

Հարգելի՛ ընթերցող.

ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտը, չհետապնդելով որևէ եկամուտ, իր կայքերում ներկայացնելով հայագիտական հրատարակություններ, նպատակ ունի հանրությանն ավելի հասանելի դարձնել այդ ուսումնասիրությունները:

Մենք շնորհակալություն ենք հայտնում հայագիտական աշխատասիրությունների հեղինակներին, հրատարակիչներին:

Մեր կոնտակտները՝

Պաշտոնական կայք՝ <http://www.armin.am>

Էլ. փոստ՝ info@armin.am

ԱՐՄԱՇԻ ԴՊՐԵՎԱՆՔԸ

ԳԱՆՁԱՍԱՐ
ԱՄԵՐԱՍՏԱՄԻԱՆԻ ԿՆՅՈՒՆ
Երևան 1998

Նուիրում է Տայաստանում
քրիստոնեութիւնը պեղական
կրօն հռչակելու 1700-ամեակին

ՂՏԴ 23/28

ՉԱԴ 86.37

Մ 991

Աշխատասիրութեամբ՝ Պարոյր Սուրադեանի (Մաս Ա)

Աստղիկ Սուշեղեանի (Մաս Բ)

Սրբազոյճ՝ Անժելա Նազարեթեան

Համակարգչային

շարուածքը՝ Աշոտ Մովսիսեանի

Արմաշի դպրեվանքը:

Պարոյր Սուրադեան, Աստղիկ Սուշեղեան – եր.,

Գանձասար, 1998: – 260 էջ:

Մ 991

Արմաշի վանքը հայոց ուշ միջնադարի եւ նոր ժամանակների առա-
ւել նշանակալի կրթա-մշակութային կենտրոններից էր, որի դպրե-
վանքեան շրջանի սաները արեւմտահայութեան լուսատու գործիչ-
ներ, ապա եւ ինկեյի նահատակները դարձան:

Գիրքը կոչուած է ամփոփելու Արմաշի եւ արմաշականների համա-
նօտ, բայց հասաստի պատմութիւնը, ինչպէս նաեւ վանքում գործա-
նող մշակութային-երաժշտանքի աւանդութները:

Մ 0403000000 98
846(01)-98

ՉԱԴ 86.37

© «Գանձասար» աստուածաբանական կենտրոն, 1998

Ի ՀԱՅՐԱԴԵՏՈՒԹԵԱՆ
Տ. Տ. ՉԱՐԵՉՆԻ Ա
ՍՐԲԱՆԱԳՈՅՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ
ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՅ

ՀՐԱՄԵՆԱԻ
Տ. ՊԱՐՉԵԻԻ
ՍՐԲԱՆԱՆ ԵՊԻՍԿՈՂՈՍԻ
ԱՐԱՋՆՈՐԴԻՆ ԱՐՅԱՆԱՅՅ

ՄԵԿԵՆԱՍՈՒԹԵԱՄԲ
ԺՐԱՅՐ ՅԱԿՈԲ ՊԱՊԻԿԵԱՆԻ
Ի ՑԻՇԱՏԱԿ ԻՐ ՄՕՐԵՂԲԱՅՐ
ԳԵՂԱՍ ԱՅՎԱԶԵԱՆԻ՝
ՈՐԴՈՒ
ՅԱԿՈԲՈՍ ԱՅՎԱԶԵԱՆԻ

ՄԱՍ
ԱՌԱՋԻՆ

ՀԱՅԱՐԵԱԿ ԱՐՄԱՇԻ ՀԱՍՏԱՏՈՒՄԸ

Միջնադարեան վանական պատմութիւնները ըստ էութեան տեղում սերնդէ-սերունդ պատմուող աւանդական գրոյցների եւ վաւերականութիւն ունեցող տեղեկութիւնների խառնուրդ ներկայացնող հարասումներ են: Նրանց ստեղծմամբ միաբանութիւններն աշխատում են ճանաչելի դարձնել հաստատութեան վաղեմի գոյութիւնը, նրա տնտեսական իրաւասութիւնների շրջանակը, աթոռի հաստատութեան պատմութեան հետ նաեւ սրբատեղիի յայտնութեան պարագաները եւ այլն:

Սակայն պատմական Հայաստանի տարածքից դուրս հաստատուած վանքերն ու նրանց կից գործող հաստատութիւնները, ի տարբերութիւն երկրի ներսում եղածների, չեն փորձում իրենց հիմնարկեքը սրբագործել Թաղէոս կամ Բարթոլղիմէոս առաքեալների, Գր. Լուսաւորչի կամ Տրդատ արքայի հետ կապուած աւանդապատումով, այլեւ գոհանում են հրաշագործ նշխարքի, պատկերի կամ մէկ այլ սրբութեան՝ այստեղ յայտնուելու պատմութեամբ¹: Այդ առումով բացառութիւն չի կազմում եւ Արմաշի վանական հաստատութիւնը: Վանքիս վանահայր եւ Նիկոմիդիոյ առաջնորդ (1784–1809) Բարթոլղիմէոս եպիսկոպոսը, որը յայտնի է Կապուտիկ անունով եւս, ձեռքին ունեցել է անանուն ոմն ծերունու վերագրուող գրութեան պատճէնը, ուր տրուած է եղել Արմաշի վանքի հիմնարկեքի պատմութիւնը: 1859 թ. Յովհ. Տէրոյինցը աշխարհաբար թարգմանութեամբ հրատարակել է Բարթոլղիմէոս եպիսկոպոսի պահպանած այդ գրութիւնը²: Ըստ այդմ՝ Էջմիածնի Մայր Աթոռից նուիրակութեան եւ սուրբ միւսոն շնորհելու ելած Թաղէոս եպիսկոպոսը «սուրբ Էջմիածնի աթոռոյն պայծառութեանը համար տուրքերը հաւաքելով Արմաշ կուգայ, որուն անունը տաճիկները Արմաղան շահ կրսնն եղեր. եւ հոն այցելութեան գործը լըմընցունելով, երբ մեկնելու վրայ էր, տեսիլքին մէջ Աստուածածին կերեւի իրեն, որ գիւղին արեւմտեան կողմը աւերակ եկեղեցի մը կեցած ըլլալը իմացընելով հրաման կընէ, որ այն եկեղեցին շինէ»³: Գիւղի ծերունիները հաստատում են եռախորան աւերակի առկայութիւնը, սակայն Թաղէոս եպիսկոպոսը, «Աստուծոյ կա-

1 Վանական պատմութիւնների մասին տես Լեւոն Խաչիկեան, Աշխատութիւններ, Հ. Ա. Երեւան, 1995, էջ 108–114:

2 «Երեւակ», տեսութակ կիսամեայ. տնօրինէ եւ յօրինէ Յովհ. Պրո. Կարապետեան Տէրոյինց, Քատ. Ե, Կոստանդնուպոլիս, 1859, էջ 105–108:

3 Աճ, էջ 106 Աւանդութիւնը գրառուած է ԺԹ դարի այլ գրառումներում եւս (տես «Ծողակաթ», 1975, էջ 186):

մացը կատարուեմը նոյն իսկ Աստուծոյ յանձնելով», շարունակում է նուիրակութիւնը եւ Քէֆէ (Կաֆա, այն է՝ Թէոդոսիա) մեկնում: Կրկնուում է տեսիլքը, ուստի Նիկոմիդիա է դառնում եւ այստեղով պարսից դէմ պատերազմի մեկնող օսմանեան փոխարքայից եկեղեցին կառուցելու «Հրաման առնում: «Այսպէսով եկեղեցին եւ վանքը շինեցաւ: Լըմընցած ատենը՝ նոր կիրակէին օրը Հարիւր քսան դառն մատաղացու ընծայեցին եկեղեցւոյն եւ վանքին»:

Այլ մանրամասներ յայտնի չեն, «այսքանն ալ ծերունիէ մը լսեր է Բարթոլոմէոս սրբազան եպիսկոպոսին ձգած գրութեան Հեղինակը, բայց ծերունիին անունն ալ չկայ: Թուական նշանակուած է ՌՃԺ (1661), ՌՃԺԵ (1666): Եւ կը պատմէ այն ծերունին, թէ Քէօբըիւլիւ օղլու վէզիրին Հետ պըտըտեր է եւ Կիրիտ կղզին առնուելուն ալ Հոն գտնուեր է»⁴:

Մեզ այստեղ թուականները ստուգելու խնդիրը չի մտահոգում, քանի որ առ այդ անհրաժեշտ են եւ կան միանգամայն վստահելի աղբիւրներ⁵, այլ այն, որ այս աւանդութիւնը կրկնուած ենք գտնում Արմաշի պատմութեանը վերաբերող գրեթէ բոլոր ուսումնասիրութիւններում: Մասնաւորապէս՝ պահպանուել եւ Հայագէտ Յ. Բիւրտեանի խմբագրութեամբ լոյս է տեսել Յովհ. քահ. Մավեանի աշխատութեան՝ Արմաշի միաբան («գանձապետ միաբանութեան արկղին») Արսէն վարդ. Կէլվեցու ձեռքով Համառօտուած խմբագրութիւնը⁶: Այստեղ նոյնպէս վանքի Հիմնարկութիւնը կապուած է նուիրակ Թադէոս եպիսկոպոսի Հետ, աւելի ստորջ կրկնուած է Կապուտիկ սրբազանի պահպանած գրութիւնն ամբողջութեամբ, բայց եւ բերուած են նոր ձեռագրական յիշատակարաններ: Նրանցից մէկը վերաբերում է 1593 թ., միւսը՝ 1661-ին, որ «Տիրոջ

Համբարձման օրը» Ղըշլա գիւղի եկեղեցու նաւակատիքին մասնակցած Երեմիա Քէօմիւրճեանի յիշատակարանն է:

Մ. Օրմանյանը, ինչպէս կարելի է Հղումներից կուսել, օգտուել է Մավեանի այս աշխատութիւնից (բայց բուն օրինակից եւ ոչ Կէլվեցու Համառօտութիւնից), Հարկաւ նաեւ Բարթոլոմէոս սրբազանի վերոյիշեալ աշխատութիւնից, եւ վերապատմել աւանդութիւնը: Ի դէպ, այդ աւանդութիւն-պատմութիւնը ունեցել է նաեւ թուրքերէն տարբերակ, ուր, Մ. Օրմանեանի վկայութեամբ, «իբր աւելորդ պարագայ մը կը գտնենք պատմուած, թէ Կաֆայի մէջ տեսիլքը ոչ միայն Թադէոս եպիսկոպոսի է եղած, այլ Կաֆայի գլխաւորներէն Չալիլ պէյ անուն իշխանի մը, որ ամէն կերպ օգնութիւն խոստացած է եպիսկոպոսին»⁷: Թադէոս եպիսկոպոսի Հիմնարկութեան աւանդութիւնը (ճիշտ կլինէր այն այլեւս աւանդավէպ կոչել) նոյնութեամբ վերապատմուած է տէր Միքայէլ աւագ քահ. Երամեանի «Պատմութիւն Արմաշու» գրքոյկում, գրուած դարասկզբին նախ՝ ընդարձակ, ապա՝ եւ Համառօտ տարբերակներով⁸:

Կարելի էր Հիմնարկէքի յիշատակութեան այլ Հրապարակումներ եւս թուարկել⁹, բայց այն կարող է սոսկ մատենագիտական Հետաքրքրութիւն ներկայացնել, մինչդեռ մեր նպատակը Հիմնարկութեան իրական պատկերը պարզելն է:

Թէեւ «վանքերն եղած են յաճախ պահարաններ յիշատակներու եւ արձանագրութեանց, բայց Արմաշու վանքը քանի-քանի անգամներ աւերի ու աւարի մատնուած է դժբախտ պարագաներու բերումով, եւ իր սկզբնաւորութեան ժամանակէն ոչ մէկ գրութիւն եւ ոչ մէկ յիշատակ կը գտնուի այժմ մեր ձեռքը: Ուստի պարտաւորուած ենք քաղել ինչ որ մեզմէ առաջ եղողները աւանդութիւններէ քաղելով Հասուցած են մեզ»¹⁰: Փաստելու Համար, թէ այդպիսի յիշատակարաններ, այդ շարքի մէջ եւ վիճաբեր, իրօք եղել են ու չեն պահպանուել (ի՞նչ աւերածութիւնների զոհ են դարձել), կարելի է վկայակոչել Հետեւեալ իրողութիւնը. Յակոբ Նալբան Պատրիարքի ձեռնաստուն աշակերտ Աթանաս եպիսկոպոսը Ար-

4 Աճը, էջ 10:

5 Ըստ Տէրոյնցի կամ Արա աղբիւրի՝ Արմաշի շինութիւնը թուագրելի է ՌՂԸ (1629), որովհետեւ փոխարքան ճոյնացում է Սատրապան Խիւսրէվ փաշայի հետ, իսկ վերջինս Իզմիտում (Նիկոմիդիա) եղել է այդ թուի մայիսի 2-ին (Աճը, էջ 108):

6 Խմբագրում-համառօտումը կատարուել է 1888 թ. Հրատ. տես Յ. Բիւրտեան, Պատմութիւն եւ սահմանադրութիւն Արմաշի վանքի, «Հասկ», 1971, յունիս-յուլիս, էջ 242-251, հոկտեմբեր-դեկտեմբեր, էջ 388-394, 1972 թ., յունուար-փետրուար, էջ 23-30, մարտ-ապրիլ, էջ 118-124, մայիս-յունիս, էջ 180-186: Պարզորոշ թիւրիմացութեան արդիւնք պիտի մկատել Արսէն վրդ. Կէլվեցու տուած տեղեկանքը, թէ Մավեանը «Արմաշի պատմութիւնը» շարադրել է իր «եթանասանմանայ պետր հասակին մէջ ի թուին փրկչին 1885-1886», խորէն արքեպ. Աըրզեան վանահօր խնդրամօք (տես «Հասկ», 1971, էջ 245), որին լիակատար վստահում է հրատարակիչը: Միւնչդեռ Յովհ. Տէրոյնցի վերոնշեալ յօդուածում («Երեւակ», 1859, էջ 209) Մավեանի աշխատութիւնը յիշատակուում է:

7 Մաղաքիա Արքեպ. Օրմանեան, Պատմութիւն Արմաշու դարեկանքին, «Օղակաթ», 1956, էջ 368:

8 Լոյս է տեսել համառօտը, Գ. Բանպուրճեանի եւ Բ. Թօփճեանի խմբագրութեամբ, Երեւան, 1991.:

9 Օրինակ՝ Սուրբ Փրկիչ Ազգային հիւանդանոցի 1900 տարուայ օրացոյցում (էջ 175-186), որի հեղինակը, Գ. Բանպուրճեանի ենթադրութեամբ կարող է բանասէր Հրանդ Ասատուր լինել: Տես Միքայէլ ա. քահ. Երամեան, Պատմութիւն Արմաշու, էջ 8:

10 Մ. Արքեպ. Օրմանեան, նշ. աշխ., «Օղակաթ», 1956, էջ 367:

մաշի վանքի առաջնորդութեան տարիներին (1758–1767) ուսուցչի օգնութեամբ կատարել է նորոգչական ու շինարարական աշխատանքներ, սակայն այդ մասին պատմող վիճաբար յիշատակարաններից ժԹ դարի կէտերին պահպանուած միակ նմոյշը վանքի աղբւրի քարի վրայ եղածն է¹¹: Չի պահպանուել նոյնիսկ եպիսկոպոսի տապանագիրը, եւ եթէ Յովհ. Տէրոյնցը ժամանակին հրատարակել է, ապա «տապանագիրը մէկը բերան սերտած ըլլալու» շնորհիւ է¹²: Մոռացումից փրկելու համար բերում ենք տապանագրի՝ «Նրեւակում» հրատարակուած տեքստը (էջ 209)՝ Գ. Բամպուլքեանի լրացում-ուղղումներով («Շողակաթ», 1975 էջ 186):

Գանձ թագուցեալ յայրի (յայսմ – Գ. Մ.) շիրմի
Աստ է սուկերք հօրըն մեծի
Աթանասի վարդապետի
Չարխափանի սրբտացաւի.
Այն որ բազմաց տայր ողորմի՝
Ինքն խընդրէ ըզլայր մեր մի:

Մի խօսքով, իրաւացի է Մ. Օրմանեանը՝ աղբւրները իրօք սակաւ են: Այժմ, սակայն, բանիբուն գիտնականի արձանագրումից հարիւր տարի անց, վիճակը նշանակալիօրէն փոխուել է. 1915 թ. Երուսաղէմում Մեսրոպ վարդապետ Նշանեանի աշխատասիրութեամբ լոյս տեսաւ Գրիգոր Կամախեցու «Ժամանակագրութիւնը», ուր յիշատակուած են Արմաշն ու նրա հիմնադիր-առաջնորդը: Չեռնագրութիւն չունեցող, բայց ինքնակոչ քահանայապետը մէկի մասին պատմելուց յետոյ մեր պատմիչը շարունակում է. «Նա՛ Քաղէոս անուն, թերահաւատ, ի պոռնիկ երիցաթողէ եղած եպիսկոպոս, որ կայր ի նորաշէն վանս Արմաշու, որ ոչ օրինաց հոգ ունէր եւ ոչ յԱստուծոյ ահ եւ երկիւղ կու կրէր եւ ոչ ի մարդոյ ամօթ, ոչ պաս գիտէր եւ ոչ ուտիս, ի գինամուլութիւնսն, ոչ մեղաց բնաւ զղղումն չունէր, այլ անյուսուութեամբ գործէր զամենայն չարիս եւ էր բարիատեսաց եւ չարասէր եւ այնպէս անզղութեամբ մեռաւ: Եւ նա ընդ ամենայն անօրէն գործոցն վերայ զնա այլ գաղտ ի գիշերի կրօնաւոր արեղայ եւ քահանայ ձեռնադրելով, եւ ուղարկէր յԱլուվու կողմն յիւրեանց գեղջացոց միջումն, որ Ղլիջեղ ասեն, եւ ես

11 Արմանագրութեան անդամիկ Ռիատ. տես «Նրեւակ», 1859, էջ 208:
12 Անդ, էջ 209: Ի դէպ, տապանը գտնուել է Նիկոմիդիոյ եկեղեցու քաւում (Մ. քառ. Սրամեան, ԳԵ. աշխ., էջ 27):

Գուլամաճ կոչեցի վասն առաւել մորտի ցեխ լինելոյն, որ ի ձմերան աւուրսն տանէ ի տուն ոչ ոք չէ կարող գնալոյ, ի յայս գեղս իրիցութիւն կառնէ ինն տարու ի վեր»¹³:

Այս տողերը գրուած են ՌԶԴ (1635) թուին եւ, ինչպէս երեւում է, բաւական անյաջող են խմբագրուած. եպիսկոպոսը գիւղում իրիցութիւն անել չի կարող, ուստի պիտի մտածել, որ Քաղէոսին վերաբերող դրուագը միջարկուած է երէցին վերաբերող պատմութեան շարադրանքում: Ներկայ դեպքում, սակայն, կարեւորն այդ չէ, այլ այն որ Քաղէոսը պատմական իրական անձնաւորութիւն է եւ նրա վանահայրութեան շրջանն էլ ընկնում է 1630-ական թուականներից առաջ «Ի նորաշէն վանս Արմաշու»: Հակառակ աւանդութեան մէջ ընդգծուող «նուիրակ» եւ «միւրոն բաժանող» առաքելութեան, Կամախեցին այդ վերաբերութեամբ ոչինչ գիտէ, մինչդեռ Մ. Օրմանեանը նշեալ պարագաների վրայ է կառուցում Քաղէոսին առնչուող ողջ տեսութիւնը: Ի դէպ, էջմիածնի նուիրակ լինելու պարագային Կամախեցին չէր յանդգնի այդքան խտացնել նրա անարժանաւորութիւնը, քանզի նա պիտի լինէր Կաթողիկոսի կամքը կատարող պատուական մէկը:

Յ. Քիւրտեանը մեզանում առաջինը այս հարցը քննարկելիս ուշադրութեան առաւ Սիմէոն Լեհացու «Ուղեգրութեան» բովանդակած տեղեկութիւնը. 1609/10 թուականին նա այցելում է «Նիկիայ, որ այժմ կոչի Չինիկ Իգնիկ», ուր «կայր ի քաղաքն երկու երէց եւ ժԵ(15) տուն հայ»: Տասերկու օր այստեղ մնալուց յետոյ Լեհացին անցնում է «Ի գիւղ մի Զաքարայ անուն, ուր կայր էրէց մի եւ երեսուն տուն հայ: Եւ անտի եկաք ի տափարակ տեղ մի, որ մին կողմն անտառ էր, եւ միւսն լեռ քարէայր, եւ այս լերինս վրայ քարակոփ փոքրիկ վանք մի էր շինած ի վիմէն. եւ կայր անգ եպիսկոպոս մի Երզնկու Կապոսու վանից եւ երկու մալազ: Եւ հուպ վանաց իրեք նոր գեղ էր շինած, հայ սափի: Կացանք անդ իրեք օր»¹⁴: Մեր նշանակած 1609/10 թուականը մակաբերում է Լեհացու ուղեգրութեան յիշեալ դրուագում եղած երկու իրողութեամբ. Թէքիրտաղում նա տեսել է Յակոբ Չէյունցի վարդապետի գերեզմանը, որը ըստ Գրիգոր Կամախեցու տեղեկութեան, մահացել է 1608 թ.,¹⁵ իսկ Զաքարայից յետոյ անցնում է Իգմիտ, ապա «Ստամպոլ»

13 Ժամանակագրութիւն Գրիգոր վարդապետի Կամախեցոյ կամ Գարամաղցոյ: Հրատարակեց Մեսրոպ վրդ. Նշամեան, Երուսաղէմ, 1915, էջ 478–479:

14 Սիմէոն դարի Լեհացոյ Ուղեգրութիւն. տարեգրութիւնը եւ յիշատակարանը, ուսումնասիրեց եւ հրատարակեց Հ. Ներսէս Ակիմեան, Վիեննա, 1936, էջ 42–43:

15 Գրիգոր Կամախեցի, ԳԵ. աշխ., էջ 320:

եւ այնտեղ մնում երեք ամիս ու ՌԿ (1611) թուականի յունիսի 11-ին մեկնում է «Էտրնայ»¹⁶: Ուրեմն Ջաբարայ/Սաբարայ բնակավայրում նա պիտի լինէր այդ թուականների միջև ընկած ժամանակահատվածում:

Լեհացու Ուզեգրութեան հրատարակիչ Հ. Ն. Ակինեանը մեր վկայությամբ տողերը ...եւ անտի եկաք ի տափարակ տեղ մի («... եւ կայր անդ եպիսկոպոս մի Երզնկու Կապոսու վանից, եւ երկու մալազ...») ի մասնաւորի ծանօթագրի է. «Թօսքը առանց տարակուսի Արմաշի վանքի մասին է. ակնարկուած եպիսկոպոսն ըլլալու է Թաղէոս, զոր կը յիշէ Գրիգոր Դարանաղցի»¹⁷:

Յ. Բիրտեանը վաղուց նկատել է, թէ Լեհացու «Երզնկու Կապոս» վանքը նոյն Երզնկայի Կայիփոս վանքն է¹⁸, ուրեմն Դարանաղցու եւ Լեհացու տեղեկութիւնների գումարումով Թաղէոս եպիսկոպոսը Երզնկացի է, իրօք XVII դարի առաջին տասնամակների Արմաշի վանքի վանահայր: Ուստի հիմնաւոր է Մ. Օրմանեանի մակարեբրած ժամանակագրութիւնը. «...հարկ է իբր աներկբայ ընդունիլ Գույումճու Մուրատ փաշայի իննամեայ արշաւանքին տարին (1611), իբր ստոյգ թուական հիմնարկութեան Արմաշու վանքին՝ Թաղէոս եպիսկոպոսի ձեռքով»¹⁹: Ասում ենք հիմնաւոր՝ ընդհանուր առումով, եւ ոչ մանրամասնութիւնների մէջ: 1611 թ. ինքնին վերանայելի է, քանի որ զբանից մէկ տարի առաջ քարաշէն վանքը կար եւ «կայր անդ եպիսկոպոս մի Երզնկու Կապոսու վանից, եւ երկու մալազ»²⁰: Ջարմանալի է, սակայն, երեք օր տեղում եղած եւ եպիսկոպոսի որտեղացի լինելը ճշտած Մ. Լեհացին վանքը «Նորաշէն» չի կոչում: Ուրեմն՝ Կամախեցու տեղեկութիւնը պիտի հասկանալ իբրեւ նորոգութեանը վերաբերող եւ ոչ՝ հիմնարկութեանը, ընդ որում նորոգումն էլ տեղի պիտի ունենար Լեհացու այցելութիւնից յետոյ: Ուստի 1611 թուականը Արմաշի վանքի հիմնարկութեան աներկբայ ընդունելի տարին չէ, եւ ոչ էլ Թաղէոս եպիսկոպոսը նրա հիմնադիրը, ինչպէս վստահաբար կարծել է Յ. Բիրտեանը:

Կամախեցու միւս տեղեկութիւններից գիտենք, թէ պատմիչը ինքը 1612 թուականից որոշ ժամանակ անց (ոչ պակաս մէկ-երկու տարի)

գտնուում էր «ի Նիկոմիդացուց լեռինն», «ի նորաշէն վանսն յԱրմաշու մեր ձեռակերտին, որ յանուն Սուրբ Աստուածածինին», եւ այստեղ նա մէկ շաբաթով հիւրընկալեց «չար ծնունդ Յովհաննէս եպիսկոպոսից» հալածական Կարապետ վարդապետին²¹: Որ պատմիչը ոչ պատահակափորէն Արմաշը կոչում է իր ձեռակերտը, պարզ է նաեւ Չանկչի մականունը կրող եւ 1623 թ. Նիկիոյ կողմերում յայտնուած աւագակարարոյ մէկի մասին պատմող դրուագից: Արմաշի վանքի եւ Պալատի ս. Հրեշտակապետ եկեղեցու կառուցման համար Կամախեցին երկու անգամ հանգանակութեան է դիմել Կ. Պոլսում եւ ձեռնունայն մնացել²²: Որ նա իրապէս տեւական առնչութիւն է ունեցել Արմաշի վանքին, հաստատուում է նաեւ 1605–1621 թուականներին նրա ընթացիկապէս Աստուածաշնչի յիշատակարանի տեղեկութեամբ: Այստեղ կարգում ենք. «Յիշեցէք յազօթս ձեր զԱրշուկեցի Վարհատ, որ գնաց յԱրմաշու ի Նորագեղն զօրինակն երբ: Ինքն եւ կողակիցն իւր բազում աւուրբք սպասուորեցին մեզ զանազան կերակրօք եւ այլ պիտոյիւք, որոյ Տէր Աստուած վարձահատոյց լիցի. ամէն», ապա «Հինգ էջ անդին» գրչի ծանօթութիւնն է «Ջայս Հինգ տերեւ թուղթս յԱրմաշու ժամատանն գրեցի»²³: Պատմելով իր աստանդական կեանքը՝ Կամախեցին շարունակում է. «Արդ գրեցաւ... եւ ի Նիկոմիդու լեռնագաւառն, որ Ղօծայլէի ասեն այժմ, ի դուռն Նորաշէն վանք կոչեցելոյն, հուպ Արմաշու նորաշինիցն: Եւ անտի չուեալ դարձեալ եկաք ի մեր սեփհական օթեւանս...»²⁴:

Ի մի բերելով Գրիգոր Կամախեցու բոլոր տեղեկութիւնները՝ կարող ենք եզրակացնել, թէ պատմիչն իրօք մասնակցութիւն է ունեցել Արմաշի վանքի շինարարութեանը կամ նորոգութեանը, որի հիմամբ էլ այն կոչում է իր ձեռակերտը, ընդ որում անհրաժեշտ է նկատում թէ՛ գիւղը, եւ թէ՛ վանքը անուանել «Նորաշէն»: Սակայն, ինչպէս միջնադարեան շատ այլ աղբիւրներում, մանաւանդ պաշտամունքային կառույցների՝ որմերին եղած յիշատակարաններում, «Նորաշէնը» շատ յաճախ «նոր շէնացած», «նոր նորոգուած» է նշանակում եւ ոչ «ի կորոյն» նոր շինուած:

21 Գրիգոր Կամախեցի, Աջ. աշխ., էջ 361:

22 Աճղ, էջ 423:

23 Աճղ, էջ 609: Ձեռագիրը պատկանել է Մ. Օրմանեանին, այժմ գտնում է Երուսաղէմում, թիւ 3043: Նկարագրութիւնը տես Ն. Պողարեան, Մայր ցուցակ..., Բ. IX, Երուսաղէմ, 1979, էջ 235–243. Յիշատակարանի վերահրատարակութիւնը տես «Հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ», Ժէ դար, Ռատ. Բ. կազմեցիմ Վազգէմ Յակոբեան, Աշոտ Յովհաննիսեան, Երեւան, 1978, էջ 52–61:

24 Աճղ էջ 611:

16 Սիմէոն դարի Լեհացու Ուզեգրութիւն, էջ 44:

17 Աճղ, էջ 42, ծան. 2.:

18 Յ. Բիրտեան, Արմաշու վանքը երբ հիմնուած է, «Բազմավէպ», 1957, էջ 68: Տես նաեւ Յ. Բիրտեան, Երիզա եւ Եփեղեցուց գաւառ. պատմական համագործակցութիւն Ա Ռատոր, Վենետիկ, 1953, էջ 304–305:

19 Մ. Օրմանեան, Աջ. աշխ., էջ 369:

20 Մալազը մտնողն է՝ միաձմ, վանակամ, կառուցում հողերուկամ:

Արմաշ գիւղի եւ վանքի պատմութեան իրական սկիզբը, հակառակ պրպատումներ կատարողների գործադրած ջանքերի, այդպէս էլ անորոշ ու անստոյգ կմնար, եթէ 1912 թ. «Բիւզանդիոն» թերթի երկու համարում (յունուարի 31 եւ փետրուարի 2) չհրատարակուեր Անատոլիայի արեւմտեան գաւառներում հայկական բնակավայրերի հաստատմանը վերաբերող մի բացառիկ կարեւոր սկզբնաղբիւր՝ Հայր եւ որդի Գրիգորների կազմած Ժամանակագրութիւն-յիշատակարանը: Այն գետեղուած է եղել այսօր այլեւս անգտանելի ձեռագիր մի ժողովածոյում՝ «Նշխար մատենագրութեանց ի Մարուքէ վարդապետէ հաւաքեալ»: Ձեռագիրը պատկանել է ոմն Յովհ. քահ. Սղեղցու, որի մօտ եւ Երուսաղէմում տեսել ու Ատարազարին եւ շրջապայից գիւղերին վերաբերող դրուագը 1889 ընդօրինակել է Սեդրակ-Կարապետ Սափրիչեանը: Վերջինիս տեղեկութեամբ մագաղաթեայ ժողովածուն ամփոփել է Բագրատունիների թագաւորութեան հաստատումից մինչեւ 1500-ական թուականները ներկայացնող քանութ անուն պատմական երկ կամ դրուագ:

Հայր եւ որդի Գրիգորների Ժամանակագրութիւն-յիշատակարանը լայն հետաքրքրութիւն ներկայացնող բնագիր է: Բացի հայկական բնակավայրերին վերաբերող տեղեկութիւններից, այստեղ նիւթեր կան Հայբիւզանդական, թիւրք-բիւզանդական եւ Հայ-թուրքական վերաբերումների մասին²⁵: Արմաշ բնակավայրի շուրջ այստեղ կարգում ենք. «Ռնժ (1410) ամին պանդխտութեան մերում, ի Մա[րաշ] կոչեցեալ քաղաքէն Կիլիկիոյ, չհանդուրժեալ տառապանաց Արաբացուց, ութսուն ընտանեք գաղթեալ դիմեցին առ մեզ. սոքա յոյժ խրտչէին ի Յունաց, կամէին ի կենդանւոյն-կենդանւոյն յօշոտեալ այրել: Իսկ բարեկամն Հայոց Փէյղի աւայն յոյժ ուրախացաւ յորժամ ետես զսոսա, զի էին քաջ պատերազմիք: Տարեալ բնակեցոյց առ լեքինն կոչեցեալ Դոսպիթ՝ յաղագս պահպանելոյ գիւլուած սրբւոյն իւրոյ Ապտիւլ Քէրիմայ, եւ միշտ խրախուէր զՀայս՝ անբիւրեղաբար մարտնչիլ ընդ Յոյնս... Ի սոյն ամի [Ռնժ 1415] ի նեղս արկին ի Մարաշէ գաղթեալ Հայք. Դոսպիթաբնակ Հայք ի գրգմանէ Փէյղի աւային երկու աղջկունս առեւանդեցին: Հայք գալով առ Տէր Նշիկ՝ ըստ Հայաստանեայց ծիսի արարողութեամբ պսա-

կեցան: Ի սոյն դիպուածէ չարացան Յոյնք եւ կամէին վնասել, բայց իւ իւրէ ոչինչ էին ձեռնհաս, զի քաջ եւս տեղեակ էին յայլազգեաց ձեռնուտ լեալ առ Հայս: Ռնժ (1416) ամին փախեան Դոսպիթաբնակ Յոյնք՝ այրելով զաւանն եւ զլեառն ամբողջովին. ոչ մի ինչ զերծաւ ի հրոյ: Անդ գետեղեցան եւ կազմեցին բնակարանս Հայք՝ գաղթեալ ի Մարաշէ, եւ կազմեցին մատուռ սր. Աստուածածնայ եւ կատարեցին նաւակատիք նաւասարդի Դ(4): Յետ կատարելոյ զնաւակատիս մատրանն խնդրեցին առ իւրեանս քահանայս՝ վասն կատարելոյ զծէսս Հայաստանեայց եկեղեցւոյ: Փոխան քահանայի ամին առ իւրեանս զծերունի Սրապիոն սրբակեաց անապատական կուսակրաւն վարդապետն: Նա բազում գուրգուրանաւք շահէր զհաւատացեալ ժողովուրդն իւր եւ առ մատրանն կազմեաց իւր ծախիւք ԺԼ (18) խուցս, եւ բազում յայլազգեաց այցելանէին առ Տիրամաւր փայտեայ պատկերին: Եղև անդ ուխտատեղի Հայոց ազգին: Փայտեայ պատկերը գտին անդ առ ի փլատակաւք հրկեղեալ յաւերակաց: Դոսպիթու բանայիւր բառն փոխեցաւ Տան Աստուածածնայ... Ռնն (1440) թուին Տէր Կարապետ եւ Հայրն իմ գպիր Գրիգոր վախճանեցան, իսկ ես՝ մեղսալից Սեւաստս, Ջոջ Տաւնիկի եւ ընդհանուր ազգայնոց ընտրութեամբ, եւ Տիգրան անուամբ մի ազգային յեղբարց գնացաք ի քաղաքն Գրուսա, առաք զկարգ քահանայութեան: Ես անարժանս, կոչեցայ Տէր Գրիգոր, իսկ Պարսամեան Տիգրանը՝ Տէր Կարապետ, ի տան Աստուածածնայ զձեռնադրող հոգեւոր Հայրն մեր էր՝ Աբրահամ սրբազան արքեպիսկոպոս: Տէր Կարապետ հոգեւոր եղբայրն իմ գնաց ի տեղի իւր առ Մարաշի եղբայրս մեր ի տան ս. Աստուածածնայ: Յաւուր յայնմիկ ուխտեցի ես գրութիւն հաւր իմոյ շարունակել:»

Որ Մարաշից գաղթած Հայերի զբաղեցրած Դոսպիթը, ապա նաեւ Դոսպիթու բանայիւրն յետագայի նոյն Արմաշն ու Արմաշի ս. Աստուածածինն է, կարելի է վստահանալ աշխարհագրական մանրամասների նոյնացումով: «Ձճանապարհաւ տան Աստուածածնայ», Սապաւնճի գիւղի յանդէպ Սիսեան անունը կրող գիւղ է եղել, որն 1430 թ. աւարելուց յետոյ թուրքերը կոչել են «Ձորթլան»: Ս. Գուրմանանը վկայում է «Իրաւոր Արմաշու ճամբուն վրայ «Ձէօթլէնք» անունով տեղ մը կայ»²⁶: Արմաշի դէմ յանդիման գտնուող Խասկալ գիւղը, Մ. Օրմանեանի վկայութեամբ, «թիւրքաց լեզուով եւ պաշտօնական արձանագրութեանց մէջ Բիր Ահմէտ (Բիրամաս) անունով ճանչցուած է գիւղս ցայսօր»²⁷, իսկ

25 Բնագրի եւ հրատարակիչ Ա. քահ. Գուրմանանի ծանօթագրութիւնների վերամրատարակութիւն տես «Պատմագիրք Առաքապար Աստուածարեալ» քաղաքին: Խմբագրողներ՝ Արտաշէս Պիպիթեան եւ Վարդան Նոյնչեան, Փարիզ, 1960, էջ 23-39: Ժամանակագրութիւն-յիշատակարանի բնութեան եւ նոր հրատարակութեան գործը ստանձնել է հայագետ-օսմանագետ Աստուէլ Մուրադեանը:

26 «Պատմագիրք...», էջ 34:

27 «Օղղակար» 1956, էջ 332:

քնարկուող բնագրում առուած է, թէ «... իսկ անդ գտանիւր ի տանկայ Ը(8) տուն Փէյզի որդւոյ Ապտիւ Բէրիմայ տեղւոյն կոչեցին յանուն Աճմատայ ծերոյն Փիր Աճմատ: Անդ եւս կազմեցին մատուռ իմն սբ. Ստեփաննոս անուամբ»²⁸: Եթէ այս կարգի իրողութիւններին գումարենք «Դոսպիթ զիւղն Յունաց անուանեցին Մառազ գարիպլէրի» վկայութիւնը, Աստուածածնի պատկերի այնտեղ գտնուելը, Համայն Հայոց ուխտատեղի դառնալն ու ս. Աստուածածին վկայարանին կից 18 խուցերի կառուցման փաստը, ապա բնաւ կասկածելու առիթ չենք ունենայ, թէ իրոք 1410 թուականին Մարաշից եկած եւ 1416 թ. յոյների այրած Դոսպիթ բնակավայրում Հաստատուած Հայերի գիւղը յետագայի պատմութեանը քաջ յայտնի Արմաշն է: Ուրեմն, ինչպէս Մ. Օրմանեանը կասէր, «ճրի կարծիքներ» պիտի նկատել նաեւ գրականութեան մէջ եղած «Արմաշ» տեղանուն («Արմաղան շահ», «Արտը-մէշէ», «Էրմիսէ/ Էրմէս»)՝ ստուգաբանական փորձերը. այն «Մարաշի» տարփոխուած վերածայնութիւնն է: Անստոյգ է նաեւ Հայկական Հանրագիտարանի այն տեղեկութիւնը, թէ գիւղը «կառուցել են Պարսկաստանից գաղթած Հայերը 1611-ին»²⁹: Ինչպէս արդէն տեսանք, գիւղը Հիմնող «ուխուն ընտանիք» «քաջ պատերազմիկ»-ները Կիլիկիայից էին Մարաշից, որոնք նորահաստատ Տօնիկաշէնի (ապագայ Ատարազարի) կողմերն էին գաղթել՝ «չհանգուրժեալ տառապանաց Արարացուց»: Խօսքը, անշուշտ, 1380-ական թուականներին, Խալի բէյի օրօք, Մարաշը ձեռքից ձեռք անցնելուն է վերաբերում: Եզրիպտական մամուլքները, ինչպէս նաեւ Հալէպի վալին, փոխնիփոխ աւերակում էին Մարաշը³¹, եւ Փիլարոսոս Հայի, Թաթուլ իշխանի, ապա նաեւ Լեւոն Բ-ի օրօք այստեղ կենտրոնացած Հայութիւնը ստիպուած էր ապաստան փնտրել Բիւզանդական կայսրութիւնից թուրքերի դրաւած եւ սակաւաբանակ դարձած նոր տարածքներում, որպէսն էր երբեմնի Նիկոմիդիայի շրջակայքը:

1617 թուականի կէսերին Երուսաղէմից Լեւհաստան վերագառնալու նախադարձին Մարաշ է այցելել Սիմէոն Լեհացին եւ տեղեկադրել. «Սկաք անախ (իմա՛ Լաչպլից Գ. Մ.) ի Մարաշ քաղաք, ուր փաշա նստի. կայր

անդ քսան տուն Հայի: Եւ անտի եկաք Փռնոց գեղն Հայոց, որ էր ի վրայ բարձր լեռան. անդ էր գերեզման Ստեփաննոսի Ուլնեցուն...»³²: Պիտի ենթադրել, թէ Մարաշի Հայութեան գաղթը շարունակուել է Դոսպիթ/Արմաշ Հաստատուած ուխուն ընտանիքից յետոյ եւս, ուստի Լեհացին այնտեղ գտել է ընդամենը քսան ընտանիք: Կիլիկիայի քաղաքները Հայաթափ եղան մանաւանդ ջէլալիների շարժման տարիներին³³: Զէյթունի մասին խօսելիս Լեհացին մասնաւորեցնում է, թէ այնտեղ վեց եկեղեցի եւ մէկ վանք է եղել «եւ ասէին թէ ԸՃ (800) Հայի տուն կայր. այժմ երեսուն տուն, զի ցիր ու ցան եւ Հայածեալք են եղել ի ձէլալոցն»³⁴, Հարկաւ, նոյնը Մարաշի Հետ էր կատարուում: Այդ քաղաքից վտարանդի մի զրիչ 1608 թ. մորմոքում էր, թէ իր «տղեկներն ի Մարաշ» է թողել, «որ էր սող եւ սող, Զ (6) դրէմ Հացն ի փարա մի»³⁵:

Վերադառնալով Բիւթանիայում, մասնաւորապէս Արմաշում ու նրա շրջակայքում Հաստատուող Հայկական նոր բնակավայրերի խնդրին, պիտի նկատենք, թէ դա ըստ էութեան բարդ ու ցաւազին ընթացող էթնիկական տեղաշարժ էր, որին, բացի եկուոր Հայերից, մասնակցում էին տեղաբնակ յոյներն ու նրանցից երկիրը նուաճած թուրքերը: Հայր եւ որդի Գրիգորների Յիշատակարան-ժամանակագրութեան բնագրում կարդում ենք. «Յամին Ռնժե (1415) Հայք եւ այլազգի մսուլման (իմա՛ թուրք - Գ. Մ.) յԱնատոլիա խումբ-խումբ գաղթէին ի կողմանս Բիւթանիոյ, իսկ Յոյնք մեկնէին ի տեղոջէ իւրեանց. աւերեցան քաղաքք, եւ ի տեղի Յունաց բնակէին Հայք, իսկ այլազգի մսուլմանք կազմէին բնակելոյ իւրեանց յատուկ գիւղս: Ոմանք ի Յունաց ընդունէին դէնն Մահմէտի տաճկանային»³⁶: Աստիճանաբար Բիւզանդական կայսրութիւնն ամփոփուում էր մայրաքաղաքին Հարող շրջանակի մէջ, թուրքերի կամքին թողնելով իր կորցրած տարածքների եւ նրա յոյն բնակչութեան ճակատազրի տնօրինումը: Դէպի Բիւզանդիոնի պարիսպները առաջացող թուրքական բանակներն ու նրանց դրաւած տարածքներին տիրացող «ախայները» արդէն փորձով գիտէին, որ դաւանական Հիմքի վրայ բիւզանդացիների վարած Հայահալած քաղաքականութիւնը իրենց (թուրքերին) ու

²⁸ «Պատմագիրք...», էջ 37: Մ. Օրմանեանը «Խասկալ» անունը կապում է «Ակնայ Խասկալ գիւղին» հետ: Հնարասք է, որ Սերաստացի Տնարեակներէ յետագայում գտնուող եւ Ակնից եկածները եւ գիւղի մտնել այդ անունը:

²⁹ Տես «Շողակապ», 1956, էջ 331: Հմմտ.՝ Լասկ 1971, էջ 243:

³⁰ ՀՍԷ, 2, էջ 89:

³¹ Հմմտ. Besim Darkot, Merve, İslam Ansiklopedisi, t. 7, s. 311:

³² «Ուղեգրություն», էջ 325:

³³ Վկայությունների ամփոփ քննություն տես «ԺԷ դարի Ռայերեն ձեռագրերի լիցատակարաններ», Ա, էջ ԺԶ:

³⁴ Ուղեգրություն, ամր.

³⁵ «ԺԷ դարի Հայերեն ձեռագրերի լիցատակարաններ», Ա, էջ 323:

³⁶ «Պատմագիրք», էջ 33:

Հայերին ինչ-որ տեղ եւ ինչ-որ չափով դաշնակիցներ է դարձնում: Ճիշտ է, Հայերն այլեւս բանակներ չունէին, բայց իբրեւ բարիքներ ստեղծողներ, աւանդական Հողամշակներ՝ կարող էին շէնացնել ամայացող երկիւրը, առաւել եւս՝ երբ նրանք հարկադրուած էին թողնել իրենց բուն Հայրենիքն ու ապաւինել այդ նոր տէրերին: Թուրքերը նշանակալի չափով խորացրին Հայ-յունական հակակրանքը՝ մանաւանդ վերաբնակիչներ ընդունելով եւ յոյն աշխատաւորին փոխարինող գտնելով: Ընդ որում, տեղաշարժը դործուն եւ պարփակ դարձնելու համար, թուրքերը յոյներից պահանջում էին իսլամացում կամ հեռանալ բնակավայրից, իսկ նոյնպէս քրիստոնէայ Հայերին ստիպում էին կայուն բնակարաններ կառուցել, աղօթարաններ հիմնել եւ վերջնականապէս հաստատուել նոր տեղում: Այլեւս պարզ է, որ խօսքը կրօնական կամ էթնիկական հանդուրժողականութեան մասին չէ, այլ տնտեսական ու քաղաքական շահագրգռութեան:

Պատահական չէ, որ թուրքերի հանդուրժած ու վերաբնակեցրած խմբերի մէջ կային նաեւ «Ձայթիկ Հայեր» (իմա քաղկեդոնականութիւն դաւանող =յունադաւան Հայեր), այն էլ 1506 ընտանիք, որ քանիցս գերազանցում էին Սեբաստիայից ու Մարաշից եկած ընտանիքների քանակը: Ի՞նչ շահախնդրութիւն ունէր թուրքը՝ յոյնը Հալածելիս եւ յունադաւան Հայը ընդունելիս: Անշուշտ այն, որ յոյնի համար Բիւզանդական կայսրութիւնը Հայրէնի երկիր ու պետութիւն էր, իսկ «Ձայթ Հայի» համար՝ ոչ: Վերջինս դաւանական գետնի վրայ խորթացել էր իր բնիկ գանգուածին, բայց եւ չէր նոյնացել յոյնի հետ, ուստի թուրքը նրա քաղաքական թշնամին չէր:

Տօնիկաշէն-Ատաբազարի եւ Դոսպիթ-Արմաշի հաստատման հետ առնչուող այս անցուդարձերը խտացումն են քաղաքական, էթնիկական, դաւանական ու մշակութային այն փոփոխութիւնների, որոնք պիտի աւարտուէին Կ. Պոլսի զբաւուածով եւ միանգամայն այլ կառուցուածք, կազմ եւ պատճապետ առաքելութիւն ունեցող կայսրութեան հաստատումով:

Յոյների Հարեւանութեամբ 1410 թ. «ի լերինն կոչեցեալ Դոսպիթ» բնակեցուած մարաշիները առաջին հինգ-վեց տարիները չունէին իրենց աղօթարանը: Հայր եւ որդի Գրիգորների Յիշատակարան-ժամանակագրութեան բնագրում վկայուած է, թէ երբ դոսպիթաբնակ Հայերը յոյներից «ի դրդմանէ Փէյզի ակային երկու աղջկունս առեւանգեցին», պսակը «Հայաստանեայց ծիսի արարողութեամբ» կատարելու համար դիմում են Նշիկ քահանային, իսկ վերջինս՝ նոյն աղբիւրի տեղեկութեամբ, Պասկալում հաստատուած մշակների «զՀոգեւոր պիտոյս մատակարէր»:

1416 թ. յոյների կողմից աւանը հրդեհելուց եւ փախչելուց յետոյ, տեղում հաստատուած մարաշի Հայերը «կազմեցին մատուռ Սուրբ Աստուածածնայ եւ կատարեցին նաւակատիք նաւասարդ Դ»: Ուրեմն՝ Արմաշի Հայոց աղօթարանը գործել սկսել է 1416 թ. դեկտեմբերի 11-ից: Աղբիւրի հաղորդած մանրամասնութիւնները օգնում են բացայայտելու եւ այն նախադրեալները, որոնք ի վերջոյ պիտի յանգեցնէին վանական հաստատութեան կազմաւորմանը: Ահա այդ դրուագը. «Յետ կատարելոյ զնաւակատիս մատրանն, խնդրեցին առ իւրեանս քահանայս՝ վասն կատարելոյ զծէսս Հայաստանեայց եկեղեցոյ. փոխան քահանայի ածին առ իւրեանս զծերունի Սրապիոն սրբակեաց անապատական կուսակրօն վարդապետն: Նա բազում գուրգուրանօք շահէր զհաւատացեալ ժողովուրդն իւր եւ առ մատրանն կազմեաց իւր ծախիւք ԺԸ (18) խուցս, եւ բազումք յայլազգեաց այց ելանէին առ Տիրամօր փայտեայ պատկերին: Եղեւ անդ ուխտատեղի Հայոց ազգին»:

Ապասելի քահանայի փոխարէն «անապատական կուսակրօն վարդապետ» ունենալը կանխորոշում է զարգացման ապագայ ընթացքը. վարդապետի կառուցած 18 խուցերի եւ մանաւանդ Տիրամօր պատկերի առկայութիւնը հարկաւ պիտի լայն արձագանք գտնէր շրջակայ բնակավայրերի նորահաստատ Հայութեան միջավայրում: Եթէ իրաւ է, որ վիճակաւորութեան համար վանք է անհրաժեշտ կամ Մ. Օրմանեանի բանաձեւումով «Դարուն պահանջին համաձայն... ամէն տեղ վանքերը նկատուած էին իբր վիճակաւոր առաջնորդարաններ»: Սեբաստիայից, Ակնից, Մարաշից ու այլ բնակավայրերից դէպի Նիկոմիդիա եւ նրան յարող շրջաններ զաղթող Հայութիւնը, այն էլ բաւական հոծ գանգուածներով, բնականաբար կարօտ պիտի լինէր եթէ ոչ նոր առաջնոր-

դարանի, ապա գոնէ նրան փոխարինող վանական մի կենտրոնի, որպիսին XV դարում, այն էլ մինչեւ Կ. Պոլսոյ պատրիարքարանի ստեղծումը 1462-ին, այս կողմերում չկար:

Չենք ուզում Հաստատել, թէ Սրապիոն վարդապետի ներկայութիւնը բաւարար էր այդպիսին ստեղծելու համար, բայց որ կանխորոշող պարագայ էր, ապացոյց չի պահանջում: Բաւական կարճ ժամանակամիջոցում ուխտաւորներ ընդունելու համար տասնութ խուցերի կառուցումը նշանակում է, թէ «Դոսպիթ բանայիու» յորջորջումը «Տուն Աստուածածնայ» փոխարինող Հայութիւնը, Հարկաւ Սրապիոն վարդապետի քաջալիքմամբ, տէր է կանգնում տեղիս սրբարանը ուխտի գնալու յունական աւանդոյթին՝ սեփականելով նրա կարեւորագոյն յիշատակը՝ Տիրամօր փայտեայ պատկերը: Ըստ Հայր եւ որդի ժամանակագիրների, արմաշցիք «Փայտեայ պատկերն գտին անդ առ ի փլատակաւք Հրկիզեալ յաւերակաց»: Ինչպէս յայտնի է, Տիրամօր պատկերը (անկախ այդ փայտեան կամ յետագայում ստեղծուած կտաւի վրայ եղածը ակնարկելուն) Արմաշի Հիմնական ու մշտական սրբութիւնն է, որով եւ պայմանաւորուած է վանական Հաստատութեան «Չարխափան սբ. Աստուածածին» մեծարումը:

Անդրադառնալով Արմաշի վանքի Հիմնադրութեան թուականի եւ Ուխտի՝ նաւակատիքի օրուայ Հարցերին, Մ. Օրմանեանը իր քննութիւնն ամփոփում է այսպէս. «1611 սեպտեմբերի 3-ի օրը կը տօնենք իբրեւ պատմական թուական Հիմնարկութեան կամ նաւակատեաց Ս. Ուխտին Արմաշու»²: Մենք այժմ գիտենք, թէ սոյն թուագրութիւնը Հիմնուած է Թաղէոս Եպիսկոպոսի Հիմնադիր լինելու աւանդութեան վրայ, մինչդեռ այլեւս պարզ է, որ Արմաշի Հիմնարկեքը տեղի է ունեցել նշուած թուականից շուրջ երկու հարիւր տարի առաջ՝ 1415–1416-ին: Եթէ խօսքը սրբարանի նաւակատիքին է վերաբերում, ապա այն տեղի է ունեցել, ինչպէս նշուեց, 1416-ի Նաւասարդի 4-ին, որ Համապատասխանում է այդ նոյն թուականի դեկտեմբերի 11-ին: Այլ բան է, թէ յետագայում այն նոյնուացուել է Աստուածածնի ծննդեան տօնի հետ:

Աղբիւրների պակասի պատճառով չենք կարող մասնաւորեցնել, թէ Արմաշը ստուգապէս ե՞րբ վանք ճանաչուեց, որովհետեւ «վանք անունը, որ Հաստատապէս կը տրուի Թաղէոսեան Հաստատութեան յԱրմաշ, կարելի չէ առնել լոկ իբրեւ ուխտատեղի մը, զի ոչ երբէք այդ նշանակութիւնը տրուած է վանք անուանակոչութեան, այլ իմանալ, ինչպէս

սովորաբար կ'իմացուէր ազգին մէջ, իբր կեդրոն առաջնորդութեան, եւ իբր օթարան վանական միաբանութեան³: Մենք չէինք դժուարանայ Սրապիոն վարդապետին առաջնորդ եւ ուխտատեղին էլ վանք կոչել, եթէ վկայութիւններ ունենայինք վանական միաբանութեան առկայութեան մասին: Սակայն նման հնարաւորութիւնը կտրականապէս մերժելն էլ յսիւռուն կլինի, որովհետեւ նոյն Մ. Օրմանեանի խօսքերով «Ոչ ապաքէն մինչեւ մեր օրերն ալ կը գտնուին շատ մը վիճակներ, որոնք իրաւամբ առաջնորդական աթոռներ կը նկատուին, բայց առաջնորդէն զատ ուրիշ վանական չունին»: Յիրաւի, եթէ Արմաշում գործող միաբանութիւն լինէր, ապա 1440 թուականին վախճանուած տէր Կարապետին եւ տէր Գրիգորին փոխարինելու եկող Սեւաստն ու Տիգրան ազգայինները քահանայական ձեռնադրութիւն ստանալու համար (առաջինը Գրիգոր զպրի որդին էր եւ Գրիգոր անունն ստացաւ, երկրորդը՝ Կարապետ) Պրուսա Աբրահամ արքեպիսկոպոսի մօտ չէին գնայ: Ընդ որում ձեռնադրութիւնից յետոյ, զբչի խօսքերով, «Տէր Կարապետ հոգեւոր եղբայրն իմ գնաց ի տեղի իւր առ Մարաշցի եղբարս մեր ի տուն Ս. Աստուածածնայ»:

Սրապիոն վարդապետի կառուցումներից հետոյ մինչեւ XVII դարի սկիզբը, մինչեւ Գրիգոր Դարանաղցու 1610–20-ական թուականների ձեռնարկած շինարարութիւնը, Արմաշի աղօթարանին վերաբերող տեղեկութիւն չունենք: Դարանաղցին, ինչպէս արդէն նախորդ բաժնում տեսել ենք, այստեղ՝ «ի նորաչէն վանս յԱրմաշու՝ մեր ձեռակերտին»⁴ մէկ շաբաթ պատասպարում է աստանդական դարձած Կիրակոս վարդապետին: Նրա մէկ այլ գրառումից կարելի է մակարեբել, թէ վանական Հաստատութիւնը մինչ այդ արդէն կար, եւ Դարանաղցու ձեռակերտը եկեղեցին է: Նա բառացիօրէն մասնաւորեցնում է, թէ ինքը Կ. Պոլիս էր գնացել «ինդրել վանս Աստուծոյ ողորմութիւն երկու եկեղեցոյ շինութեան աղագաւ, մէկն՝ Արմաշու վանացն, որ ի Նիկոմիդոյ լերինն եւ երկրորդ...»⁵: Ուրեմն «Արմաշի վանք» կոչումը նախորդում է Թաղէոսի կամ Դարանաղցու շինարարութեան ժամանակին: Կարծում ենք՝ ժամանակագրութիւն-յիշատակարանի տեղեկութիւնը, թէ «Եւ բազումք յայլ լողգեաց այց ելանէին առ Տիրամօր փայտեայ պատկերին, եղև անդ ուխտատեղի Հայոց ազգին», պիտի ընկալել իբրեւ վանքի Հիմնարկում:

3 Անդ:

4 Ժամանակագրութիւն Գրիգոր վարդապետի..., էջ 361:

5 Անդ, էջ 423

2 Անդ:

եւ իրօք, ինչպէս Օրմանեանն է եզրակացնում, «Մեծ եւ Փոքր Հայոց գաւառներէն Հայոց Հեռանալէն յետոյ, Հայ վանքերն ալ կ'սպառին, եւ եթէ Անկիւրոյ վանքը բացառութիւն նկատենք, որուն Հիմնարկութիւնը Համեմատաբար նորագոյն է, Արմաշէն գատ ուրիշ Հայ վանք չի գտնուիր գաղթականութեան Համար, եւ այս պատճառով ալ մինչեւ ցայսօր, բոլոր Հայ Հաւատացեալները, որոնք կը գտնուին Անկիւրոյ, Կուտինայի, Գիլեծիկի, Գարահիսարի, Զմիւռնիոյ, Գրուսայի, Գաստէմունիի, Բագարի եւ Գանտրմաշի կողմերը, ինչպէս եւ ի Կոստանդնուպոլիս, յԱդրինուպոլիս, ի Փիլիպպոպոլիս եւ Եւրոպակոպոլիս գաւառներուն մէջ, իրենց բնական ուխտատեղի կը ճանչնան Արմաշը եւ Հոն կը դիմեն տարուէ տարի իրենց բարեպաշտութիւնը յագեցնելու»⁶:

Արմաշի պատմութեամբ զբաղուած Հայագէտները այլազան բացատրութիւններ են տուել վանքիս Չարխափան որակումին: Անշուշտ սոյն յորըրջումը նոյն կարգի է, ինչ Խնդրակատար, Քաղցրահայեաց, Բարձրաքաշ եւ այլն, սակայն կարծում ենք, որ այս դէպքում գործ ունենք տակաւին յունական շրջանից եկող եւ թարգմանաբար Հայացուած անուան Հետ: Թէեւ Դոսաթիթ-Բանայիու-Արմաշի յունական շրջանի եկեղեցուն վերաբերող տեղեկութիւններ չունենք, բայց գիտենք, որ այն Ս. Աստուածածին էր կոչուում, ուրեմն Հայերը պահել են անունը, իսկ վերջինիս Հետ նաեւ Չարխափան յորըրջումը, որ թերեւս ΠΕΡΙΒΛΕΠΤΟΣ-ի Հայացումն է: Ինչ վերաբերում է բուն պատկերի նախնականութեանը, ապա Համոզուած չենք, թէ 1416 թ. յոյների Հրդեհից յետոյ յիշատակազրի Հաւաստիացմամբ անվնաս պահպանուած «Փայտեայ պատկերն» է, որ Մարաշից վերաբնակածները «գտին անդ առ ի փլատակաւ Հրկիզեալ յաւերակաց»: Եթէ անգամ զանց առնենք կառուցում-վերականգնումները, Հարձակում- կողոպուտները, ապա Հագիւ թէ «Փայտեայ պատկերը» անվնաս փրկուէր Հրդեհներից: Ծիշտ է, աւանդաբար պատմուում է, թէ 1804-ին պատահած Հրդեհի ժամանակ «ազատուեցաւ աւերիչ եւ Հրկիզիչ ձեռքէն եւ մնաց նոյն տեղը կիսովի բացօթեայ, այլ միշտ ուխտաւորաց բարեպաշտութեան առարկայ»⁷: Սակայն վստահաբար կարող ենք ասել, թէ Արմաշի երախտաշատ վանահայր եւ պատմաբան Մաղաքիա Օրմանեանի տեսած ու նկարագրած պատկերը նախնականը լինել չէր կարող: Երկու կանգուն երկայնութիւն եւ կանգունակէս լայնութիւն ունեցող պատկերը, Օրմանեանի իսկ խօսքով էր

«Մտազօծ կտաւի (Մուշամպայի) վրայ նկարուած», մինչդեռ Սրապիոն վարդապետի գտածն ու աղօթարան զետեղածը փայտեայ էր⁸, ինչպէս երեւում է իկոն-սրբապատկեր է եղել:

Այսպիսով, Արմաշի Չարխափան Ս. Աստուածածինը ի սկզբանէ՝ 1416 թուականից արդէն Հիմնադրուած էր իբրեւ վանական Հաստատութիւն: Այդ նշանակում է, թէ բացի Հեռու եւ մօտիկ վայրերից եկող ուխտաւորների ընդունելութիւնից ու առտնին Հոգեւոր պէտքերը Հոգալուց, վանքում պիտի զբաղուէին նաեւ դպրութեամբ՝ մատենագրական նմուշներ ժողովելով ու նրանց բազմացումով՝ գէթ արարողական գրականութեամբ շրջակայքի եկեղեցիները ապահովելու Համար: Իսկ եթէ մտածենք, թէ Հիմնադիր Սրապիոն վարդապետը «սրբակեաց անապատական կուսակրօն» Համարումին արժանի գործունէութիւն էր ծաւալում նորահաստատ այս օջախում, ապա ենթադրելի ու Հաւանական կարող ենք նկատել, բացի ընդօրինակող գրիչների ներկայութիւնից, նաեւ դպրանոցի ստեղծում, ուստի եւ «արկեղ» կոչուող մատենագրարանի կազմաւորում: Այդ յուշող մէկ-երկու վկայութիւն կայ Գրիգոր Դարանաղցու ընդօրինակած Աստուածաշնչի յիշատակարաններում (ինքնագիրը ժամանակին պատկանել է Մաղաքիա Օրմանեանին եւ Դարանաղցու «Ժամանակագրութիւնը» Հրատարակելիս, ինչպէս նախորդ բաժնում եւս առիթ ունեցանք ասելու, Մեսրոպ վրդ. Նշանեանը ձեռագրում եղած բոլոր յիշատակարանները ներկայացրել է իբրեւ յաւելում)⁹: Մտաթէսի Աւետարանին առկից յիշատակարանում ասուած է. «Յիշեցէք յաղօթս ձեր գԱրջակեցի Վարհատն, որ գնաց յԱրմաշու ի Նորագեղն զօրինակն Կրեբ» եւ ապա մէկ այլ էջում¹⁰: «Զայս Հինգ տերեւ թուղթս յԱրմաշու ժամատանն գրեցի»: «ՅԱրմաշու ի Նորագեղն» արտայայտութիւնը պիտի Հասկանալ ոչ թէ Նորագիւղ առանձին բնակավայր, այլ այն գիւղը, ուր գտնուում էր Արմաշավանքը: Ոչ պատահականօրէն այդ նոյն ձեռագրի միւս յիշատակարանում Դարանաղցին մասնաւորեցնում է, թէ իր աստանդական կեանքի ինչ Հանգրուաններում եւ ուր է այն գրել՝ սկսած 1605 թուականից եւ աւարտել 1622-ին: Նրանց թւում է «ի Նիկողիմու լեռնագաւառն, որ Ղօճայէի ասեն այժմ, ի գուռն Նորաշէն վանք կոչեցելոյն, Հուպ Արմաշու նորաշինիցն»¹¹: Ուրեմն Գրի-

8 Աճ: 9 էջ 601-617:

10 Աճ, էջ 609:

11 Աճ, էջ 610-611

6 Օղակաթ, 1957, էջ 370-371:

7 Օղակաթ, 1956, էջ 372:

գոր Դարանազցու համար «Նորաշէն» է թէ՛ վանքը, թէ՛ գիւղը, ասել է նախորդ յիշատակարանի «Նորագիւղը» նոյն «Նորաշէնն» է: Վանքի կապակցութեամբ մենք արդէն մեկնաբանութիւն կատարել ենք, այժմ ստիպուած ենք անկաջնել, որ, ինչպէս երեւում է, 1416-ին մարաշցիները ի նորոյ հիմնած գիւղը Դարանազցու օրօք ինչ որ քանակի նոր վերաբնակիչներ է ընդունել, ուստի եւ «Նորաշէնք» յորժորջուել: Այլ բացատրութիւն որոնելը կարող է հեռացնել բուն իրողութիւնից:

Ընդօրինակութեան գաղափար օրինակը Արմաշից բերելը եւ Արմաշի ժամատանը ընդօրինակութիւն կատարելը աներկբայօրէն ապացոյց են վանքում գրչագրերի առկայութեան, ինչպէս նաեւ՝ գրչագրման աւանդոյթի գոյութեան: Մի քանի տասնամեակ անց, 1661-ին Արմաշի վանք են այցելել Քէօմիւրճեան եղբայրները՝ Մարտիրոս երէցն ու Երեմիա Ձէլէպին: Վերջինիս թողած յիշատակարանը վաղուց ծանօթ է Հայագիտութեանը եւ բազմիցս հրատարակուել է¹²: Այստեղ ի մասնաւորի արձանագրուում է, որ «որք չուառք (կարգա՛ չու առեալք — 9. Մ.) ի բարեաց ի նախնական երկրէ ազգս մերային, որ եկեալ բնակեալ ի գաւառս Նիկոմիդացւոց ի սահմանս Արմաշ կոչեցեալ վանիցն Սուրբ Աստուածածնի ի գիւղս, որ Ղշայ յորժորջի, չեւ եւս էին շինեալ յարկս աղօթից եւ ժամատունս»¹³: Այստեղից երկու բան կարելի է եղբակացնել՝ Նիկոմիդիոյ գաւառի Հայաբնակ գիւղերի կարեւորագոյն ուխտատեղին Արմաշն է, ուստի նրանց եկեղեցիները գտնուում են «ի սահմանս ... Սուրբ Աստուածածնի» (վիճակ, թեմ իմաստով), երկրորդ՝ որ ոչ բոլոր գիւղերն ունէին «յարկս աղօթից եւ ժամատունս»: Բնաւ զարմանալի չէ, որ Ղշայ գիւղը մինչ այդ եկեղեցի չի ունեցել. անունն արդէն վկայում է, թէ այն Արմաշի կամ մէկ այլ գիւղի անասունների ձմերոցն է եղել, ուստի փոքրաթիւ բնակութիւն է ունեցել: Ինչպէս երեւում է, Ղշայի ս. Գէորգ եկեղեցին ձեռնարկողները միասնական են գործել, խմբովին: Այդ է յուշում Երեմիա Քէօմիւրճեանի վկայութիւնը. «Եւ յորժամ շինեցին զեկեղեցին զբնակարան փառացն Աստուծոյ յանուն սրբոյն Գէորգեայ միաբանութեամբ Հանգերձ, եւ իւրաքանչիւր իւր կարի օժիտս պարգևեցին եկեղեցւոյն, յորոց եւ մինն ի նոցանէ Խասկալցի Ղամբին փափաքեցաւ եւ էառ զմեծ եւ զհարուստ Մաշթոցս, որպէս եւ լի տեսանէք

ամենայն զարդիւք զրեալ ի սմա անթերի...»: Արմաշի մօտիկութեան, հեղինակութեան եւ վաղօրօք գոյութեան պարագայում այս նորահաստատ եկեղեցին երկար կեանք չի ունեցել, եւ «ծերունիներէ ոմանք կը յիշեն, թէ Ղշայի եկեղեցիին օծեալ աւագանը փոխադրուեցաւ վանք (իմա՛ Արմաշ — 9. Մ.), սակայն պահուած չենք գտներ զայն այժմ»¹⁴: Ինչ վերաբերում է Երեմիա եւ Մարտիրոս Քէօմիւրճեանների միջնորդութեամբ գնած ու նուիրած «Մաշտոցին», այն ինչ-ինչ պարագաներում (աւելի ստոյգ՝ աղօթարանի գործունէութեան դադարումից յետոյ) տեղափոխուել է Արմաշի վանք, ուր եւ պահպանուում էր մինչեւ 1915 թուականը¹⁵: Սկզբից ու վերջից պակասաւոր, կազմը «պատուտուած եւ զարդերէն կապտուած» լինելը ապացոյց է, թէ մինչեւ Արմաշ Հասնելը գրչագիրը ձեռքից ձեռք է անցել, գուցէ եւ աստանդականութիւն ապրել:

Մ. Օրմանեանը Արմաշի միաբանութեան անդամ է նկատում նոյն ժէ գարում ապրած Անարծաթ վարդապետին, որի Ձէնկիլէր գիւղում գտնուող տապանաքարի վրայ նա կարդացել է.

«Այս տաղաւարս Հողային
Եւ գերեզմանս Հանգստեան՝
Անարծաթ վարդապետին
Եւ պատուական քարոզողին,
Որ գաւուրս իւրոյ կենին
Լցեալ եհաս մերկ ի սմին...»¹⁶

Տապանագիրը թուական է ունեցել, ըստ վերծանողի՝ ՌՃ (=1651): Նոյն Մ. Օրմանեանի հաւաստմամբ «Ձէնկիլէր գիւղը Հայերէն անուամբ Անարծաթ կոչուած է նոյնիսկ կոնդակներուն մէջ» եւ ապա՝ «երջանկաթիշատակ Անարծաթին գերեզմանը, փոքրիկ կամարի մը հովանւոյն տակ ցարդ ուխտատեղի է երախտածանօթ Ձէնկիլէրցիներու բարեխէր թոռներուն»¹⁷: Վարդապետի ինքնութեան ճշտման կապակցութեամբ Հ. Գէրպէրեանը նկատել է, թէ Օրմանեանը ձեռքի տակ չէ ունեցել Գրիգոր կամա-

¹⁴ «Օռդակար», 1957 էջ 8:

¹⁵ Նկարագրութիւնը տես Յ. Թօփճեան, Յուցակ մեծագրաց Արմաշի վանքին, Վեճե-տիկ Ս. Ղազար, 1962, էջ 389-391:

¹⁶ Օռդակար», 1957, էջ 11: Վերջին տողը բերում ենք Օրմանեանի վերականգնմամբ, ա-լապէս, իր իսկ խօսքով, քարի վրայ եղել է «Լցեալ եւ հաց մերկից ամե՛ն»:

¹⁷ Անդ:

¹² Հրատարակութիւնների թուածկումը տես Երեմիա Ձէլէպի Քէօմիւրճեան, Պատմութիւն հրակիրական Կոստանդնուպօլսոյ (1660 տարու): Հրատարակութեան պատրաստեց Գ. Բամպուրճեան, Ստամպուլ, 1991, էջ 110-111:

¹³ Անդ:

խեցու (կամ Դարանաղցու) «Ժամանակագրութիւնը», ուր այս վարդապետին վերաբերող արժանահաւատ տեղեկութիւններ կան¹⁸: Ըստ այդմ վարդապետի անունը Յովհաննէս է, Անարծաթը՝ մականունն. «Եւ զայս Յովհաննիսի վարքն սուկալի եւ զարմանալի տեսողացն, որ իբրեւ զՄելի եպիսկոպոսն եւ զՄարտիրոսն շրջելով ի վերայ աշխարհի մերկ եւ բոկ եւ անինչ, վասն որոյ եւ Անարծաթ կոչեցաւ, անկեր եւ անխնամ եւ թափառի շրջումն, ո՞ կարէ մի ըստ միողջ պատմել եւ կամ ընդ գրով արկանել զՏրեշտակալիքն վարս նորա, զի անմարմին ի մարմնի գոլով, Հիացուցանելով զտեսողս եւ զլսողս ամենայն ազգաց, որ էր թՎ. ՌՀԷ (1628), որ եղեւ Հանգիստ եւ վերափոխումն սորա, որոյ յիշատակն օրհնութեամբ եղիցի»¹⁹: Դարանաղցին գիտէ եւ մահուան տեղի Հետ կապուած մանրամասները, որ են. «Յովհաննէս Անարծաթն բարի մահուամբ առ Աստուած փոխելով ի Յալու կողմն ի Նիկիոյ գաւառին՝ ի վաճառատեղիս, որ Գազարքոյի ասեն, ի գիւղն Պէլանկի, որ Տուժանտաղի ասեն տաճիկ բառիւ, եւ թաղեալ կայ ի նշանաւոր տեղոջ եւ առնէ բազում նշանս եւ սքանչելիս ի ցաւազարս եւ ախտաժէտս ի փառս Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ»²⁰:

Այստեղ, ի թիւս այլ իրողութիւնների, ուշագրաւ է երկու պարագա՝ մէկ այն, որ Գազարքոյի մօտ գտնուող գիւղը, ուր մահացել ու թաղուել է Յովհաննէս Անարծաթ վարդապետը, տարժամանակեայ երեք անուն ունի՝ Պէլանկի-Տուժանտաղի-Չէնկիլէր, եւ ապա՝ նրան տեսնող ու լսող Հիացողները «ամենայն ազգաց» էին. ու «մերկ եւ բոկ» «անինչ», «անկեր եւ անխնամ եւ թափառի շրջումն» բնութագրումները արեւելեան շրջիկ գերուխի կերպար են ներկայացնում, ուստի «ամենայն ազգաց»-ը չափազանցութիւն չէ:

Քանի որ Մ. Օրմանեանը տապանի վրայ ՌՃ է կարդացել (այդպէս է նաեւ Մ. Գասպարեանի մօտ), իսկ Դարանաղցու մօտ մէկ ՌՀԷ-է առկայ, Հ. Պէրպէրեանը նախընտրելի է Համարում թուականը կարդալ ՌՀ (=1621): Թերեւս ճիշտ սրբագրութիւն է, որովհետեւ Օրմանեանը կարող էր Հ-ն ձ կարդալ, բայց Հագիւ թէ վրիպէր է(7) գէրը նկատել: Մ. Օրմանեանի եւ Մ. Գասպարեանի ՌՃ-ն (=1651) պիտի բացառել նաեւ

այն պարզ պատճառով, որ Անարծաթի մահուան պարագաներն ու գերեզմանատեղին նկարագրող Դարանաղցին ինքը մահացել է 1643 թուին: «Ժամանակագրութեան» մէկ այլ դրուագում նա նորից է անդրադառնում Անարծաթին ու Պէլանկ գիւղին «...յաւուր միում էաք ի գիւղ մի նորաշինիցն, զոր այլեւայլ անուամբ կոչեն, նա՛ մեք ըստ տեղոյ պատշաճին Պէլանկ անուանեցաք, ուր Հանգիստն կայ Յովհաննէս Անարծաթ վարդապետի սրբոյն, որ ահաւասիկ գրեալ եմք զվարս նորա ու զվախճանն ի թուականին ՌՀ, եւ մեք անդ լինելով, յանկարծուստ»:

Այս բոլոր մանրամասնութիւնները գալիս են փաստելու, թէ Սիմէօն դպիր Լեհացու այցելութիւնից յետոյ եւս, նոյն դարի 20-30-ական թուականներին Արմաշի վանքը շարունակուած էր իր Հիմնական առաքելութիւնը՝ Նիկոմիդիոյ եւ շրջակայից վանական միակ Հաստատութիւնը լինելով: Ծառօք, շուրջ երկու Հարիւր տարուայ տեւողութեան Համար ընդամենը երկու առաջնորդի անուն գիտենք վստահաբար՝ մէկը Հիմնադիր Սրապիոն վարդապետն է, միւսը՝ վերանորոգող-վերահաստատող Թադէոս եպիսկոպոս Երզնակցին (Կապոսցին): Սակայն այդ բնաւ չի նշանակում, թէ մինչեւ Նիկողայոս Եպիսկոպոսը (իմա մինչեւ XVIII դարի սկիզբը) «գրեթէ եօթանասուն կամ ութսուն տարուան միջոցի մէջ քահանաներով կու կառավարուէր այս վիճակը», ինչպէս ժամանակին եղբակացրել է Արմաշի առաջին պատմաբաններից մէկը՝ Յովհաննէս քահանայ Մավեանը²¹: Եթէ պահպանուած եւ ուսումնասիրուած լինէր վանքում գտնուող Հրովարտականքի ու կոնդակների ժողովածուն, որի գոյութիւնը վկայում է տարիներ վանքիս վանահայր եղած Մաղաքիա արքեպ. Օրմանեանը²², ապա թերեւս կարելի կլինէր գէթ մասամբ լրացնել այդ խոշոր բացերը: Այսպէս, օրինակ, ժամանակին Գարտիզակի ս. Թակոր եկեղեցում եղած Հնատիպ (1667) «Մաշտոցի» յիշատակագրութեան (1691 թ.) եւ Կիւմիւշխանէի եկեղեցու Աւետարանի (1627 թ.) Գ. Սրբանձտեանի ընդօրինակած յիշատակարանի (1657 թ.) Համադիր քննութեամբ Մ. Օրմանեանը եզրակացրել է, որ «Գարտիզակցի Տ. Սրապիոնը ձեռնադրող Մարկոս Գարոնտէրն է Նիկոմիդիոյ առաջնորդ եւ Արմաշու Ս. Աստուածածնի վանահայր Մարկոս եպիսկոպոս մը, որ մեր դիմացը կելլէ իբր առաջին ստոյգ անուն Արմաշու առաջնորդներու կարգին մէջ, Հիմնադիր Թադէոս եպիսկոպոսէ յետոյ եւ անոր Հետեւող ան-

18 Հայկ Պէրպէրեան, երկու ճշդում Արմաշի վանքին պատմութեան առթիւ. Տ. Յովհաննէս Անարծաթ վարդապետ, «Օղակար», 1957, էջ 79-80:

19 Ժամանակագրութիւն Գրիգոր վարդապետի Կամայնեցոյ կամ Դարանաղցոյ, էջ 91:

20 Անդ, էջ 90-91: Գիտի՞ս Ռաճգամանակի Պարագրութիւնն ու Անարծաթի տապանագրի անորոշական ընթրիմակում տես Միգաս Գ. Գասպարեան, Ռայերը Նիկոմիդիոյ գաւառին մէջ, Գարտիզակ, 1913, էջ 57-59:

21 Ցեւ «Հասկ», 1971, էջ 250:

22 «Օղակար», 1957, էջ 76:

յիշատակ միջոցին»²³: Դժուար է ասել «պարոնտէր» դարձած, այսինքն Հոգեւոր ձեռնադրութիւն ստացած այս նախկին աւատատէրը, տեղացի է, թէ՞ այլուստ եկուոր: Սովորաբար նման քայլի դիմում էին տեղացի աւատատէրերը՝ իրենց տիրոջինըրը ապահարկութեան իրաւունքով օտտելու համար, սակայն Գրիգոր Գարոնտէրի ներկայութիւնը Երուսաղէմում ցոյց է տալիս, որ երբեմն վանք էին գալիս այլուստ այդ տիտղոսը ունեցող Հոգեւորականներ եւս:

Եղած երկու յիշատակարան-յիշատակագրութիւնները Մարկոս Գարոնտէրի առաջնորդութեան սկիզբն ու վերջը չեն սահմանագծում, պարզ է միայն, որ Հնատիպ «Մաշտոցի» յիշատակագրութիւնը կատարելիս նա այլեւս լուսահոգի է կոչուած, բայց թէ անյայտ է մնում այդ գրաւումը կատարելու ստոյգ տարին: Հաւանական է ենթադրել, թէ Սրապիոն քահանան յիշատակագրել է մինչեւ իր կարգաւոյժ լինելը, որ Օրմանեանին հասած թողոնային միջնորդաւորուած տուեալներով տեղի է ունեցել 1710-ին²⁴: Մ. Երամեանի եւ Մ. Օրմանեանի աշխատութիւններում Մարկոս Եպիսկոպոսի առաջնորդութեան տարիներից մնացած նիւթական արժէքներից է «Վանուց գանձատանը պահուած» «Եփեսոսի եօթը մանկանց մասունքները պահպանող խաչածեւ տուփը»՝ «Տէր Մինասի որդի Յովանէ վարդապետ վանից, թուին ՌՃՄԴ (1705)»²⁵: Մարկոս Գարոնտէրին վերաբերող այլ տեղեկութիւններ աղբիւրները չեն հաղորդում կամ աւելի ստոյգ՝ յայտնի չէ: Կարծում ենք, սակայն, Կիւմիւլ-խանէի Աւետարանի յիշատակարանի գործածած «Ս. Աստուածածնայ սպասաւոր» արտայայտութիւնը իրաւունք տալիս է մտածելու, թէ եպիսկոպոսը «յատուկ մտադրութեան առարկայ ըրած է Արմաշու վանքն եւ անոր փայլը: Արդէն սպասաւոր տիտղոսն իսկ միայն Սուրբտեղեաց եւ նշանաւոր Սուրբ վայրերու նկատմամբ սովորած են գործածել առաջնորդք, եւ Չարխափանի Սուրբ ուխտն արդէն Ժէ-րդ դարէն ամենանշանաւոր սրբավայրերու կարգը անցած եւ Հրաշեօք եւ սքանչելեօք պայծառացեալ ուխտատեղի մը եղած լինելը կը հաստատուի անուանակոչութենէ»²⁶:

Մարկոս Եպիսկոպոս Գարոնտէրի առաջնորդութեամբ աւարտուում է Արմաշի վանական պատմութեան երեքհարիւրամեայ մի շրջան, որը առատ է բաց էջերով ու ստուգման կարօտ ենթադրութիւններով: Նոյնիսկ դժուարանում ենք ասել, թէ Նիկոմիդիան (=Արմաշը) նուիրապետական առումով, երբ առանձնացաւ Գրուսայի վիճակից եւ ինքնորոյն միաւոր կազմեց՝ Արմաշ վանքով: Վստահաբար գիտենք միայն, որ 1440-ին Գրուսայի թեմակալն էր Աբրահամ Արքեպիսկոպոսը, որից ձեռնադրութիւն էին ստացել Արմաշի քահանայ Տէր Կարապետն ու Տոնիկաշէնի (յետագայ Ատաբազարի) քահանայ Տէր Գրիգորը: Դատելով Գրիգոր Դարանաղցու լուսանքներից ու Արմաշ այցելութեան պարագաների նկարագրութիւնից, ինչպէս նաեւ Լեհացու գրառումներում առաջնորդարանի վերաբերող տեղեկութեան չգոյութիւնից, հակուած ենք կարծելու, թէ Թաղէոս Երզնկացու (Կապոսցու) օրով եւս Նիկոմիդիան եւ շրջակայ Հայկական բնակավայրերը շարունակում էին Գրուսայի թեմի մաս կազմել: Միայն XVII դարի կէսերից է, որ հաստատապէս Գրուսան եւ Նիկոմիդիան առանձին վիճակաւորներ ունեն:

23 Նոյն տեղում, էջ 75:

24 Նոյն տեղում էջ 76:

25 Միքայէլ ասագ քաճ. Երամեան, Աջ. աշխ., էջ 20 և նաև՝ Մ. Օրմանեան, Աջ. աշխ., էջ 77: Օրմանեանի ընթրիմակութեան մէջ մասնակի տարբերութիւն կա. Տէր Միգասի որդի Յովանէ] Տէր Մարկոսի որդի Յովանէն:

26 Մ. Օրմանեան, Աջ. աշխ., էջ 77:

ԱՐՄԱՇԻ ՎԱՆԱՀԱՅՐԵՐԻ ԿԱՄ ԱՌԱՋՆՈՐԴՆԵՐԻ
ՅԱԶՈՐԴԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ (ԳԱՒԱԶԱՆԱԳԻՐՔ)
(ՀԻՆ ՇՐՋԱՆ)

Սկզբնաղբերների բացակայութիւնը մեզ զրկում է վանքի Հիմնադիր-առաջնորդ «ծերունի Սրապիոն սրբակեաց անապատական կուսակրօն վարդապետին» յաջորդած (1416-ին նա արդէն ծերունի էր) վանահայրերի ինքնութիւնը ճանաչելու հնարաւորութիւնից: Անվերապահ է, սակայն, թէ այդ վանական Հաստատութիւնը շարունակում էր իր կենդանի գործունէութիւնը՝ խաղաղ տարիներին ուխտաւորների բազմութիւն առ ինքը ձգելով: «Ջարխափան» յորջորջումից պիտի կուսհել, որ Ս. Աստուածածնի պատկերին բուժիչ յատկութիւններ էր վերագրում, ուստի ինչպէրացի տօնին կատարուող ժողովումից բացի, տարուայ միւս տօներին եւս նրա դուռը պիտի դային զանազան ախտացեալներ: 1843-ին Արմաշ այցելած Ն. Սարգիսեանը Աստուածածնի հրաշագործ պատկերի գտնուած տեղը ներկայացնելիս գրում է. «յառաջացած յաւազ խորանին եզեալ էր եւ ապա աստ (իմա «ի գաւթին ի ձախակողմն» - Գ. Մ.) փոխադրեցին սակա դիւրութեան ուխտաւորաց, որ անմեկնելիք են հանապազ ի տեղւոյն, ուր եւ ամեն զախտաւոր Հիւանդս, եւ հաւատովք մերձեցողացն լինի բժշկութիւն»¹: Սովորոյթը, բնականաբար, նոր էր, ուստի եթէ վիճակի՝ առաջնորդարան չեղած տարիներին միբանութեան նուազում կամ անգամ բացակայութեան հնարաւոր շրջաններ իսկ ունենար, միեւնոյն է՝ գէթ երեք գիւղերի՝ Արմաշի, Խասկալի եւ Ղչլայի Հաստատուն հայ բնակչութիւնն Արմաշի սրբապատկերը պարապի չպիտի ձգեր, ուրեմն եւ լիարիւն թէ նուազուն՝ Հաստատութիւնը պիտի գործէր: Այդ են թելադրում եւ յետագայ դարերին վերաբերող պատահիկային տեղեկութիւնները, ի մասնաւորի՝ Լեհացու եւ Կամախեցու վկայութիւնները Թաղէոս Երզնկացու, Յովհաննէս Անարծաթի մասին, Մարկոս Գարոնտէրին վերաբերող յիշատակարանները եւ այլն:

Յաւօք, Մ. Օրմանեանից, Մ. Երամեանից, Յ. Մովսեանից ու Յ. Տէրոյնցից յետոյ Արմաշին վերաբերող սկզբնաղբերային տեղեկութիւնները ոչ միայն էական աճ չեն ապրել, այլ եւ ձեռագրերի ու վաւերագրերի վանական հաւաքածոյի կորուստով շեշտակիորէն նուազել են: Եթէ բացառենք Արմաշի Հիմնադրութեանը վերաբերող Յիշատակարան-ժամանակագրութեան գիւտը, ապա հարիւր տարի առաջ պատմագրող Մ.

Օրմանեանն աւելի նպաստաւոր պայմանների մէջ էր, քան այսօր մենք (նկատի ունենք բացառապէս աղբիւրների խնդիրը): Ուստի վանահայրերի-առաջնորդների ստորեւ բերուող Գաւազանագիրք - ժամանակագրութիւնը կազմուած է նախորդ ուսումնասիրողների ձեռքի տակ եղած եւ մեծ մասամբ այժմ կորած կամ գոյութիւն չունեցող վկայութիւնների վերարծարծմամբ:

Այսպէս, ուրեմն, վերը թուարկած վանահայրերի ցանկը, մեծ ու փոքր ընդհատումներով, հասնում է մինչեւ XVIII դարի սկիզբը եւ յետ այնու շարունակում նուազ հարցականներով ու բաւարար կանոնաւորութեամբ:

Նիկաղայոս եպիսկոպոս: Արմաշեցի Նիկողայոս անուն քահանան իր ձեռնադրութեան փաստը գրառել է «Յիսուս Որդի» գրքի էջին. «Թուին ՌձԿՁ (1717թ.) առի կարգ քահանայութեան Նիկողայոս աստուածաբանութեան վարդապետէն, որ է Իզնիմիտայ»: Հարկաւ խօսքը թեմակալ առաջնորդի մասին է, որը եւ պիտի լինէր Արմաշի վանքի վանահայրը, եթէ իսկ ենթադրենք, որ նստոցը «Իզնիմիտայ» էր՝ իմա՝ Նիկոմիդիան: Մ. Օրմանեանը Յովհաննէս Կոլոտ մեծագործ պատրիարքի գործունէութեան եւ կողմնակի մի քանի ենթադրութիւնների Հիմամբ կարծում էր, որ Նիկողայոս եպիսկոպոսի անուան հետ պիտի կապել «Արմաշու տաճարին նորոգութիւնը, որուն կը վկայէ ցարդ պահուած եւ խորանին հետը ազուցուած արձանագրութիւնը, որ կ'ըսէ. Աստուծով նորոգուեցաւ Ս. եկեղեցին գրովք եւ ողորմութեամբ ժողովրդեան թուին ՌձԿԹ (1720)»²: Դժուար է ասել՝ աստուածաբան մեծարուած եպիսկոպոսը իրական առնչութիւն ունի՞ նորոգութեանը, եւ եթէ այո՝ մինչեւ ե՞րբ է տեւել նրա առաջնորդութիւնը: Այն, որ նրանից ձեռնադրութիւն ստացած նոյնանուն քահանան (ծագումով Վաղարշապատցի) 1736-ին կենդանի է եւ Արբաւհամ Կրետացի կաթողիկոսի յանձնարարութիւնն է կատարում առ Յովհ. Կոլոտը (Գոլիս է տանում կաթողիկոսի «Գատմագրութիւն անցից իւրոց եւ Նատր-Շահին Գարսից» աշխատութեան ձեռագիրը), բնաւ Հիմք չի տալիս «առնուազն 25-30 տարիներու միջոց մը վերագրել Նիկողայոսին», ինչպէս կատարում է Մ. Օրմանեանը³, մանաւանդ որ այդ տեւողութիւնն ընդունելիս էլ չենք կարող ասել, թէ երբ է սկսում նրա առաջնորդութիւնը:

² Տե՛ս Մ. Օրմանեան, Աջ. աշխ. § 31: Մ. Երամեանի, Յ. Մովսեանի եւ այլոց մօտ եղած Յղմանուն վկայակոչումները անորոշ ենք նկատում յղելը:

³ Նոյն տեղում, § 32:

¹ Հ. Ներսէս Սարգիսեան, Տեղագրութիւնք ի Փոքր եւ ի Մեծ Հայս, Վեմտիկ 1864, էջ 37:

Անտոն վարդապետ: Իբրև իր տոհմական նախնու՝ Անտոնի մասին բաւական մանրամասնութիւններ է ունեցել Յ. Մավեանի գրած պատմութեան ընդարձակ տարբերակը, որից օգտուել է Մ. Օրմանեանը⁴: Ըստ այդմ եւ Օրմանեանի Հայթայթած սեփական տեղեկութիւնների, ընկ արմաշեցի է, նախնին գիւղիս Տէր Յովնանեան, Մավեան եւ Տէր Գալուստեան գերդաստանների: Որդին է 1730 թ. սպուած Յայսմաւուրքի յիշատակագրութեան մէջ իբրև ստացող վկայուած Տէր Աւետիքի⁵, ունեցել է «Անտոն վրդապետ ՌՃԶԴ (1735)» վերտառութեամբ կնիք: Օրմանեանի տեղում քաղած տեղեկութեամբ՝ Համագիւղացիները եպիսկոպոս են կոչուում, սակայն տապանագրում (մահ. 1771 թ.) «վարդապետ» է գրուած: «Անտոն Բաբունի» յիշատակութիւնը ապացոյց է առաջնորդութեան, բայց ոչ եպիսկոպոսական աստիճանի: Անտոն վարդապետը մեծ Համարում է ունեցել Համագիւղացիների շրջանում, նոյն Յայսմաւուրքի յիշատակագրութեան Համաձայն՝ «չնորհազարդ եւ պայծառատիպ, վսեմազարդ եւ խոհեմաբան, Հեզահոգի» որակուել: Վիճակայնոց պահանջով Յակոբ Նալեան պատրիարքի օրօք հրաժարուում է առաջնորդութիւնից եւ մնում Արմաշում իբրև առաջնորդական փոխանորդ: Վախճանուել է Օվանքըում ջրով մօտ ապրելիս⁶:

Յարութիւն արքեպիսկոպոս: Մագուծով կրետացի էր, թէրեւս նաեւ Աբրահամ կաթ. կրետացու ձեռնասուկներից մէկը: Դատելով Նալեանի ընտրութեան փաստից՝ արժանաւորութիւններով օժտուած գործիչ է եղել: Առաջնորդ է նշանակուել 1741 թուականին, ինչպէս այդ վկայուած է Նիկողոսիմիոյ երբեմնի տպագիր Աստուածաշնչի յիշատակագրութեան մէջ⁷: Ըստ Մ. Օրմանեանի՝ «Հանգուցեալ Մավեան» կը գրէ իբրև ականջաւուր վկայ, թէ Նիկոսիմիոյ քաղաքի բոլոր եկեղեցական եւ դպրոցական կարգադրութիւնները Յարութիւն առաջնորդի անունով կը յիշատակուէին մինչեւ իր օրը եւ որուն եկեղեցիներու եւ վարժարաններու բարեկարգութեան Հսկելն ալ ձեռուներն լսած էին իրենց նախնիքներէն⁸: Պաշտօնավարութեան տեւողութիւնը պարզ չէ, քանի որ գրաւոր յիշատակարաններ չեն գտնուած: 1758 թ. Յարութիւն արքեպ. կրետա-

ցու յաջորդ Աթանաս եպիսկոպոսի յիշատակութիւնից կարելի է եզրակացնել, ինչպէս եւ այդ արել է Մ. Օրմանեանը, որ առաջնորդութեան պաշտօն է վարել շուրջ 15-16 տարի (40):

Աթանաս եպիսկոպոս: Նալեան պատրիարքի Հմուտ աշակերտներից ու զաղափարակիցներից մէկն է, որը լուսաւորչական-կաթոլիկ անգիջում իրարանցումի տարիներին՝ 1744-ին Անկիւրոյ առաջնորդ նշանակուեց: Անինայութեամբ չէր գիշում իր Հակառակորդներին՝ թիապարտութեան յանձնելով նրանցից շատերին: Այստեղից ետ կանչուելու եւ Արմաշի-Նիկողոսիմիոյ առաջնորդ նշանակելու ստոյգ ժամանակը չգիտենք. Մ. Օրմանեանը այդ կարելի է նկատում Նալեան պատրիարքի պաշտօնավարութեան երկրորդ շրջանի սկզբին՝ 1753-ին (Յ 42): Արմաշին վերաբերող գրականութեան մէջ Աթանաս եպիսկոպոսին ուղղակիօրէն առնչուող երեք վկայութիւն կայ: Օրմանեանը ձեռքի տակ ունեցել է Արմաշի մատենադարանում պահուող «Լուծումն Նարեկի» ձեռագրի յիշատակարանը, ուր կարդացել է. «Եղաւ յիշատակ սոյն գիրքս Արմաշու Ս. Աստուածածնայ վանքն ի նորին առաջնորդէ Աթանաս վարդապետէ, ՌՄԷ (1758)»⁹: Երկրորդ յիշատակութիւնը Համեմատաբար աւելի բովանդակալից է: Այն փորագրուած է եղել Վանքի աղբիւրի քարին եւ ժամանակին ընդօրինակուել է Մավեանի ձեռագիր աշխատութեան մէջ (ընդարձակ տարբերակ). «Ի Հիմանէ Հանդերձ փողոկօքն շինեցաւ աղբիւրս, որոյ ծախից չորս մասին մի մասն շնորհեցաւ ի լուսահոգի Յակոբ պատրիարքէ, վերակացութեամբ եւ մնացեալ ծախիւք վանիցս առաջնորդ Աթանաս վարդապետի, ՌՄԺԳ (1764)»¹⁰: Վերջին յիշատակութիւնը եղել է տապանաքարի վրայ, Նիկողոսիմիոյ եկեղեցու բակում: Ըստ Տէրոյնցի բանաւոր աղբիւրից կատարուած գրառման՝ այն կարգացուել է այսպէս.

Գանձ թագուցեալ յայրի (resp. յայսմ) շիրմի
Աթանասի վարդապետի

9 Նոյն տեղում, § 41: Թօփեմեանի 1903-1904 թուականներին կազմուած «Յուցակ ձեռագրացուն», ցաւօք չյաբողուց այդ ձեռագրի մկարագրութիւնը գտնել: Գուցէ մկարագրութեամ տարիներին տեղում չի եղել (?):

10 Բաղում ենք «Երեւակից» (1859, հատ. Ե, էջ 208), հմմտ. Օրմանեան, Աշ. աշխ. § 41: Նաեւ Գ. Բամպուքեան, Յակոբ Նալեան Պատրիարք, Ստամպոլ, 1981 էջ 70: Ի տարբերութիւն վերոբերեալի, վազքի Մեծ աղբիւրն ունեցել է բոլորոգի եւ բարձրաքանակ այլ արձանագրութիւն. «Օրմանցաւ աղբիւրս շնորհի շարխափան սուրբ վազքի / ՌՄՄԼ Գ. (1784) Տե՛ս Տոք թ. Վ. Թորգոմեան, Հայ բժշկական արձանագրութեան Վեճետիկ, 1931, էջ 81: Խօսքը նոյն աղբիւրի երկու տարբեր ձորագրութիւնների մասին է (հմմտ. Մ. Օրմանեան, Աշ. աշխ., § 43):

4 Նոյն տեղում, § 33-34, Ե. Բիւրտեմանի Պրատարակութեամբ մեզ յայտնի համառոտ տարբերակում («Բազմավէպ», 1957, էջ 250) ընդամէնը մէկ նախադասութիւն է:

5 Մ. Օրմանեան, Աշ. աշխ., § 33-34:

6 Միք. ա. ք. Երամեան, Աշ. աշխ., էջ 24:

7 Նոյն տեղում, էջ 25: Օրմանեանն այն կարողում է ՌՃԷԵ (1746), տե՛ս Աշ. աշխ., § 40:

* Յովհաննէս քահ. Մավեանը, Սիւզմէ կոչուած, մահացել է 1889 թ. սեպտ. 30-ին:

8 Օրմանեան, Աշ. աշխ., § 38:

Չարխափանի սրտացաւի,
Այն որ բազմաց տայր ողորմի
Ինքն խնդրէ ըզՀայր մեր մի¹¹:

Կարեւոր չենք նկատում մանրամասնել, թէ Մովսէսի եւ Երամի-
նի բերած ընթերցումների տեքստերում տարբերութիւններ կան¹²: Անհ-
րաժեշտ է, սակայն աւելացնել, որ Յովհ. Տէրոյենցի մօտ բացակայող
թուականը Երամիանի քաղուածքում՝ ՌՄՃԵ (1766), ըստ հուլիանի սր-
բագրուած է Օրմանեանի ճշգրտման հիմամբ (8 42):

Յակոբ Նալեան պատրիարքը, ինչպէս երեւում է, առանձնակի ու-
շադրութեան է առել Արմաշի վանքը, ուստի աղբիւրի ծախքի քառորդը
հոգալուց բացի՝ վանքին է նուիրել «Ս. Լուսաւորչի նշխարով մասնա-
տուփ մը», որ տեսել եւ արձանագրել է Մ. Օրմանեանը¹³: Արդ հոգա-
ծութեան վկայութիւններից է եւ Արմաշի դիւանատանը ժամանակին
գտնուած սուլթան Մուստաֆա Բ-ի հրովարտակը (1761 թ.), որով «հրա-
ման կը տրուի նիկոմիդիոյ եւ իր նահանգի դատաւորներուն, որ յար-
գեն առաջնորդին իրաւունքը վախճանեալ վարդապետներու, քահանա-
ներու եւ մայրապետներու ժառանգութեան վրայ, զոր իշխանութիւն ունի
նա հաւաքելու իբր պատրիարքի պատկանող արդիւնք»¹⁴:

Աւետիք եպիսկոպոս: Իբրեւ Աթանաս եպիսկոպոսի յաջորդ, բնակա-
նաբար, առաջնորդութեան սկիզբը 1766 թուականն է: Արմաշի պատ-
մութեամբ զբաղողները ժամանակին Գարտիզակում տեսել են Աւետի-
քի կոնդակներից մէկը՝ ուղղուած Գախճաճուի գիւղի բնակիչներին, որով
առաջնորդը 30 ծուխ է յանձնուած նորընծայ քահանայ տէր Յովհաննէ-
սին: Կոնդակը թուակիր է եղել՝ ՌՄՃԵ (1766) եւ վաւերացուած առաջ-

նորդական կնիքով «է: Բրիստոսի ծառայ Աւետիք վարդապետ՝ աշա-
կերտ Յովհաննու Գատրիարքի Կ. Պօլսոյ: ՌՃՁԵ»¹⁵: Կնիքը առաջնորդ
գառնալուց շատ վաղ է պատրաստուած, ուստի, որեւէ պաշտօն չունե-
նայու պատճառով, Յովհ. Կոլոտի աշակերտ լինելն է արձանագրուած:
Առաջնորդական տարիների գործունէութեան մասին տեղեկութիւնները
չեն պահպանուել: Սակայն Արմաշի դիւանում Մ. Օրմանեանի տեսած
ու կարդացած հրովարտակում (տրուած է սուլթան Արդուլ Համիդ Ա-ի
կողմից՝ 1775 թ. օգոստ. 14-ին) խօսուած է այն նեղութիւնների մասին՝
որ տեղական իշխանաւորներն ու այլոք հասցնում են Արմաշի վանքին:
Ինքնին պարզ է, այդ իրողութեան մասին վանքի առաջնորդը պիտի
գանգատուէր պատրիարքին՝ Չաքարիա Կաղզուանցուն, իսկ վերջինիս
դիմումի համաձայն պիտի հրապարակուէր սուլթանի հրովարտակը: Այդ
նեղութիւններն են՝ «Ձրի եւ բունի իրենց եւ իրենց մարդոց եւ իրենց
զբաստներու ուստեսն ու պիտոյքը» վանքէն պահանջելը, «քննութեան
եւ հետազոտութեան բարուրանքներով նոր տուրքեր առնելը», որ 1771
թուականից սկսած տարեկան առնում են 100-150 դահեկան, իսկ «ներ-
կայ 1189 (1775) տարիին մէջ մինչեւ 260 դահեկան առած են բունի եւ
այլն»¹⁶: Աւետիք եպիսկոպոսը մահացած պէտք է լինի, ըստ Մովսէսի
Հաշուարկումի, 1779 թուին¹⁷:

Գետրոս արքեպիսկոպոս: Իբրեւ Էջմիածնի միաբան՝ Աղեքսանդր Բ
կաթողիկոսի օրօք Գետրոս Ղափանցին նուիրակ է ուղարկուել «Ռուսի-
լի եւ Ղրիմ» եւ մնացել Կ. Պօլսում, յետագայում պահպանելով կապը
Սիմէոն Երեւանցի եւ Ղուկաս Կարնեցի կաթողիկոսների հետ: Յովհ.
Մովսէսն ու Մ. Օրմանեանը ձեռքի տակ ունեցել են Չաքարիա պատ-
րիարքի կոնդակն ու սուլթան Մահմուդ Ա-ի հրովարտակը, տրուած
1780 յունիսի 12-ին եւ 8-ին¹⁸, որոնցով ձերբունական տարիքի հասած
Գետրոս արքեպիսկոպոսը նշանակուած է Արմաշի առաջնորդ¹⁹: Ժամա-
նակակիցների եւ հետազոտողների միաբերան վկայութեամբ՝ ըստ հու-
լիանի վանքով եւ վիճակով չի զբաղուել, խնդիրը վստահած լինելով իր

11 «Յրեւակ», 1859, հատ. Ե, էջ 209. Յովհ. Տէրոյենցի եւ Մովսէսի օրատումներում եղած
տեքստի հիմամբ Մ. Օրմանեանը վերակազմել է տապանագիրը.

Գանձ թագուցեալ ի շիրմի,
Աստ է ոսկերք Հօրն մեծի,
Աթաճապի վարդապետի՝
Չարխափանայ առաջնորդի.
Այն որ բազմայ տայր զողորմի,
Ինքն խնդրէ զՀայր մեր մի:
(ԱճԳ, § 45)

12 Միք. ա. ք. Երամեան, Աջ. աշխ., էջ 27:
13 Մ. Օրմանեան, Աջ. աշխ., § 43:
14 ԱճԳ, § 44: Գատրիարքական Քատրեանի մէջ կար «Փերէքէնտ» կոչուող (յետագա-
յում՝ «Մուքաթա») իրաւունք, որ պատրիարքը կարող էր փոխանցել առաջնորդներին
կամ առ այդ նշանակուած այլ անձանց: Հրովարտակի խօսքը այդ մասին է: Համ
մատարար մանրամասնօրէն տես Մ. Օրմանեան, Աջ. աշխ., § 27:

15 ԱճԳ, § 47:
16 ԱճԳ, § 48:
17 «Հասկ», 1971, էջ 250: Մ. Օրմանեանը կոչում է 1780 թիւը (§ 48):
18 Կենսագրական մանրամասները տես Մ. Օրմանեան, Աջ. աշխ., § 50-56: Միճառ
Գասպարեան, Հայերը Նիկոդիմիոյ գաւառին մէջ, Գարտիզակ, 1913, էջ 112-114: Օռ-
շաճիկ Նազարեան, Գետրոս Ղափանցի, Երեւան, 1969, էջ 5-19:
19 Յովհ. Մովսէսի աշխատութեան ընդարձակ տարբերակը մեզ անծանօթ է, սակայն
Պրամից քաղումներ կան Մ. Գասպարեանի գրքում:

փոխանորդ եւ ձեռնասուն Յովակիմ եպիսկոպոսին, Օրմանեանի ած փոփմամբ՝ «Գետրոս վանք ալ չելաւ եւ Արմաշու մէջ ցարդ իսկ անեա նօթ մնացած է իր անունը» (Յ 52): Գատրիարքը Հարկադրուած է եղլ մէկ տարի չանցած նրան տեղափոխել Գանտրմայի առաջնորդութեան Հափանցին, սակայն, մինչեւ մաՀը (1784 թ.) մնաց Նիկոմիդիայում անտարբեր նաեւ այդ նշանակումին: ՅովՎ. Տէրոյննցը ընթերցել է քերթող-առաջնորդի տապանագիրը (Թաղուած է եղել Նիկոմիդիոյ Հասարակաց գերեզմանատանը):

Տեսուն Գետրոսի արՀւոյ պետի
Արթուն Հովվի այս վիճակի,
Որ բարի մաՀ վճար կենին
Նմա տապանս տուն է յետին:

Սա էր Հասուն ըստ Հասակին,
Գործքն Համեստ սուրբ պաշտօնին.
Ասել արժան վասն սորին
Մտրոյն գոլ ի քաղաքին:

Որ Հանդիպէք տուք ողորմին,
Ձի կայ եւ ձեր օրս այս յետին.
Ըստ տէրունեան անլոյծ վճարին
Թէ Հողդ ի Հող դարձիս կրկին:

Հանգեաւ ՌՄԼԳ թուին (1784) մարտ ամսոյն ի քսանին²⁰:

Կենդանիներէ վկայութեամբ «Հափանցիին կը վերադարձէր վանքին ազբիւրներէն մէկը, որ շինուած էր եկեղեցիի ետեւը արեւելեան որմափակին վրայ, կրկին ծորակով, մին պարիսպէն գուրս..., միւսը՝ պարիսպէն ներս: ... Աղբիւրի ներքին ծորակին վրայ գրուած էր «Լեառն վր մածին, Ս. Աստուածածին, փառք քո Միածնին՝ աղբիւրս բերողին» ... Իսկ արտաքին ծորակին վրայ գրուած է շինութեան արտոնագրութիւնը. «Շինեցաւ աղբիւրս շնորհիւ Չարխափան Ս. Աստուածածնի. ՌՄԼԳ, ապրիլ»²¹: Որեւէ անուան յիշատակութեան բացակայութիւնը Հնարաւոր է

բացատրել անցման մի այնպիսի շրջանով, երբ նախորդ առաջնորդ-վանահայրը այլեւս տեղափոխուած է կամ անգամ ողջ չէ, իսկ նորը կամ չի եկել, կամ եկել է, բայց շինութեանը առնչութիւն չունի: Գետրոս արքեպիսկոպոս Հափանցուն առնչուող նիւթերից պատմութեան Համար ամենակարեւորը նրա Հաստատութեան կոնդակում Արմաշի վիճակը կազմող բնակավայրերի թուարկումն է (Համեմատաբար խնամեալ ընդօրինակութիւն է Մինաս Գասպարեանի գրքում Հրատարակուածը, ուստի քաղում ենք նրանից): «... Ի վերայ Արմաշու Չարխաբան Ս. Աստուածածնայ վանուց թեմի եւ վիճակի. եւ՝ Իգնիմիտու, Ատաբազարու, Ֆեհրիլու, Թամլըխու, Նոր գեղու, Յընտխլըյու, Ալմալուի, Խասակալու, Տաղ գեղու, Ասլան պէկու, Օվաճխու, Տէօնկէճըլու,՝ Գախճաճըխու, Ղուրպալէնկու, Ղընճըլարու, Օրթագեղու, Եննի շէհիրու, Չինիդնիկու՝ (Նիկիա - ծ. Հ.), Մէրմէրճիկու, Սօլոզու, Կիււլէնու,՝ Ղարսախու, Կէտէլէկու, Բազար գեղու, Նոր գեղու (Մեծ Նոր գիւղ - ծ. Հ.), Անարծաթու (Չէնկիլէր - ծ. Հ.), Օրթագեղու, Քերեմէթու, Քարցիու, Շախշախու, Չուխուր գեղու, Խըլըճ գեղու, Ղարամուսալու, Նոր գեղու (Շալաք տէրէ - ծ. Հ.), Մէրտէօկէզու՝ եւ Սապանճայու եւ այլ թեմի եւ վիճակի սորին»²²:

Նախորդ տասնամեակներում այս թեմի մէջ մտնող Գանտրմա, Մըխալըճ, Քերմասթը, Գալըքէսէր, Էտինճիկ, Գիզա եւ Էրմէնի քէօյ բնակավայրերը, 1774-ին Հանուեցին եւ առանձին միաւոր կազմեցին²³: Ի դէպ, Զաքարիա Գատրիարքի այս կոնդակում թուարկուելիս են եղել նաեւ առաջնորդի կամ փոխանորդի ստանալիք տուրքերը, որոնց թւում են «գէշերաժամից եւ քառասնեայց», «պատկերի օժու» կոչուածները:

Բարթուղիմէոս արքեպս. Կապուտիկեան: Հակառակ պատրիարքական կոնդակով կատարուած նշանակումի, շուրջ երկու տարի Յովակիմը արգելադրում էր Բարթուղիմէոսի առաջնորդական պաշտօնի ստանձնումը, մինչեւ որ սուլթանական Հրովարտակով (1786 թ.) տեղական իշխանութիւններէ պահանջուեց չմիջամտել եկեղեցական գործերին, իսկ Բարթուղիմէոսին ընդդիմացողներին աքսորի պատիժ սահմանուեց: Զաքարիա Գատրիարքը, ինչպէս երեւում է, Հարկադրուած էր եղել դիմե-

²⁰ Ըստ Օրմանեանի եւ պատմագր. Տէրոյննցի, Տէօնկէճըլու Տէօնկու, Ղուրպալէնկու Գորտպալէնկու, Չէֆրագիլու Չէֆրախու, Կիււլէնու Կիւլէնու, Մէրտէօկէզու Մէրտէօկէզու

²² Միժու Գ. Գասպարեան (Ճաֆրատ), Քալաթը Նիկոմիդիոյ գաւառի մէջ, էջ 113:

²³ Հմտ. Միժու Գ. Գասպարեան, Աղ. աշխ., էջ 114:

²⁰ Մըխալը, 1959, Քատ. Ե, էջ 210:

²¹ Մ. Օրմանեան, Աղ. աշխ., § 55, Ճեմտ. Վէստաք 1971, էջ 258:

լու սուլթանի միջամտութեանը: Բարթոլղիմէոսը պատրիարքի շնորհա-
լի աշակերտներից մէկն էր՝ օժտուած ազգային կրթական նորոգչական
գաղափարներով, որ ժէ դարի առաջին տասնամեակներից արդէն իրենց
գրեւեւորումն էին ստանում Ամրտողու, Սիւնեաց մեծ անապատի, Լիմի,
Կտուցի, Երեւանի Անանիա առաքելի անապատի, Սիւրաբի վան-
կան-կրթական գործունէութեամբ: Արմաշը այդ շրջանի օղակներից մէ-
կն էր, իսկ օրուայ պատրիարքը՝ Ջաքարիան՝ Սիմէոն Երեւանցու դաս-
կիցն ու գաղափարակիցը: Բարթոլղիմէոսը «սկիզբէն իսկ յատուկ մտա-
գրութիւն դարձուց Արմաշու վանքին վրայ եւ ձեռնարկեց միաբան-
կան վանօրէից բուն ձեւին վերածել զայն, Հաստատել այնտեղ ուսմանց
եւ դաստիարակութեան օթարան, ինչպէս Ջաքարիայի օրինակէն ուսած
էր անշուշտ, յատուկ հրաման ալ ընդունած»²⁴: Նման գնահատութիւնը
մակաբերուած է Բարթոլղիմէոսի տապանազրի վկայութիւնից, ուր
ասուած է.

«Սա ի հիման շինող տաճարի,
Որ եւ Ջարխափան Ս. Աստուածածնի,
Վասն կրօնաւորաց թեմիս վիճակի,
Յոյժ պայծառաշէն կարի անուանի»²⁵:

«Ի հիման շինող» որակումը թելադրում է, թէ առաջնորդը ի նորոյ
է տաճարը կառուցել, իսկ կրօնաւորների կացարաններն ու օժանդակ
կառույցները դարձրել «յոյժ պայծառաշէն»: Առաջնորդը, ինչպէս երե-
ւում է, ծրագրուած շինարարական գործունէութիւն է ծաւալել: Մ. Օր-
մանեանը տեսել ու ընդօրինակել է Արմաշավանքի «յոտոս գմբէթին սր-
բոյ սեղանոյն» ՌՄԽԶ (1797) թուականին կանգնեցուած խաչքարի ար-
ձանագրութիւնը. «Յիշատակ է օժեալ սուրբ խաչս քարեայ յոտոս սրբոյ

24 Մ. Օրմանեան, Գր. աշխ., § 62:

25 Անդ: Բարթոլղիմէոս Կապուտիկի գերեզմանը գտնուել է Նիկողիմիոյ (Իզմիտի) հո-
յոց եկեղեցու հիսախային կողմը, աջակողմեան պաթարանի դրան աղջել (հմմտ. Միք.
ա. ք. Երամեան, Գր. աշխ., էջ 34): Նիկողիմիոյ հայոց Ս. Աստուածածին եկեղեցու
մասին 1843 թ. տեղում եղած Ն. Սարգիսեանը գրել է. «Նորաշէն եւ գեղեցիկ է յով
քան զանեանայն նորաշէն եկեղեցիս կողմանց Բիւթանիոյ եւ է գմբէթատր, այլ արտա-
քուստ չերեւի գմբէթն: Գեղեցիկ է նոյնպէս եւ մկրտարանն, որ կայ յաջակողմեան
աանդառտանն, բովանդակ կծապատ եւ բարձրաքանդակ պատկերք եւ զարդք ըստ
տանելոյ ճարտարութեան արեւելեան գեղարուեստից» (Ն. Սարգիսեան, Գր. աշխ.,
էջ 36): Տե՛ս նաեւ՝ Մ. Գասպարեան, Գր. աշխ., էջ 28-30: Տեղիս Քիչիգի կամորթ
վրայ գործածուած մի տապանաքար ունեցել է արձանագրութիւն. «Այս է տապան
Գուզըզէ (?) խանութի որդի Վարդույան եւ թուին ՌՄԼԸ (1689)»:

սեղանոյս գմբէթի Գաղատացի Խաբուպէօյիւտէնեան թաշճը մահտեսի
Յակոբին [...] վասն ննջեցելոցն եւ կենդանեացն Հոգւոյն» (Ց 63): Ծա-
ւալների ակնբերելութիւնը արձագանք ունի առաջնորդի դէմ գրած ամ-
բաստանագրերի, ինչպէս նաեւ շինարարութիւնը խափանելու կոչուած
սուլթանական հրովարտակների տեքստերում: Կառուցուող սենեակնե-
րի թիւը մեղադրողները 366 են հաշուում՝ «ամրոցանման պարիսպներով
եւ մէջը զէնքերով լեցուն»: Անշուշտ զրպարտութիւնը Հերքուեց եւ 1792-
1797 թուականների միջեւ շինարարական աշխատանքներն աւարտուե-
ցին, սակայն առաջնորդին այլ ճակատագիր էր վիճակուած: 1799-ին
վախճանուեցին Ջաքարիա Պատրիարքն ու Ղուկաս Կարնեցի կաթողի-
կոսը: Բարդուղիմէոս Կապուտիկը հրաժարուեց կաթողիկոսական աթո-
ռի հաւակնորդ դառնալ (Պոլսում նոյնիսկ ընտրութիւն կազմակերպուեց)
եւ նոր պատրիարքից՝ Դանիէլ եպիսկոպոսից «խնդրեց իր վիճակը դառ-
նալու հրաման՝ պատրաստակամութիւն յայտնելով աքսորի եւ պատժի
իսկ ենթարկուել, քան կաթողիկոսութեան աթոռն ընդունել» (Ց 70): Եւ-
տով Դանիէլն ինքը կաթողիկոս ընտրուեց՝ ծայր տալով Դաւիթ-Դանիէ-
լեան անլուծելի իրարանցումին: Բարթոլղիմէոս արքեպիսկոպոսը դար-
ձել էր իր վայելուչ առաջնորդութեանը՝ ունենալով նոր պատրիարք Յովհ.
Չամաշքեանի բարեացկամ վերաբերումը (այդ է վկայում պատրիար-
քարանի Հասոյթ Հարկերի Հաւաքման յանձնումը Արմաշի վանքին), սա-
կայն շուտով՝ 1804-ին վանքը անսպասելիօրէն անողոք աւերածութեան
ենթարկուեց. ընդհարուել էին դրացի երկու դերբեյութիւնները, եւ իբ-
րեւ վրիժառութիւն նրանցից մէկին ապաստան տալով՝ Չաքըր Հասանը
(կենճալիցիները) հրի ու սրի մատնեց վանքը: «Մ'չ եկեղեցի կը մնայ,
ո՛չ վանք, եւ ո՛չ մատենադարանի գիրքեր, զորս կարգաւորեր եւ առա-
տացուցեր էր: Այսօր ալ Հազիւ երկու-երեք եկեղեցական սպասներ եւ
քանի մը Հազար խանձոտած գիրքեր կը մնան մեր ձեռքը՝ Բարթոլղիմէ-
ոսի ժամանակէն դիզուած ճոխութիւններէն», - գրում է դարավերջի վա-
նահայրը²⁶: Միաբանները փաստօրէն այլեւս ցրուեցին, ինքը առաջնոր-
դն էլ անկարող եղաւ տեսնել կատարուածը, ուստի մնացած Հինգ տա-
րին բաւարարուեց վիճակային այցելութիւններով: Մահացաւ 1809 թ.
վաթուականայ Հասակին: Մ. Օրմանեանը զանազան աղբիւրներից վկա-
յութիւններ քաղելով՝ Բարթոլղիմէոսի կազմած միաբան-աշակերտների
թիւը հասցրել է տասնմէկի, որ իրօք ժամանակի Համար փոքր թիւ է:²⁷

26 Մ. Օրմանեան, Գր. աշխ., § 72:

27 Տե՛ս Մ. Օրմանեան, Գր. աշխ., § 74 հմմտ. Միք. ա. ք. Երամեան, Գր. աշխ., էջ 34:

Կարապետ եպիսկոպոս: Իբրև յաջորդ Բարթոլոմէոսի նշանակուել է վերջինիս մահուան 50-րդ օրը (1809 թ. մայիսի 16) վիճակի սահմանները ճշտող եւ հնազանդութեան կոչ բովանդակող կոնդակով:²⁸ Արմաշի հետ կապուած որեւէ գործ չի ձեռնարկել. ունեցել է մէկ-երկու այգի լուծիւն, տեսել կատարուած աւերածութիւնները եւ դարձել Նիկոմիդիա կամ Ատաբազար: Մէկ տարի անց (1810-ին) պատրիարքի համաձայնութեամբ Գրուսայի առաջնորդ Գողոս արքեպ. Լարախոչեանի հետ պաշտօնատեղերի փոխանակում են կատարել: Սակայն նոր տեղում էր կար չի մնացել եւ Գոլիս վերադառնալով՝ յարել է կաթողիկոսութեան: Կեանքն աւարտել է Հոռոմի Անտոնեան միաբանութեան վանքում (1819 թ.) հայոց միջավայրում թողնելով Շիոթ մականունը:

Գողոս արքեպիսկոպոս Լարախոչեան: Մենդեամբ Կեսարիայի Վանք գիւղից էր, գարմիկը տեղիս Ս. Սարգիս եկեղեցուն Աւետարան նուիրած (1669 թ.) Լարախոչի (գործածական է եւ Գարազոչ գրադարձումը): Աշակերտել է Ջաքարիա Կաղզուանցուն: Վարդապետական գաւազան է ստացել 1784-ին: 1787-ին նշանակուել է Գրուսայի առաջնորդ, ուր արդէն ծառայել էր Ջաքարիայի առաջնորդութեան տարիներին: Ըստ Մ. Օրմանեանի հաշումաների, Գողոս Լարախոչեանը եպիսկոպոսական աստիճան է ստացել Լուկաս Կարնեցու ձեռնադրութեամբ՝ 1791-ին:²⁹ Ժամանակը բնաւ նպաստաւոր չէր. «Եկեղեցիներ՝ նկուն եւ անպաշտպան, աւեր ու խանդարուած, վարժարաններ՝ անգոյ բոլորովին, եկեղեցականներու ընթացքն՝ անկանոն, ժողովրդական վիճակը՝ խղճալի, իսկ տէրէպէյական եւ եկեղեցիական անուններու ազդեցութեամբ որեւէ կանոնաւոր, ապահով ու տեսական ձեռնարկ՝ բացարձակ անհնարութեան վերածուած» (Ց 81): Գրուսայի առաջնորդը նախ հոգաց վարժարանի բացումը, ինչպէս Բարթոլոմէոսը Արմաշում, հոգեւոր ծառայութեան կանչելով կորոզ շրջանաւարտներին, որոնցից մէկն էր յետագայում ծանօթ գործիչ Ստեփանոս Աղաւնին: Բացի Գրուսայի եկեղեցու վերաշինումից եւ առաջնորդարանի կառուցումից, հոգաց եւ վիճակի եկեղեցիների բարեկար-

գութիւնը: Վարդապետութեան ու հաւատքի խնդիրներում անզիջում գործիչ լինելու պատճառով պաշտօնական որոշ դժուարութիւններ ունեցաւ, նոյնիսկ կարճ ժամանակ առանձնացաւ Մըխալըճ, ապա եւ Կ. Գոլում մնաց, սակայն 1810-ին, փոխանակելով պաշտօնատեղին, Արմաշի եւ Նիկոմիդիոյ առաջնորդ կարգուեց: Որքան էլ կողոպտուած ու աւերակ՝ իբրև ուխտատեղի Արմաշը շարունակուած էր գործել, եւ նոր առաջնորդը վերաշինութեան պատրաստութիւն էր տեսնում: Առ այդ դիւրութիւն ստեղծող պարագաներից մէկը պրուսացիների վերաբերումի կարուկ շրջադարձն էր, որով Գողոս արքեպիսկոպոսը միաժամանակ ստանձնեց նաեւ իր նախորդ վիճակի առաջնորդութիւնը³⁰: Իր արդէն ունեցած ձեռնասուն աշակերտներին գումարեց նորերը, զոյգ վիճակների մէջ պաշտօնների կարգեց՝ իր վերադիտութիւնն անպակաս պահելով: 1816-1817 թուականներին եկեղեցիների վերածեց Ատաբազարի «ժամբը» (քահանայական աղօթարան), կառուցեց Բազարի նոր գիւղի եւ Թամըխի նոր գիւղի եկեղեցիները: Վանքի շինարարութիւնը ձեռնարկելիս Գողոս արքեպիսկոպոսը առկայ իրերի ցուցակագրում կատարեց, որից տեղեկանում ենք (հարկաւ Մ. Օրմանեանի միջնորդութեամբ), որ վանքում պահպանուել էր երկու մասուկք (խաչափայտի եւ Լուսաւորիչ), մէկ թագ ու վակաս, շուրջառ եւ փորուրար, ինչպէս նաեւ մէկ ձեռագիր՝ Նարեկի մեկնութիւնը³¹: Սակայն մինչեւ 1822 թ. վանահօր շանքերով վանքն ունեցաւ 33 մասուկք, 22 խաչ, 6 սկիհ, 4 արծաթակազմ Աւետարան, 12 արծաթէ սպաս... 57 հատոր գիրք³²: Հարկաւ միջոցների կուտակման տարբեր աղբիւրներ կային, որոնց թւում նուիրատուութիւններից բացի, յիշատակելի են հանգանակութիւնները, վանքի համար այդ ու մերձակայ այլ վիճակներից դանձուող պտղին: Հնարաւոր է, պատրիարքարանը իր հասոյթները հաւաքելիս (փէրէքէնթէ) մասնաւոր մասնահանում էր կատարում Արմաշի շինարարութեանը (հաւաքող նուիրակները գերազանցապէս Արմաշի միաբաններն էին):

28 Մ. Օրմանեանը Միշագիտի Անտոնեան միաբանութիւնից ստացած է եղել կոնդակ պատճէն (§ 75):

29 Նշւ. աշխ., § 81: Կենսագրութեանը վերաբերող լրացուցիչ տեղեկութիւնները քաղում ենք Գ. Բամպուքճեանի հրատարակած յիշատակարանից (տես՝ «Օռդակաթ», 1975, էջ 187):

«Հայաստանի կոչնակ-ում նոյն Գ. Բամպուքճեանը հրատարակել է Գրիգոր Փէ տիմպաճեանի (1773-1837) Անորդեանը Լարախոչեան արքեպիսկոպոսին (1964, էջ 210-211):

30 Այդ իրողութեանը նուիրում թուրքերէն Անորդեան է գոյութիւն ունեցել, որի տեքստը, ցաւօք, մեզ անծանօթ է:

31 Մ. Օրմանեան, Աշխ., § 98:

32 Անդ: Մ. Օրմանեանը յիշատակում է նաեւ արձանագրութիւն ունեցող երկու սաղաւարտ՝ վակասներով, երկուսն էլ ՌԻԿԳ (1814) թուականի. «Յիշատակ բոլոր Արմաշացոց, ձեռամբ Մատթէոս վարդապետի» <Օպաքտէրէցոյ», «Յիշատակ բոլոր ժողովրդոց, ձեռամբ Գողոս վարդապետի» <Գաղատացոյ»: Վերջինս՝ Գողոս վրդ. վաճառարարեան փոխանորդ էր, Գողոս արքեպիսկոպոսի օժանդակը:

ինչպէս երեւում է, վիճակաւոր արքեպիսկոպոսը ոչ քիչ դժուարութիւններ հաղթահարելով էր ձեռք բերել վերաշինութեան իրաւունքի հրովարտակը (1820 թ.)³³: Այն խստագոյն սահմանում էր, որ նոր կառույցը ճշտիւ համապատասխանէր նախորդի չափերին (ներառեալ բարձրութիւնը):

Փորձառու առաջնորդը շինարարութիւնը գլուխ բերեց մի քանի ամսում բազում հայորդեաց կամաւոր աշխատակցութիւնն ունենալով: Նոյն թուականի սեպտեմբերի 26-ին՝ Վարազայ Խաչի տօնին կատարուած է օծումը³⁴: Շինարարական արձանագրութիւնները տեղադրուած են եղել արտաքին մուտքի հիւսիսային դրան վրայ եւ ներքին մուտքի արեւմտեան դրան վրայ: «Աստուք, — գրում է Օրմանեանը, — նորաչէն տաճարին մէջ կպահուին եւ զետեղուած են վերին պահարանին ներքին կողմերուն վրայ»³⁵: Գործնական նկատառումներով Չարխափան Ս. Աստուածածին պատկերը Աւագ խորանից տեղափոխուեց գաւիթ (ձախ կողմում) տեղում զետեղելով նորը, որը յետագայում նոյնպէս փոխուեց: Գողոս Դարախոչեանն էլ նախորդների պէս իշխանութիւնների առաջ ամբաստանուեց, թէ ռազմական կացարան կամ զինանոց է կառուցել, որը եւ հերքուեց ստուգմամբ: Վանքին կից վարժարան կազմեց, մատենադարան հիմնադրեց եւ Ստեփանոս եպս. Աղաւնիի օգնութեամբ կարգաւորեց դասաւանդումը: Առաջնորդի նուիրած գրչագրերից նշանաւոր է Բրաբրոն գրչուհու 1783 թ. Գօլում ընդօրինակած Գրիգոր Նիւսաջու գեղեցկագիր ժողովածուն³⁶: Կեանքի վերջին երկու տարիներին (1823-1825) վանահայրութեան փոխանորդութիւնը յանձնեց իր երիտասարդ

33 Վանական շրջանակում պահպանուած կենդանի յիշողութիւնը հրովարտակի ստացումը կապում է Նաւարանի վերակացու Հաֆըզ Ալի փաշային արած ետակի բարեմաղորտօրհմանի կատարման գուգադիպութեանը, որ ի վերջոյ մեծ էպարքոս դարձաւ եւ տունց աղ արտօմութիւնը (Սուլթան Մահմուդ Բ-ի հրովարտակ):

34 Օրհնութեան Տաճարանագի նկարագրութիւնը տես Մ. Օրմանեան, Աճ. աշխ., § 103:

35 Անդ: Նրանց հեղինակներն եղել են Ստեփանոս եպս. Աղաւնի և Գողոս վրդ. Թաքթաբեանը:

36 Նկարագրութիւնը ձեռ. Թ. Թոփճեան, Յուցակ..., էջ 174-179: Այժմ կորած է: Մեր հաշումներով Գողոս Արքեպիսկոպոսի Աուիրած ձեռագրերի ընդհանուր թիւը 21 է, ըստ ցուցակի՝ N9, 15, 17, 19, 21, 24, 38, 47, 51, 52, 57, 60, 71, 87, 92, 94, 104, 107, 115, 161, 166:
Գողոս Արքեպիսկոպոսը ձեռագիր է Աուիրել Ասեւ Կեսարիոյ Ս. Կարապետ վանքին, օժտելով այն կենսագրական յիշատակարանով: 1964 թ. Հպիսագում քահանայ Կարապետեանը այն ի պահ է յանձնել Գատրիարքարանի Մատենադարանին (տես «Օրհնակար», 1975, էջ 186-187):

աշակերտ Գողոս Թաքթաբեանին՝ գերադասելով խօնջանալ Գրուսայում: Տապանագրի լուսանկարը հրատարակուած է Մ. Օրմանեանի աշխատութեան Համապատասխան գրուագում (Ց 103)³⁷:

Գողոս արքեպիսկոպոսի ջանքերով Արմաշի վանքը վերագտաւ իրեն եւ իբրեւ ուխտատեղի, եւ իբրեւ ուսումնա-կրթական կենտրոն:

Ստեփանոս արքեպիսկոպոս Աղաւնի: Աւագանի անունով Չաքարիա Չաքարեան է եւ Աղաւնի մականունն ստացել է խառնուածքի թելագրութեամբ: Նախ՝ Նիկոմիդիոյ փոխառաջնորդ էր եւ Արմաշի վերաշինութիւնից յետոյ դարձաւ վանական փոխանորդ, ապա՝ վարիչ ու ուսուցիչ նորաբաց վարժարանի: Ինչ-ինչ ընդհարումների պատճառով 1823-ին թողեց վանքը եւ մէկ տարի Գանտրմա մնալուց յետոյ նշանակուեց Զմիւռնիոյ պատրիարքական փոխանորդ, ուր եւ կատարեց առաջին վարժարանի հիմնարկեքը (1825 թ.): Նոյն տարին, Գողոս Արքեպիսկոպոսի մահից յետոյ, միացեալ վիճակը բաժանուեց երկուսի, եւ Ստեփանոսը ստանձնեց «Իզնիմիտի (Նիկոմիդիոյ) եւ Էրմիշէի (Արմաշի) առաջնորդութիւնը»: Վեց տարուայ ընթացքում, Գողոս Թաքթաբեանի փոխվանահայրութեամբ, Ստեփանոսը հոգաց վանքի եւ վարժարանի բարեկեանմութիւնը, ջրաղաց, ջրուղի եւ աւազան կառուցեց: Մ. Օրմանեանը տեսել ու ընդօրինակել է Ստեփանոսի վիճագիր ներքողումը.

Չուարթունք փութացէք յայս պարտէզ
Ուռգել զբուսաբերս յաղբերէս,
Ստեփաննոս պետ արհի ձեզ յանձնէ
Բողբոջել ատոք, բերս յայս պարտէզ³⁸:
1827:

«Աղաւնիի ժամանակին եւ Թաքթաբեանի աշխատութեան մեծադոյն արդիւնքն է, — ամփոփում է Օրմանեանը, — բուն վանուց շինութիւնը, զի Դարախոչեանի վանուց շինութիւն ըսածը յատկապէս եկեղեցւոյն շինութիւնն էր... Բայց առանց վայելուչ բնակարանի հնար չէր ոչ առաջնորդարան պահել, ոչ միաբանութիւն կազմել եւ ուսումնարան բանալ»³⁹: Նոր շինարարութեան արտօնութեան ձեռքբերումը կապուած է Յարու-

37 Մեր կատարած վերծանումը պատմական է, ուստի այստեղ ճիշտ հրապարակումից ձեռնպահ ենք մնում: Յոյս ունենք որքեւք րում լուսանկարը գտնել: Թ. Քիւրտեանի հրապարակած տեղեկութեամբ տապանագիրը շարադրել է Յովհ. Սեզեկեանը, իսկ փորագրողը Ռափայէլ Խազանճեանն է (տես «Հասկ», 1971, էջ 394):

38 Մ. Օրմանեան, Աճ. աշխ., § 120:
39 Անդ, § 121:

Թիւն Պէզճեան ամիրայի միջնորդութեան հետ⁴⁰: 1828-ին Պալեան Գրք գոր կամ նրա որդի Կարապետ ամիրայի ներկայութեամբ Ստեփանոս «օրհնեց բուն վանուց կամ սենեկաց շինութեան հիմերը»⁴¹: Շինարարութիւնը տեւեց մինչեւ 1837 թ., եւ վերջնականապէս ձեւաւորուեց վանական համալիրը⁴²: Նուիրատու ազգայնոց ի պատիւ վանական շրջփակը Թաղերի բաժանուեց՝ Նիկոմիդիոյ, Ատաբազարի, Գրուսայի, Սիրիհիսարի: Պատրիարքի արտօնմամբ նուիրակներ մեկնեցին այլեւազ վիճակներ՝ նպատակներ հաւաքելու: Առաջնորդութեան երկորդ տարի իսկ (1826) Աղաւնի կարգաւորեց վարժարանի խնդիրը՝ աշակերտներ ու ուսուցիչներ հաւաքելով: Առաջին հրաւիրող ուսուցիչներ էին Յով. Չամուրճեանը (Տէրոյնեց) եւ Յակոբ Գրուսացին⁴³: Սակայն վարժարանի պարապմունքները շուտով նեղ սահմանների մէջ մտան՝ միջոցների բացակայութեան, յիշեալ ուսուցիչների տեղափոխութեան պատճառով: Երկու տարի անց՝ 1831-ին, անսալով Ճանիկ աղա Փափազեանի խորհրդին, Արմաշի վանքում բացուեց գիշերօթիկ վարժարան, որը վանական ընծայացուներ պատրաստելու համար էր, իսկ Արմաշ գիւղի համար առանձին վարժարան բացուեց՝ տիրացու Գողոս Թերզեան Արմաշեցու վարժապետութեամբ: Դպրոցներ հիմնեց նաեւ Նիկոմիդիայում (Լուսաւորչեան կոչուած) եւ Ատաբազարում (Ս. Հրեշտակապետաց):

Կարապետ Պալաթեցի պատրիարքի հրաժարումից յետոյ (1836) պատրիարքութեան կոչուեց Ստեփանոս արքեպ. Աղաւնին, վանքի եւ վիճակի փոխանորդութիւնը յանձնելով Յակոբ վրդ. Սինանեանին, որը արգիւնաւոր գործունէութիւն ծաւալեց: Ի Թիւս այլ բարեգործութիւնների, վանքի եկեղեցու աւազ խորանն օժտեց նոր պատկերով (1832 թ., հեղինակ՝ Gaetani, Պէզճեանի ծախքով), նախորդն ուղարկելով Ատաբազարի Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցին: Հոգաց եւ վարժարանի խնդիրները՝ սուներից ուսուցիչներ ուղարկելով գաւառներն ու գիւղերը (Արմաշի գիւղի վարժարանում ուսուցչութիւն ստանձնեց վանքի յետադայ պատմա-

բան Յովհ. Մալեանը): Առժամանակ Արմաշ ապաստանած Բէստէնի (Միքայէլ Տէր-Պետրոսեանց Պատկանեանց) յորդորով վանական վարժարանը ծրագրի ընդգրկեց իտալերէնը: Արմաշցիների օգնութեամբ փոխանորդն աւարտեց Խասկալի Ս. Յակոբ նոր եկեղեցու շինարարութիւնը (1834): Ներմիաբանական հակասութիւնները, սակայն, աստիճանաբար այլեւս անտանելի դարձան, ուստի Աղաւնի պատրիարքը Սինանեանին ազատեց փոխանորդութիւնից (1834 թ.), պատրիարքական տեղապահ անուամբ այստեղ բերելով երուսաղէմացի Կիրակոս եպս. Մնացականեանին, որը նոյն տարեվերջին դարձաւ Կ. Պոլիս՝ իբրեւ վարիչ Ալիւտարի ճեմարանի:

Այդ տարիներին արդէն բողոքականութեան քարոզչութիւն էր սկսուել, որի դէմ Ստեփանոս Աղաւնի պատրիարքը խիստ միջոցներ չգործադրեց, որով եւ ամբաստանուեց Թուլութեան մեղադրանքով եւ 1839-ին ստիպուած հրաժարուեց պատրիարքութիւնից ու իր նախկին վիճակ վերադարձաւ (1841): Տարիուկէս անց՝ Աղաւնին վերստին պատրիարք ընտրուեց, ուստի վանքի փոխանորդութիւնը յանձնեց իր ձեռնաստն Ստեփան վրդ. Մաղաքեանին: Սակայն այս անգամ նրա պատրիարքութիւնը խիստ կարճատեւ եղաւ. ամիրաների եւ ժողովրդեան զանգուածի իրարամերժութիւնը պատրիարքին ստիպեցին կրկին հեռանալ եւ իր առաջնորդութիւնն ստանձնել: Գողոս եպս. Թաքթաքեանը եւս դարձաւ Արմաշ, նորից առաւ փոխանորդութիւն եւ զբաղուեց շինարարութեամբ (Նրամբար, նոր վարժարան): Վարժարանի «շինութիւնը աւարտելու մօտ էր, երբ Հայր Ներսէս վրդ. Սարգիսեան Տրապիզոնցի եւ Հայր Գրիգոր վրդ. Ալեքսանեան Կ. Պոլսեցի... յԱրմաշ այցելեցին (1844, Յունիս 5) եւ վարժարանական կարգադրութեանց վրայ խօսելով՝ թելադրեցին աշակերտաց ննջարանի սրահը խափանել եւ յոյժ փոքրիկ եւ գիշերը գուրսէն բոցուող խցիկներու վերածել»⁴⁴: Որոշ ժամանակ անց՝ վանական վարժարանի ուսուցչութեան հրաւիրուեց Յով. Մալեանը՝ ստանձնելով եւ իտալերէնի դասաւանդումը: Սակայն միաբանութեան ներսում նորից խնդիրներ ծագեցին, եւ նորընտիր պատրիարքը (Մատթէոս Չուխանեան) մի քանի միաբանների հանեց Արմաշից եւ ուղարկեց այլուր: Տարտամբող ժամանակ ապրելուց յետոյ, Յովսէփ վարդապետը առաջնորդական փոխանորդ նշանակուեց, Միքայէլ վարդապետը՝ վարժարանի տեսուչ:

40 Մանրամասնութիւնները տես § 120:
 41 Աճռ, § 122: Ամիրայի ինքնութեան ճշտումը կատարել է Գ. Բանարուճեանը:
 42 Համայնի մանրամասն Ակարագրութիւնը տրուած է Մ. Օրմանեանի երկրորդ (ամբ, § 123), իսկ գծագրական պատկերը՝ Ն. Սարգիսեանի «Տեղագրութիւնը ք Փոքր եւ Մեծ Հայք» գրքում (էջ 36-ի եւ 37-ի միջեւ):
 43 Վերջինս թուրքագետ էր, եւ Արմաշը՝ թուրքերէն ուսուցանող առաջին վարժարանը մտաւանդ: Մ. Օրմանեանը տեսել ու արձանագրել է իրրեւ վարժութիւն Յակոբի սանդի ձեռքով կատարուած արարատառ Ռոմփարտակների Ռայատատ պատճճումները: Աճռ, (§ 126):

44 Մ. Օրմանեան, Աջ. աշխ., § 152:

Ստեփանոս Աղաւնիի ծերութեան էր հասել եւ բնականօրէն նախկին միջամուտութիւնը չուներ, առաւել եւս երբ բողոքականութեան քորզուութիւնը այլեւս վիճակը հանգիստ չէր թողնում: Ի պատասխան պատրիարքարան կատարուող դիմումներին, 1850-ին ժողովական որոշմամբ եւ հրովարտակով Ստեփանոսի վիճակը չորս ենթավիճակի բաժանուեց, Արմաշին յատկացնելով իւր գիւղը եւ մօտակայ Խասկալն ու Էլմալուն: Շուրջ 28 տարի Արմաշի եւ Նիկոմիդիոյ առաջնորդութիւնը վարած Ստեփանոս արքեպ. Զաքարեան (Աղաւնի) վախճանուեց 1853 թ. ապրիլի 6-ին Նիկոմիդիայում ըստ տապանագրի՝ «եօթնեկի տասամբ եւ եօթամբ ամօք»: Իր կենաց ու ժամանակի պատմութիւնը գրառուած է սեփական օրագրութեան մէջ եւ Յովհ. Մովսէսի շարադրած պատմութեան էջերում, որտեղից եւ յաճախ քաղում է Մ. Օրմանեանը⁴⁵:

Մատթէոս Արքեպ. Չուխաճեան: Գոլխական շրջանակներին քաջ ծանօթ հոգեւորական է՝ նախ՝ իբրեւ նախկին պատրիարք, ապա՝ որպէս գիտնական հոգեւորական: Աղաւնիի մահից յետոյ վիճակի ներսում եղած փոխանորդութիւնները վերացան, ուստի Մատթէոս արքեպիսկոպոսը միայնակ պիտի կարգաւորէր վանքի ու վիճակի խնդիրները: Ի տարբերութիւն նախորդաց, թեմի կենտրոն նկատեց Նիկոմիդիան, խիստ հազուադէպ վանք այցելելով, այն էլ գերազանցապէս ուխտագնացութեան օրերին: Արմաշի մի քանի կարող հոգեւորականների տեղափոխման արեց՝ փոխարինելով ոչ հմուտ իւրայիններով: Խնամքի պակասը անշքութեան մատնեց Արմաշը, պարտքեր կուտակուեցին, աշակերտներ հեռացան եւ այլն: Դժուարութիւնների առաջն առնելու համար առաջնորդը փորձեց վանքի զանձարանից ոսկեղէն, արծաթեղէն եւ գոհարեղէն ծախու հանել (ըստ Արսէն վարդապետի՝ «չորս օխա» քաշով)⁴⁶, որով յոյժ կասկածելի դարձաւ միաբանութեան աչքում: Ի վերջոյ, հակառակ առաջնորդի սպասումներին, վիճակայնոց համախօսականը պաշտպանութիւն գտաւ պատրիարքի մօտ, եւ նրա կոնդակով 1854-ի վերջերին Մատթէոս արքեպիսկոպոսը ետ կանչուեց եւ նրա փոխարէն առաջնորդ հաստատուեց Գօղոս եպիսկոպոս Թաքթաբեանը՝ այստեղ բերելով Զմիւռնիոյ առաջնորդութիւնից: Հինգ տարի անց Մատթէոս արքեպիսկոպոսը Ամենայն Հայոց

45 -Իւր մասնատր ամսակները, արձանագորութիւնները եւ յիշատակարանները կոնկր գրիչ մը, զգալում ոճ մը եւ խնայից խօսք մը ունեցած լինելը կը ցուցնեն: ... Իւր օրագրութիւններն, թէն ուսմիկ ոճով օրըստօրէ գրուած են, բայց գրասէր ճաշակով յայտնի նշանակ են» (Մ.Օրմանեան, նշ. աշխ., § 174):

46 -Հասկ., 1972, էջ 26:

կաթողիկոս ընտրուեց (1859 թ.) վեց տարի վարելով կաթողիկոսութիւնը: Մ. Օրմանեանի գնահատութեամբ՝ «Դժբախտաբար Արմաշու եւ Նիկոմիդիոյ առաջնորդութիւնն ոչ փայլուն արդիւնքներ եւ ոչ մնայուն յիշատակներ չեն թողած» (§ 190):

Գօղոս արքեպիսկոպոս Թաքթաբեան: Գաշտօնապէս (հրովարտակով ու կոնդակով) առաջնորդ է համարուել շուրջ մէկ ամիս (1853-ի վերջ – 1854-ի սկիզբ), սակայն մերժեց նշանակումն ու բոլոր միջամտութիւնները, մնաց Զմիւռնիոյ իր պաշտօնին: Փաստի առաջ կանգնած պատրիարքը, հարմար մէկը չգտնելով, գերադասեց Նիկոմիդիոյ վիճակն ու Արմաշի առաջնորդութիւնը յանձնել պատրիարքական տեղապահի «եւ տեղակալն ալ առնուլ Արմաշու միաբաններէն, որ կարեկից ըզճիւք եւ յօժարկամ փութով աշխատի թէ վիճակը խնամելու եւ թէ վանքը ծաղկեցնելու» (§ 194): Այդ առումով լաւագոյն թեկնածուն միաբան Ստեփանոս վրդ. Մաղաքեանն էր, որը քանիցս վարել է փոխանորդութեան պաշտօնը՝ մանաւանդ Ստեփանոս Աղաւնիի օրօք:

Ստեփանոս Արքեպիսկոպոս Մաղաքեան: Մնունդով ատարազարցի էր՝ Արմաշում ուսանած, Ստեփանոս Աղաւնու սիրեցեալ սանն ու գաւազանակիրը: Քանի որ Արմաշի եւ Նիկոմիդիոյ վիճակը պատրիարքական վերադիտութեանն էր ենթարկուած, Ստեփանոս վրդ. Մաղաքեանը վիճակի տեղապահ նշանակուեց: Անսալով վիճակայնոց խնդրանքին՝ 1856-ին պատրիարքական կոնդակ հրապարակուեց, որով Ստեփանոս վրդ. Մաղաքեանը վիճակի առաջնորդ եւ վանահայր ճանաչուեց: Մասնաւոր ուշադրութեան առնուեց Արմաշի վարժարանի գործունէութիւնը: Յովհ. Մովսէսի ջանքերով նոր աշակերտներ ընտրուեցին, սակայն կարեւորագոյն նորոյթը կարգ ու կանոնի մշակումն էր՝ «Սահմանադրութիւն Արմաշու Զարխափան Ար. Աստուածածին վանուց հաստատուելիք ուսումնարանին եւ անոր նորոգ կառուցանելիք տպարանին եւ նոյն սուրբ Ուխտին ընդհանուր միաբանութեան վերաբերեալ օգտակար կանոններ, որ գրեցաւ եւ հաստատեցաւ համակամ եւ ինքնայօժար հաճութեամբ նոյն սր. Ուխտին միաբաններէն, յառաջնորդութեան գերապատիւ տեառն Ստեփանոսի արժանընտիր բարունապետին: 1856 հոկտեմբեր 10»⁴⁷: Մաղաքեան առաջնորդի արդիւնաւոր գործունէութեանը, այդ թւում եւ կրթական գործի կազմակերպմանը մեծապէս օժանդակեցին հայազգի երեւելիներ Կարապետ Գալեանը, Յովհ. Տատեանը, Գէորգ Նրամեանը: Մասնաւորա-

47 -Հասկ., 1972, էջ 118-186:

պէս Յովհ. Տատեանը նոյնիսկ անմիջական մասնակցութիւն ունեցաւ ժառանգաւորաց միջից նոր միաբաններ յորդորելուն, միշտ աչքի առաջ ունենալով Վենետիկի միաբանութեան ազգօգուտ օրինակը, մեծապէս հարստացրեց վանքի գրադարանը, Միաբանների ու վիճակայինների ոչ անտեղի միջնորդութեամբ Ստեփանոս վրդ. Մաղաքեանը եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւն ստանալու մեկնեց Ս. Էջմիածին (1859 թ.) եւ որոշ ժամանակ անց յանձն առաւ Կ. Պօլսոյ պատրիարքական տեղապահի պաշտօնը: Այդ նոյն շրջանում Կարապետ ամիրա Պալեանը նախանձախնդիր էր Հայոց միջավայրում կրթեալ ու նուիրեալ Հոգեւորականներ ունենալուն, ուստի Արմաշի կրթական գործը քաջալերելու համար վանքին յառկացրեց Յայովայի իր կալուածքի ողջ արդիւնքը՝ տեւական ժամանակով: 1862-ին նա վերստին թողեց պատրիարքական փոխանորդութիւնը եւ զբաղուեց վիճակով ու մանաւանդ Արմաշով: Արեղաներ ձեռնադրեց Պօղոս եւ Սերովբէ սարկաւազներին (Սերովբէն ապագայի նշանաւոր Խորէն Աչքեանն է): Վանքի հասոյթը մեծացնելու համար զարկ տուեց երկրագործութեանը, թթաստաններ ստեղծեց՝ շերամապահութեամբ եկամուտ չահելու համար: Քաղաքական առումով Ստեփանոս արքեպիսկոպոս Մաղաքեանի կարեւորագոյն դերը Ազգային սահմանադրութեան հաստատման պաշտօնագիրն ստանալն էր (1863, մարտի 17): Արմաշի վանքի յետագայ ընթացքն ու փոփոխութեան կերպը բաւականաչափ հիմնաւոր ձօնեցումներով նախապատրաստուած էր Ստ. Մաղաքեանի գործունէութեամբ: Վախճանուեց 1865 թուականին⁴⁸:

Ազգային սահմանադրութիւնը ընդունում էր վանական միաբանութիւնների ինքնուրոյն կառավարումը, եւ այդ հիմքի վրայ Արմաշի վանքն այլեւ առանձնացաւ Նիկոմիդիոյ վիճակից եւ դարձաւ ինքնակալ միաւոր՝ պատրիարքական ենթակայութեամբ ունենալով իր վանահայրը:

Եփրեմ ծայրագոյն վարդապետ Խավլուճեան: Անգամ էր Պրոսոպի միաբանութեան, պատրաստութիւն էր ստացել Աղանի եւ Ղարախչեան սրբազանների ձեռքի տակ: Ի տարբերութիւն իր նախորդների, միանգամայն ազատ էր վիճակային խնդիրներից, ուստի մնում էր վանքի ու վարժարանի գործերով մտահոգուել: Սակայն առաջացած տարիքի էր եւ կարճատեւ եղաւ նրա վանահայրութիւնը (1866-1868):

Գէորգ եպիսկոպոս Ալեքսանեան: Արդէն նախորդ վանահօր օրօք միաբանութեան գործող անձներից էր եւ ընտրութիւնից մէկ տարի անց

(1869 թ.) եպիսկոպոս ձեռնադրուեց: Կարեւորագոյն գործը 1866-ին հիմնադրուած տաճարի կառուցումն էր, որին նա իրապէս նուիրուած էր: Նոր շէնքը հիմնովին տարբեր էր նրա տեղում եղած նախորդ բոլոր կառուցում-վերակառուցումներից: Այն խաչաձեւ էր, կաթողիկէով: «Քառակ զանգակատանց աշտարակներով համակ քարուկիր»⁴⁹: 1872 թ. վերահաս մահն ու նրկական միջոցների պակասութիւնը ստիպեցին բաւարարուել առժամանակեայ տանիքով եւ «բիւզանդական» դմբեթով: Շինարարութեանը զուգընթաց շարունակուած էր նորացած ծրագրով Հոգեւոր սաների պատրաստումը, իսկ ժամանակ առաջ ընդհատուած «Յոյսը» շարունակեց իր հրատարակութիւնը վանքի տպարանում: Դատելով օրագիր պահելու իրողութեամբ՝ վանահայրն ինքն էլ գրոց-բրոց մարդ էր՝ օգեւորուած իր գաղափարներով ու մանաւանդ սաներով:

Խորէն Արքեպիսկոպոս Աչքեան: Աշակերտել էր Յովհ. Մովսէսին, ապա եւ փոխարինել նրան վարժարանի վարչութեան գործում: Իբրեւ «Յոյսի» խմբագիր եկեղեցական եւ մտաւորական շրջաններում ճանաչուած անուն էր, Հեղինակ դասագրքի: Միաբանութեան կազմում շատ համակիրներ ունէր, մանաւանդ կրթական գործը բարեփոխելիս: Վերանայեց ժառանգաւորաց դպրոցի դասընթացը, այն վերածելով «Ղեւծնդեանց թոշակաւոր գիշերօթիկ բարձրագոյն վարժարանի, որուն ծրագրին մէջ, բացի ազգային եւ կրօնական ուսումներէ, իրենց տեղն ունէին պատմական, բնական եւ լեզուական գիտութիւնները՝ ուսուցչութեամբ ձեռնհաս վարժապետներու»⁵⁰: Ժամանակակիցների վկայութեամբ զարթոնք էր ապրում նաեւ վանքի տնտեսութիւնը, եւրոպական նորամուտութիւններ առնում: Սակայն, նախ 1877-1878 թուականների պատեմութեան կացութիւնը, ապա՝ յատկապէս 1888 թ. սեպտեմբերի 27-ի հրգեհը, լիովին խափանեցին վանահօր գործունէութիւնը: Այրուել էր զիւլի ողջ վերին մասը եւ նաեւ՝ վարժարանի շէնքը՝ կից հիւրանոցով: Վանահայրը դեռ չէր հասցրել կողմնորոշուել, թէ աւերածութեան այդ վիճակից ինչ հնարքով պիտի կարելի լինէր դուրս գալ, երբ մէկ ամիս անց ընտրողական ժողովը նրան պատրիարք էր քուեարկել: Նա ընդունեց այդ պաշտօնը, բայց չուզեց հրաժարուել իր՝ մի նոր Վենետիկ ստեղծելու նուիրական ծրագրից: Այսպէս աւարտուեց Արմաշի պատմութեան հին շրջանը 1416-1888 թթ. ընդգրկումով:

⁴⁸ Նրա մասին տե՛ս «Պատմագիրը Ատաբազար «Աստուածարեալ» քաղաքին, էջ 145-146, 655: Նաեւ՝ «Հասկ», 1972, էջ 26-30, նաեւ՝ Մ. Օրմանճեան, «Զր. աշխ.», § 196-222:

⁴⁹ Արմաշի դպրոցներին 25-ամեայ յորդեանին արդիւ. 1889-1914, Կ. Պօլս, 1914, էջ 22:
⁵⁰ ԱՅԿ, էջ 26:

ԱՐՄԱՇԻ ԳԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ԴԳՐԵՎԱՆՔԵԱՆ ՇՐՋԱՆԸ
(1889-1915 թթ.)

Եթէ Հայոց, մասնաւորապէս Արեւմտահայոց կացութեան առեւտրային նայաւորութիւնները նկատի չառնենք, ապա XIX դարի վերջին քառորդին, երբ ակադեմիական ու համալսարանական գիտութիւնը համատարած ծաղկում էր ապրում, Հնաւանդ դպրեմանքի հաստատումը մեզանում դէպի միջնադար կատարուող ետքայլ կարելի է համարել: Սակայն մոռանալու է, որ Հայութիւնը կիսուած էր երկու խոշոր եւ ըստ ամենայնի հակոտնեայ եւ իրարամերժ կայսրութիւնների՝ Ռուսաստանի եւ Թուրքիայի սահմաններով, միանգամայն զրկուած ազգային պետականութեան ինստիտուտներից, եւ միակ համահայկական կարգաւորիչ առքելութիւն ունեցող ինստիտուտը կաթողիկոսութիւնն էր՝ իր նուիր պետական աթոռներով: Ուրեմն եւ կրթական- գաղափարական տեղաշարժերը պիտի կայանային այդ ինստիտուտի շրջանակներում՝ հոգեւոր ծառայութեան սպասաւորներ պատրաստելու թելադրանքով ու պատճառաբանութեամբ: Արեւելահայութիւնը անհրաժեշտութեան պարագային կարող էր դիմել Մոսկովայի Լազարեան ինստիտուտին եւ կամ էլ միանում գործող Գէորգեան ճեմարանին, մինչդեռ Արեւմտահայութիւնը նշեալ հաստատութիւնների ընդգրկման ուսումնական կենտրոն չունէր՝ ձիշտ է, Յովհաննէս Կոլոտ պատրիարքը ժամանակին Ամբոսյու վանքի դպրոցի օրինակով Հիմնել ու գլխաւորել էր Սկիւտարի դպրոցը (1719թ.) այնտեղ ուսուցչութեան հրահրելով Ղուկաս Խարբերդցուն, Գասպր Սերասապուլ, ապա եւ իր սան Յակոբ Նալեանին, սակայն ժամանակ ընթացքում Գումգափու տեղափոխուած այդ դպրոցը նախ նուազել էր ապա եւ փաստօրէն դադարել գործելուց: Նոր ժամանակներում այդ ընդգրկման դպրոցի վերստեղծումը անկարող կլինէր լուծել օրուայ հրամայականը՝ Արեւմտահայ վիճակները կամ աթոռները օտուել ազգային կոցութիւնը խորապէս գիտակցող, քաղաքական անցուղարձերը ճանաչող միաժամանակ աստուածաբանական եւ քաղաքացիական-աշխարհակո գիտելիքներ ունեցող բարձրաստիճան (ուրեմն կուսակցօն) նուիրող հոգեւորականներ: Ժամանակների պահանջի գիտակցումն էր, որ որ լսահայ երեւելի մտաւորական եւ ազգային գործիչների նախաձեռնութեամբ ճիշտ այդ տարիներին (1886 թ.) Հիմնուում էր մինչեւ այսօր կ գործող ու արդիւնաւորող Կեդրոնական վարժարանը¹:

1 Գարգամերի մասին տես «Ազգայնաստան», § 2921:

Խնդրի գիտակցումը այլեւս կար, ուստի անհրաժեշտ էր հստակ ծրագիր, կատարումը ստանձնող եւ նիւթական միջոցների Հայթայթում: Գատեւութիւնը ներկայացաւ, երբ հրդեհով աւերակուած Արմաշի վանահայր Խորէն Աշրգեանը պատրիարք ընտրուեց եւ պաշտօնը «ձեռնարկելիս Հազիւ 8-10 օր անցած» խորհրդակցական գրոյցի հրահրեց 1888-ին Վաղարշապատ-Էջմիածնի Գէորգեան ճեմարանում մեկ տարի աստուածաբանութիւն պարապած եւ բացառիկ հմտութիւն ու պատրաստութիւն (ինչպէս նաեւ նուիրում) ունեցող Մաղաքիա եպիսկոպոս Օրմանեանին: Նորընտիր պատրիարքին մտահոգող բարձրագոյն վիճակները առաջնորդներով օժտելու խնդիրն էր, որի համար, Մ. Օրմանեանի իսկ անդրադարձումով, երկու միջոց էր առաջարկուում՝ առաջնորդները Գատրիարքարանի ընտրութեամբ նշանակել եւ «առաջնորդներուն պետական գանձէն ամսաթոշակներ կապել»²: Սակայն այդ առաջնորդները կարգելուց առաջ նրանք պէտք է պահանջուելիք պատրաստութիւն ստացած լինեն, որպիսին չեն տալիս եղած վարժարանները, աւելին՝ «առ այս յատուկ դաստիարակութիւն եւ ուսումնական կրթութիւն պէտք է, տեսակ մըն ալ կարգապահական մարզանք... զի մեր կուսակցօն եկեղեցականութեան կեանքը շատ նմանութիւններ ունի գինուորական դրութեան հետ»³: Գործի գլուխ կենալու յանձնառութիւնը կատարում է նոյն ինքը Օրմանեանը: «Փանի մի օր ետքը, - շարունակում է նա, - եկեղեցական վարժարանի համար նախապատրաստական յանձնաժողովը կազմուեցաւ իմ նախագահութեամբ. Գարակէօմրիւկի արդիւնքները հսկողութեան ներքեւ առնուեցան: Վարժարանին տեղւոյն համար քննուեցան Խաւքէօյի Շահնազարեանը, Զէյթին Գուրնուի ս.Յակոբը, Եէնի Մահալլի ճեմարանը, Գրնալլի դիրքը, նոյն իսկ Գարակէօմրիւկի պարտեզը, բոյց վերջապէս յարմարագոյն դատուեցաւ Արմաշու Չարխափան ս. Աստուածածնի վանքը, եւ հոն բացուեցաւ եկեղեցական վարժարանը, որ Դպրեմանք անուն առաւ»:

Կազմակերպիչ յանձնաժողովի անդամներ էին ազգային ճանաչուած բարերարներ ու գործիչներ՝ Աբիկ Ունճեան⁴, Տիգրան Եղուտֆեան, Յով-

2 Մաղաքիա արքեպ. Օրմանեան, Առաջին գաղափարը, «Արմաշու Դպրեմանքին 25-ամեայ Յորելանին առթիւ» 1889-1914, Գոյիս, 1914, էջ 142:

3 Նոյն տեղում, էջ 145:

4 Այս արժանատր բարերարը 1905-ին «վատարար հայ ձեռք է մը» սպանուեց Ղալափոյ պողոտայի վրայ: Նրա մասին տես «Արեւելք», 1908, 29 սեպտեմբերի: Մ. Օրմանեան, Բանը եւ խօսք, Երուսաղէմ, 1929, էջ 432, Աստի՜ վաստակ, 1922, թիւ 10, Հմտ. «Հաճոյ Ամսօրեայ», 1935, սիւն. 320-321:

Հաննէս Էսայեան, Գատրիկ Յիւլպէնիեան, Գարբիէլ Գարբիէլիան: Արմաշը իբրև Դպրեվանքի վայր ընտրելու վերջնական առաջարկ արուկ 1889 թուականի մարտի 31-ի գրուած քննարկումը եւ Հաստատուեց խառը ժողովի կողմից նոյն թուականի մայիսի 17-ի նիստում, յանձնաժողովը լրացնելով երկու Հոգեւորական անդամներով Գարեգին եպիսկոպոս Արուսեանին եւ Գարեգին ծայր. վրդ. Թաթարեանց: Խորէն պատրիարքի կենդանի լոյս տեսաւ 1889-ի յունիսի 5-ին, որով պատրիարքը նկատուեց քրիստոնեակր վանահայր, միաբանութեան կառավարման իրաւասութիւնը յանձնուեց Էր խնամակալութեանը, իրական կառավարումը աւելի փոխվանահայր-տեսուչին, որ էր Մաղաքիա Օրմանեանը: Խորէն պատրիարք Աշըգեանի այս ձեռնարկը առանձնակի գնահատութեան է արժանի ոչ միայն զուտ պատմա-մշակութային, այլ նաեւ բացառիկ արդիւնաւորութեան իմաստով, որ ժամանակակիցների օրոք իսկ ճանաչուած էր: Գոլտոյ Շիշի գերեզմանոցում պահպանուած նրա տապանքարի վրայ կարդում ենք.

«ՄԱՀԱՐՁԱՆ

**Տ.Տ. ԽՈՐԷՆ ԱՐՔԵԳԻՍԿՈՅՈՍ ԱՇՐԳԵԱՆԻ
ԱՆՁՆԱԶՈՂ ԳԱՏՐԻԱՐԿԻՆ ՀԱՅՈՑ ԹՈՒՐԿԻՈՅ
Ի ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒԳՈԼԻՍ**

Սերովբէ որդեգիր Չարխափան ս. Աստուածածին Արմաշու, Ուշիմ ուսանող, լուրջ կրօնաւոր, ուսուցիչ անձանձիր, Յուսաշող Հրապարակագիր, մատենագիր անկաշառ, Վարդապետ ուղղափառ, եպիսկոպոս անաշառ, Բարեկարգ վանահայր, Հովիւ բարի եւ պատկառելի, Գատրիարք Հաւատարիմ Աղզին եւ Գետութեան, Դպրեվանուց Հիմնադիր Արժանի խորին երախտագիտութեան եւ անձուայ յիշատակութեան Չոր կ'անմահացնեն այս Մահարձանով Զինքն Խորէն ճանչցողներ:

1907

Մն. Ի Բիրէմէթ գիւղ Նիկոմիդիոյ 1842 նոյնմ. 4.
Վիճ. Ի Մաքրիդիւղ Կ. Գոլտի 1899 Հոկտ. 26»⁵:
«Դպրեվանոց Հիմնադիր» արկումը ճիշտ է լայն իմաստով, մինչդեռ փաստական ծրագրողն ու գործնական կատարողը, ինչպէս ասուեց

Մաղաքիա Օրմանեանն էր, որը եւ 1889 թ. սեպտեմբերի 10-ին պաշտօնազէս ստանձնել էր փոխվանահօր եւ վերատեսչի առաջելութիւնը: Դպրեվանքի բացման արարողութիւնը տեղի ունեցաւ նոյն այդ թուականի Խաչվերացի տօնի յաջորդ օրը՝ սեպտեմբերի 18-ին, Ի ներկայութեան խուռնիքում ուխտաւորների, խնամակալութեան, միաբանութեան ու նորընտիր աշակերտութեան:

Վերստին յիշեցնենք, որ Արմաշում մինչեւ Հրդեհը գործող ուսումնական Հաստատութիւնը ժառանգաւորներ պատրաստելու նպատակ ունէր, բայց գերազանցապէս քահանաներ, մինչդեռ ապագայ վիճակաւորներ ունենալու Համար կուսակրօնութեան ուխտեալներ էին պէտք: Դպրեվանուց Հիմնադիրները անշուշտ մանրամասնօրէն ուսումնասիրեցին Ստեփանոս Մաղաքեանի կազմած եւ «ազգային կրկին Հոգեւոր եւ քաղաքական ժողովոց» Հաստատած «Մահմանադրութիւնը» (10 Հոկտ. 1856 թ.)⁶, բայց նրանով գոհանալն այլեւս անկարելի էր, ուստի Մ. Օրմանեանը Ի նորոյ սահմանեց թէ՛ ուսումնական ծրագիրը, թէ՛ նրա կատարման եղանակն ու կատարողները:

Դպրեվանքի առաջին 19 աշակերտները տեղաւորուել էին Առաջնորդարանում, ուր եւ ինքը փոխվանահայր-վերատեսուչն էր, միանգամայն նրանց պարապելով մի քանի մասնագիտական կարեւոր առարկայ (պատմութիւն, կրօն եւ այլն): Միաժամանակ Մ. Օրմանեանն զբաղուած էր վանքի աւերակուած շէնքերի վերականգնմամբ ու նոր 40 սենեականոց եռայարկ Հիւրանոցի Հիմնարկեցով եւ կառուցումով: Նիւթական միջոցները գոյանում էին ուխտաւորների նուիրատուութիւններից, կազմակերպած Հանգանակութիւններից: Ի մասնաւորի նշանակալի նպաստ էր տրեւել Վարդուհի Գարտիզպանեանի նուիրած 800 ոսկին: Բազմազբաղ Մ. Օրմանեանին ուսումնական երկրորդ տարին օգնութեան եկաւ գիտելիքներով ու նուիրուածութեամբ փոխվանահօրը գրեթէ չգիշաց Եղիշէ ծայր. վրդ. Դուրեանը՝ ստանձնելով ուսումնարանի փոխտեսուչութեան պաշտօնը՝ միաժամանակ վարելով ազգային լեզուի ու գրականութեան դասընթացները:

Եւրջ երեք տասնամեակ անց, 1918 թ. ապրիլի 29/12 մայիս Դատակառու կատարուած գրառութեան մէջ, այլեւս իր բովանդակ կեանքի ամփոփող Օրմանեանը գրում էր. «Դպրեվանքը կեանքիս ամենէն քաղաւն յիշատակն է, կրնամ ըսել, զի վարչական կեանքը արդէն իմ միտքովս նուազ կարեւորութիւն ունեցող է, իսկ Դպրեվանքին մէջ ես

⁵ Տես Տոք ք. Վահրամ Յ. Թորոսեան, Կ. Գոլտոյ Յայ պատրիարքներու տապանք գիրները, «Բազմավեր», 1918, էջ 185:

⁶ Տե՛ս Թրատ. տնտ. Հասկ, 1972, մարտ-ապրիլ, էջ 119-122:

գրական կեանք վարեցի, եւ աշակերտութիւն մըն ալ հասուցի, որով կրաւորապէս եւ ներգործապէս իմ սիրած միջավայրիս մէջ ապրեցայ: Այս վայրկեանիս հոն կերթայ իմ միտքս, եւ այնչափ արկածալից տագնապներուն կարգին, զորս ազգովին կրեցինք ու կը կրենք, ես մեծ նշանակութիւն կուտամ Դպրեվանքի տագնապին, որ այսօր ոչ եւս է»⁷: Արխուսքերի իսկութիւնն ընկալելու համար նորից պիտի վերլիշել, թէ վերաւորի ու ուսուցչի ինչպիսի եռանդ եւ նուիրում ցուցաբերեց Օրմանեանը էջմիածնի ճեմարանում ուսումնական մէկ տարում՝ 1881 սեպտ.—1888 յուլիս: Նրա թելադրութիւններին ու յորդորականներին անսլով ճեմարանն ունեցաւ իր առաջին կուսակրօնութիւն ընտրող շրջանաւարտները, որոնց թւում էր վաստակաշատ Կարապետ եպս. Տէր-Մկրտչյանը: Օրմանեանին աշակերտողներից էին Արշակ Տէր-Միքայէլեանն ու Սէթ Յարութիւնեանը՝ Հայագիտութեան ճանաչուած երախտաւորները: Այդ ուսուցչութեան վերջանալու պատմութիւնն անելիս՝ Օրմանեանը գոհունակութեամբ ամփոփում էր, թէ այդ մէկ տարին «հիմնական փոփոխութիւն յառաջ բերաւ ճեմարանի ընթացքին վրայ, եւ եկեղեցականութեան ծառայող հոգեւոր ճեմարանի կերպարանը իրապէս տուաւ իրաւապէս այդ նպատակին սահմանուած Գէորգեան Հաստատութեան: Միւս կողմէն զիս մօտէն եւ լիապէս տեղեակ ըրաւ Մայր Աթոռոյ ներքինին եւ ընթացքին, որ ապագայ պաշտօններուս մէջ մեծապէս օգտակար եղաւ եղելութիւնները կշռադատելու եւ յարաբերութիւնները գնահատելու, եւ ընթացքիս ուղեցոյց ըլլալու: Իբր անձնական զգացում կրնամ հաստատել, թէ կեանքիս երջանկագոյն օրերն եղան՝ վարչական ազատ գրականի նուիրեալ պատուաւոր եւ հանգիստ կերպով էջմիածնի անցուցածներս»⁸:

Ուսման տեւողութիւնը սահմանուած էր յեօթ տարի. երեքական տարի յատկացուած էր երկրորդական վարժարանական կրթութեանն ու բարձրագոյն եկեղեցական ուսումնառութեանը եւ մէկ տարի՝ աւարտական ուսումնասիրութիւն զբնուեն եւ գործնական աշխատանքի: Դպրեվանքն ունէր ելեւմտից տեսուչ եւ մատակարար, որ էր Ներսէս վրդ. Տէր Բարթողիմէոսեան, ուսուցիչներ ինքը փոխմանահայր Մաղաքիա եպիսկ. Օրմանեանը, Մամբրէ վրդ. Նալբանդեանը եւ Յուսիկ վրդ. Էսմերեանը, տաճկերէնի եւ ֆրանսերէնի ուսուցիչները զբոյց էին, կառավարիչն էր Նզդիկ վրդ. Գալբաքճեանը, ժամօրհնողը՝ Աբուէն վրդ. Նզդիկեան, լուս-

7 Մաղաքիա արքեպս. Օրմանեան, Խոհք եւ յօսք, էջ 440-441:
8 Նոյն տեղում, էջ 149:

բարը՝ Միհրան դպիր Փափագեանը, դպրապետն ու ձայնագէտը՝ Գապա Համբարձում Չէրչեանը: Արծարծելով Դպրեվանքի ստեղծման պատմութիւնը, «Ազգապատումի» հեղինակը գրում է. «Մրազիրը այնպէս կազմուած էր, որ առաջին եռամեայ շրջանը աւարտողը բաւական ըլլար քահանայութեան եւ վարժապետութեան պաշտօններուն, ուստի առաջին շրջանին վերջը հրաւէր պիտի կարգացուէր աշակերտներուն կուսակրօն եկեղեցականութեան մտնելու եւ սարկաւազ ձեռնադրուելու, եւ միայն հաւանողներ պիտի պահուէին եւ մնացեալները պիտի արձակուէին, յանձնարարելով, որ եթէ ոչ ամուսնաւոր քահանայութեան, գոնէ վարժապետութեան մտնեն»⁹:

1889-1916 թուականների իր գոյութեան քսանեօթ տարիների ընթացքում Արմաշի Դպրեվանքն ունեցաւ շուրջ երեք հարիւր աշակերտ, որոնցից կուսակրօնութիւն ընդունեցին ու վեղարաւորներ դարձան 36-ը: Ընդ սմին՝ առաջին 14-ը ձեռնադրուեցին Մաղաքիա Օրմանեանի տւչութեամբ, երկրորդ 14-ը՝ Նզդիկ վրդ. Դուրեանի, 6-ը՝ Ստեփանոս եպիսկ. Յովակիմեանի եւ 2-ը՝ Մեսրոպ եպիսկ. Նարոյեանի: Մաղաքիա Օրմանեանի եւ Քորզում եպիսկ. Գուշակեանի աշխատութիւններում մէկ առ մէկ յիշուած ու մասնաւորեցուած են այդ ձեռնադրեալները¹⁰, որ են.

- 1 Բարզէն Կիլիսէեան (Այնթապցի), աւարտաճառը՝ Նզդիկի պատմութեան քննութիւն:
- 2 Խոսրով Գեհրիկեան (Ջարացի), աւարտաճառը՝ Գրիգոր Տաթեւացու գործերը:
- 3 Զաւէն Տէր-Նզդիայեան (Սղերդցի), աւարտաճառը՝ Յովհ. Օճնեցու մատենագրութիւնը:
- 4 Մուշէղ Սերոբեան (Աբսլանպէկցի), աւարտաճառը՝ Նարեկացու Ազօթամատեանը:
- 5 Սմբատ Սաստիթեան (Ատարազարցի), աւարտաճառը՝ Ներսէս Լամբրոնացի¹¹:

9 Ազգապատում. Գ. Քատր, Գ գիրք, էջ 4623 (§ 2941):
10 Մ. Օրմանեան, Խոհք եւ յօսք, էջ 442-445: Քորզում եպիսկ. Գուշակեան, Արժուշտ վանք, տես Արմաշու Դպրեվանքի 25 ամեայ յորելեամի 4 առթիւ. 1889-1914, էջ 33-137: Յիշեալ աշխատութիւնների Տիմասր կատարուած վերաքարտրանք տես Դոկտ. տ. Զաւէն ա. ք. Արզումանեան, Ազգապատում, Դ. Քատր, Ա գիրք, Նիւ-Եորք, 1995, էջ 12:
* Անտագմիշով յիշատակուած են Մեծ եղեռնի Յանտակները:
11 Այժմ Ռատապակուած է առանձին գրքով:

- 6 Աղան Համամեան (Ապուլեիցի), աւարտաճառը՝ Լուսաւոր Յաճախապատումը:
- 7 Մաշթոց Փափազեան (Վանեցի), աւարտաճառը՝ Շարահանների ուսումնասիրութիւն:
- 8 Թաթուլ Դուրեան (Կ. Գոլսեցի), մասնաւոր վարդապետութիւնէ ստացել Մ. Օրմանեանից (2 յունուար, 1898 թ.), տարածած աւարտաճառը՝ Սարհաւազ վարդապետի կեանքն ու գործը:
- 9 Փառէն Մելքոնեան (Հոռմիլացի), մասնաւոր վարդապետութիւն առած, աւարտաճառը՝ Ներսէս ԵնորՀալի:
- 10 Վահրէճ Եաշլամեան (Կիւմիւլիւսեանցի), մասնաւոր վարդապետութիւն առած, աւարտաճառը՝ Յովհաննէս վարդ. Երզնկացի:
- 11 Բորգոմ Գրիգեան (յետոյ՝ Գուշակեան, Գարտիզակցի), մասնաւոր իշխանութիւն է առել 1899 թ. յունուարի 2-ին, Օրմանեանի սպառնիչ բնութագրմամբ «ծանրազլուխ եւ գործին տէր առտ նորդ մըն է», աւարտաճառը՝ Գրիգոր Մագիստրոսի մատենագրութիւնը:
- 12 Գնէլ Գալէմքեարեան (Կ. Գոլսեցի), աւարտաճառը՝ Սիւնեաց վարդապետարանը:
- 13 Տիրայր Մարգարեան (Կ. Գոլսեցի), աւարտաճառը՝ Յովհ. Երզնկացու Բերականութիւնը:
- 14 Մկրտիչ Ջլղատեան (Դատուանցի):
- 15 Մեարոզ Նարոյեան (Մշեցի), աւարտաճառը՝ «Հայ եկեղեցւոյ ինքնակացութիւնը»:
- 16 Սահակ Օտապաշեան (Սերաստացի), աւարտաճառը՝ «Հայ բերք»:
- 17 Մերուժան Գդնոյեան (Մարզուանցի), աւարտաճառը՝ «Նախ բարեկամութիւն հայ եկեղեցւոյ»:
- 18 Երուանդ Փերտահեան (Ամասիացի), աւարտաճառը՝ «Հաղորդութեան խորհուրդը»:
- 19 Արաւազդ Գալէնտէրեան (Գրուսպի Ենիճեցի), աւարտաճառը՝ «Ինչպէր միութեան»:
- 20 Կորնէլ Եսայեան (Արդանազիցի):
- 21 Ղևոնդ Դուրեան (Սիւլուարցի), աւարտաճառը՝ «Միութեան խորհուրդը»:
- 22 Գարեգին Կապուտեան (Տապիզուցի), աւարտաճառը՝ «Հովուական Թուղթերը»:

- 23 Գրիգորիս Գալաքեան (Կ. Գոլսեցի), երկճատր «Հայ Գողգոթայի» հեղինակը, աւարտաճառը՝ «Գործնական աստուածաբանութիւն»:
 - 24 Եղիշէ Խաչերեան (Գարտիզակցի), աւարտաճառը՝ «Ստեփանոս Սիւնեցի»:
 - 25 Գարգել Դանիէլեան (Խասգիւղցի), աւարտաճառը՝ «Հայ եկեղեցւոյ ուղղափառութիւնը»:
 - 26 Եաւարշ Սահակեան (Շապինգարահիսարցի), աւարտաճառը՝ «Հայ եկեղեցւոյ հարաբերութիւնը այլ եկեղեցեաց հետ»:
 - 27 Եահէ Գասպարեան (Այնթապցի) աւարտաճառը՝ «Բնութեանց ինքրոյ մասին Հայ եկեղեցւոյ կարծիքը»:
 - 28 Գսակ Տէր-Խորէնեան (Գուրտալէլէնցի), աւարտաճառը՝ «Ս. Գրոց կանոնը ի Հայս»:
 - 29 Սուրէն Գալէմեան (Արաբկիրցի), աւարտաճառը՝ «Հայ քահանայութիւնը»:
 - 30 Գեղամ Թէվէբէլեան (Շապինգարահիսարցի), աւարտաճառը՝ «Եկեղեցականութիւնը Հայ Հովուական աստուածաբանութեան տեսակետէն»:
 - 31 Վահրամ Նազարեթեան (Նիկոմիդեանցի), աւարտաճառը՝ «Հայ եկեղեցականութիւնը եւ իր նկարագիրը»:
 - 32 Համազասպ Եղիսէեան (Եօզղացի):
 - 33 Հրանդ Յովասափեան (Կարնեցի), աւարտաճառը՝ յաջորդէ հետ միասին, նոյնը:
 - 34 Հմայեակ Գաղտասարեան (Գիլէճեցի), աւարտաճառը՝ «Ս. Ներսէս ԵնորՀալույ Ընդհանրականը»:
 - 35 Ամսրէճ Արուսեան (Կարնեցի):
 - 36 Խորէն Թալեան (Զիլէցի):
- Գրականութեան մասին խորհուրդը իրեն որդ Արեւմտահայոց ուսումնական կենտրոնն էր դարձել, ու անպակասակործ քահանայազորն ու շրջաւարտների մեծ մասը վերականգնելու գարձան որոնք իրենց ժողովրդի հետ 1915-1918 թուականներին տեղահանուեցին ու անապատներ քրուեցին: Երանցից 13-ը նահապետուեցին (ազգանունները աստղանիշով են), 8-ը վերադարձ տարութիւնը, Մ. Օրմանեանի բաւերով «Հանգարտ միացանկերը» 4-ն էին (Փառէն, Գնէլ, Մեարոզ, Հրանդ)¹²:

Ոչ պակաս կարեւոր է ներկայացուած աւարտաճառերի ընդթն ու ընդգրկումը. նրանց ընտրութիւնը կատարուած է ահազեմիական Հայագիտութեան թելադրանքից ելնելով՝ լիովին գիտակցելով սկզբնաղբերների ուսումնասիրման ու հրապարակման կարեւորութիւնը: Նոյնիսկ զուտ հոգեւոր մատենադրութեանը վերաբերող թեմաները ելակէտային են Հայոց անցեալի շատ կողմեր պարզաբանելու համար: Թուարկած խորագրերից արդէն կարելի է եզրակացնել. թէ Արմաշի փոխվանահայր-վերատեսուչներ Մ. Օրմանեանն ու նրան փոխարինողներ Եղիշէ Դուրեան, Թորգոմ Գուշակեան եւ Բարգէն Կիւլէսէրեան եպիսկոպոսները հիմնել էին Վեներաբիլի եւ Վիեննայի Միսիթարեան միաբանութիւնների գիտական արդիւնքները շարունակող եւ տեղ-տեղ էլ գերազանցել փորձող ուսումնական մի հաստատութիւն: Ի դէպ, Հայագիտական այդ ծրագրեալ ընթացքին այսօր իսկ կարող են նախանձով նայել միայն Հայագիտութեանը ծառայելու կոչուած, բայց երբեմն իրենց բուն անելիքը չճանաչող մեր առանձին հաստատութիւններ: Ընդ որում, պիտի յիշել, որ վանական անդորրն ու ապահովութիւնը բնաւ էլ մշտական ու երաշխաւորուած չէին. 1895 թ. սեպտեմբերի 16-ի Հայոց ցոյցը, ապա եւ Օրմանեան դրամատան գէպքը առիթ ծառայեցին, որ կայսրութիւնը Հայոց կոտորած ձեռնարկէր: Դպրեվանքն այլեւս զրկուեց ուխտաւորների այցելութիւնից ու նպաստից, նրա լաւագոյն բարերար Աբիկ Ունճեանը բանտարկուեց, Իգմիրլեան պատրիարքը ետ հրաժարականի աքսորուեց: Եփոթ կացութիւնից ելք գտնելու համար Օրմանեանն ու Դուրեանը Գաւրիարքարան էին եկել, եւ մինչ նրանք խորհրդածուծ եւ դիմումներ էին կատարում, Դպրեվանքի փոխվանահայրը՝ Օրմանեանը հակառակ իր սպասումների, պատրիարք ընտրուեց (618 նոյեմբեր-1896 թ.): Միաբաններից ու աշակերտներից շատերը արգէն մեկնել էին Արմաշից՝ ուսուցման գործն անկարելի կամ ընդհատուած նկատելով: Սակայն նորընտիր պատրիարքի կատարած յատկացումն ու Խաչիկ Խորասանճեանի նպաստը կենդանացրին Դպրեվանքը, իսկ Աբիկ Ունճեանի ազատ արձակումը եւ վերստին ինստիտուցիան ստանձնումը ապահովեցին Դպ-

րեվանքի ազդանուէր առաքելութեան լիարիւն շարունակումը: 1897 թ. Եղիշէ Դուրեանը նախ նշանակուեց վերատեսուչ, ապա՝ փոխվանահայր եւ վերատեսուչ միանգամայն: Այսպիսով՝ Հիմնադրումից յետք տարի անց Օրմանեանին փոխարինեց Դուրեանը՝ նրա նուիրեալ աշակիցը: Իր նախորդի գործը շարունակելուց բացի, Մայր Աթոռ էջմիածնում եպիսկոպոս ձեռնադրուած Դուրեան սրբազանը, Թորգոմ սրբազանի խօսքերով՝ «Աստուածաբանական նորագոյն եւ լաւագոյն շարժումներուն կը հետեւէր շարունակ, ազգային եւ կրօնական ուսմանց համար նոր ուղղութիւն մը մշակեց Դպրեվանքի մէջ»¹³: Թէ վանքի ներսում փոխադարձութեան ինչ ազնիւ միջավայր էր՝ կարելի է հաւաստիանալ թեկուզ այն փաստով, որ վաստակած ու անուանի փոխվանահայր-վերատեսուչ Ե. Դուրեանը թուրքերէնի դասեր էր առնում Դպրեվանուց եւ որբանոցի օսմաներէնի ուսուցիչ, ատարազարցի երիտասարդ Ստեփան էֆ, Թաւաքեանից¹⁴: Ինչպէս երեւում է, փոխվանահայրը այնքան հմտացել էր այդ լեզուին, որ Clement անունով մի Ֆրանսիացի այցելուի վկայութեամբ, ուխտաւորներին կարող էր դիմել թուրքերէն երկարաշունչ ճառով, ընդ որում՝ «շատ սիրուած ժողովրդական հովուին խօսքերէն բառ մը իսկ չէր վրիպեր անոնց ուշադրութիւնէն»¹⁵: Օտարագրի այցելուն շեք խօսքերով էլ յիշում Դուրեանին եւ մասնաւորեցնում, որ ուսման ծրագիր են ընդգրկուած մի քանի լեզուներ՝ Հայերէն, թուրքերէն, Ֆրանսերէն, գերմաներէն, ինչպէս նաեւ սկզբնատարերք լատիներէնի, յունարէնի: Անցնում են եւ ասողութիւն, «բայց պատուոյ տեղը փիլիսոփայութիւնն եւ աստուածաբանութիւնն կը գրաւեն»¹⁶, Դուրեան սրբազանի հետ դասախօսում էին Թորգոմ (1897-1907), Մեսրոպ (1902-1915), Գարեգին (1903-1904) եւ Եղիշէ (1903-1904) վարդապետները: Կային եւ աշխարհական ուսուցիչներ¹⁷: Սակայն տարիների տքնաշանութիւնը բերել էր հոգնութեան ու վատառողջութեան, ուստի բժիշկների խոր-

12 «Խորք եւ խօսք», էջ 455: Նախատակ արժաշակյալանքի ցամաք կարելի է լրացնել Թեոփիլի «Յուշարձան Յաստակ մտաւորականութեան» գործից քաղուած բազմաթիւ ամուսններով (վերահրատարակուած է Երեւանում, 1985 թ.), մասնատրապէս՝ Ներսէս Փափազեան (43), Տիգրան Թեմիստեան (338), Եզնիկ եպսկ. Գալարուծեան (611), Սահակ ծ.վ. Օտայաշեան (614), Մկրտիչ Վրդ. Ջիղատեան (619), Գարգա ծ.վ. Դամիէլեան (621), Հասնազատկ Վրդ. Եղիշէեան (625), Ներսէս ծ.վ. Բարթողիմէոսեան (637), Յովհ. Վրդ. Մանեան (638) եւ այլն:

13 «Արմաշու Դպրեվանքին 25-ամեան յոբելեանին առիթ», էջ 99: Ե. Դուրեանի Դպրեվանքեան գործունէութեան գնահատութիւն տես Ա. Այվազեան, Արմաշական տպատրոպիաներու, «Բիրակն», 1898, էջ 596-597, 614-615:
 14 Ա. Այվազեան, զը. աշխ., էջ 614:
 15 Հ. Թովմաս Կէտիկեան, Արմաշի Զարիսպիան սուրբ Աստուածածին Էջմիածնական Տաղոց ուխտատեղին: Ըմսփորոյական տպատրոպիաներ, «Համդէս Ամսօրեաք», 1906, էջ 31 (գերմաներէն համդէսից քաղաքագրողը Հ. Թովմաս Կէտիկեան է):
 16 Անդ:
 17 Գաւրիշեանի լիակատար ցամաք ըստ դասաւանդող առարկաների տես՝ «Արմաշու Դպրեվանքին 25-ամեան յոբելեան», էջ 376-379:

Հուլիոյ վաստակաշատ Նդիշէ Դարեանը թողնց Արմաշն ու 1904թ. Հոկտեմբերին մեկնեց Ձմիւռնիա՝ իբրեւ վիճակի առաջնորդ:

Արձանագրելի իրողութիւն է, թէ Արմաշական երախտաւորները միշտ էլ, անկախ գտնուելու վայրից ու վիճակից, մասնակից եղան Արմաշական վանքում կատարուող անցուղարձեցիկն՝ երբեմն թեկուզ մտովի: Այսպէս, օրինակ, 1905թ. վարդապետական աւարտաճառեր ներկայացրած օտարկաւագների թեմաները յանձնարարել էր շուրջ տաս տարի առաջ պատրիարքութեան մեկնած Մաղաքիա Օրմանեանը¹⁸, իսկ նրանց ձեռնադրութիւնը կատարեց Ձմիւռնիայից մասնաւոր առաքելութեամբ ժամանած Ե. Դուրեանը: Պատահակա՞ն է, որ պատրիարքական Հրաժարումից յետոյ ոչ քիչ ամբաստանութիւնների դիմակայած, նախ Երուսաղէմ, ապա եւ 1917-ին Դամասկոս աստանդական եղած Օրմանեան սրբազանը գրեթէ մեկ առ մէկ գիտէր արմաշական սաների նկարագիրն ու ճակատագիրը՝ Հետեւած լինելով նրանց կեանքի ու գործունէութեան ողջ ընթացքին եւ, որ ոչ քիչ կարեւոր է, սաներին մտահան չանելով կոտորածի այդ դաման տարիներին անգամ:

Դուրեանին փոխարինեց Դպրեվանքի փոխտեսուէ եւ բազմամեայ ուսուցիչ Թորգոմ ծայրագոյն վարդապետ Գուշակեանը: Նրա կրած սկզբնական պաշտօնական տիտղոսը մասամբ տարբեր է նախորդներից՝ վանհայրական փոխանորդ եւ ոչ փոխվանահայր, եւ միայն 1906-ին նա կրեց երկրորդը: Սակայն շուտով, 1907թ. սեպտեմբերին նա Սերաստիայի առաջնորդ ընտրուեց եւ, քնականաբար, թողնց Արմաշը: Իր իսկ ձեռքով գրուած Արմաշավանքի պատմութեան մէջ Թորգոմ ծ.վ. Գուշակեանը 1905-1907 թուականներին սեփական կատարածներից յիշարժան է Համարում նախկին վանահայրեր Եփրեմ վարդապետի եւ Գէորգ եպիսկոպոսի շիրիմների բարեկարգումը: «Կառաշան արձանագրութիւններով» եւ «Չափազանց նորաշէն կամուրջի» նորոգումը¹⁹:

Գուշակեանին փոխարինեց Բարզէն ծ.վ. Կիւլէսէրեանը՝ Օրմանեանի աշակերտական առաջնակն ու ձեռնադրեալը, որի մասին ուսուցիչը 1918-ին գրել է. «Բարզէնի տիրող նկարագիրը ուսումնասիրութիւն է՝ վարչականէն ոչ զուրկ»²⁰: Նրա փոխվանահայրութիւնը խիստ կարճատեւ

եղաւ. Մ. Օրմանեանի պատրիարքական Հրաժարումը ու երկրում տեղի ունեցած քաղաքական փոփոխութիւնները խաթարել էին Դպրեվանքի աւանդական ընթացքը, խնամակալութիւնը լուծարուել էր եւ այլն: Բ. ծ.վ. Կիւլէսէրեանը փորձեր արեց կարգաւորելու վանքի ու դպրոցի խնդիրները, բայց տակաւին շոշափելի արդիւնքի չհասած՝ 1909թ. ապրիլին թողնց վանքը եւ առաջնորդութեան մեկնեց Գաղատիոյ թեմ: Նրան փոխարինելու եկաւ դարասկզբից Դպրեվանքում իբրեւ ուսուցիչ ծառայող Մեսրոպ ծ.վ. Նարոյեանը: Զաջածանօթ լինելով միաբանութեան կացութեանը՝ Մ. Նարոյեանը ջանաց վերակազմեալ խնամակալութեան օգնութեամբ եւ Պատրիարքարանի սատարումով կարգաւորել ներքին կեանքը, կազմաւորել Դպրեվանքի բացակայող դասարանները, նոր ընդունելութիւն կատարել եւ նկատելիորէն ամօքել վիճակը: Իբրեւ քաղաքական կատարել եւ դնահատութիւն գործունէութեան 1913 էջմիածնի Մայր Աթոռում եպիսկոպոս ձեռնադրուեց: Փոխվանահօր առաջարկութեամբ դպրոցի ներքին տեսչութիւնը վարում էր Գարեգին վարդ. Խաչատուրեանը:

Թվում է՝ Դպրեվանքը, ինչպէս նաեւ վանական միաբանութիւնը խաղաղ շրջան պիտի ապրէին, քանի որ նիւթական ծախսերը Հոգալու Համար ընդհանուր Հանգանակութիւն էր կատարւում, խնամակալութիւնը ջանում էր վանքի ունեցած Հողերը արդիւնաւոր դարձնել, իսկ տասնեակների հասնող եւ գաւառներում պաշտօնավորող արմաշական շրջանաւարտներն իրենց նուիրական ու ձեռնհաս աշխատանքով պահանջում էին Արմաշի Դպրեվանքի անունը՝ ուսումնաստենէլ երկատարգանի այնտեղ ուղարկելով, եւ նաեւ սպասար կանգնելով Հանգանակութեանը:

Բայց... բայց վրա Հասաւ եղբրական 1915-ը, եւ Մեսրոպ եպիսկոպոս Նարոյեանը նախ Իկոնիա տարագրուեց, ապա Կ. Պոլիս բերուեց եւ որոշ ժամանակ անց Պէշիքթաշի եկեղեցու քարոզիչ նշանակուեց: 1916թ. կառաւարկական Հրամանով կայսրութեան սահմաններում եղած եկեղեցական վիճակները մէկի վերածուեցին եւ տրուեցին Կիլիկիոյ կաթողիկոսին (Սահակ Իսապայեան): Պատրիարքութիւնից Հեռացուած Ջովէն արքեպ. Տէր-Նդիայեանը աքսորուեց Բաղդատ, ապա եւ Մոսուլ: «Արմաշի Ջարխափան ս. Աստուածածնայ վանքը, - գրում է իր յուշերում Ջաւէն արքեպիսկոպոսը, - տարագրութեան տուն (1915) պարպուեցաւ, եւ աշակերտները Պոլիս բերուեցան... եւ վանահայրը, միաբաններն ու ուսուցիչները տարագրուեցան Գոնիա եւ այլուր: Այն ատեն վանքը կազմող

¹⁸ Խօսքը վերաբերում քրտուած ցուցակի 25-26 թասիմասարը կրող արմաշականներին է վերաբերում:

¹⁹ Արմաշու Դպրեվանքի 25-ամեայ յորդանանի ստորի, էջ 114:

²⁰ Մ. Օրմանեան, Նոսթ և խօսք, էջ 442, Բ. Կիւլէսէրեանի Կենսագրութեան ու աշխատութիւնների մասնագիտութիւնը տես Համբէն Անտրոսյան, 1936, էջ 298-299:

տուեցաւ, եւ հոն այդ գաւառին համար երկրորդական թուրք վարժարան մը հաստատուեցաւ կառավարութենէն: Սակայն գինադադարի ատեն թուրքերը լքեցին վանքը, եւ Նիկոմիդիայի հայերը Արմաշցիներու հետ նորէն տիրացան անոր՝ գիւղին մէջ հաստատուած Ջէրքէզները վանելով: Նիկոմիդիոյ Տէր Ոսկի քէյ. Պիպիեանի գլխաւորութեամբ աշխատելով գտան Չարխափանի պատկերը շրջակայ յոյն գիւղի մը մէջ եւ փութադրեցին Արմաշ, իսկ վանքին եկեղեցական գոյքերն ու զգեստները Նիկոմիդիոյ կառավարական շէնքին մէջ գտան եւ ամէնը հաւաքեցին»²¹:

Տարագրութիւնից ու կոտորածից կենդանի մնացած արմաշցի մնացորդաց վերագարձն ու վերակազմուելու փորձը, սակայն, կարճատեւ եղաւ: Երիտթուրքերին փոխարինելու եկած նոր իշխանութիւնները հայերի վերաբերմամբ որդեգրեցին նախորդների քաղաքականութիւնը, եւ Արմաշը դատարկուեց անլուր չարչարանքներից յետոյ իր տուն ու տեղ վերադարձող հայորդիներից:

Վանքի պաշտամունքային, ուսումնական, տնտեսական եւ կացարանային կառույցներից այժմ թուրքաբնակ Արմաշում պահպանուել է միայն ուսումնական երկու մասնաշէնք, ուր դասի են նստում նորաբնակների երեխաները՝ լիովին անծանօթ ու անհաղորդ պատերի երբեմնի բովանդակութեանը: Եկեղեցու, աղբիւրի, փոփ, աղացի եւ այլ կառույցների տեղն իսկ անկարելի է կռահել: Չքացել են արձանագիր յիշատակները՝ տապանաքարերից մինչեւ շինարարական վկայութիւններ: Չի պահպանուել նոյնիսկ վանքի բանջարանոցի «աւազանին վրայ բուրդի փորագրուած» կոչ-յիշատակարանը.

«Ձուարթունք փութացէք յայս պարտեղ՝

Ուռոգել զբուսաբերս յաղբերէս.

Ստեփանոս պետ Արհի ձեզ յանձնէ

Բողբոջել ատոք բոյս յայս պարտեղ:

Յամի Տեառն 1827»²²:

Աւա՛ղ, ուշ, շատ ուշ հասկացանք, որ օտար Հողի վրայ ազգային ատոք բոյս բողբոջել չի կարող, բայց եւ անկարելի է պահանջել, որ

21 Ջաւէն Արքեպս, Պատրիարքական յուշերս, Գաթիք, 1947, էջ 286 (վկայակոչումը կատարում ենք Յ. Թօփճեանի «Արմաշի ձեռագիրները» յօդուածից, «Հասկ Ռազագիտական տարեգիրք, Ա տարի, 1948, Անթիլիոս-Լիբանան, էջ 64):

22 Տես Վ. Թորգոմեան, Հայ բժշկական արձանագրութիւն, էջ 111: Արձանագրութիւնը 1913 թ. կարդացել եւ հրատարակելն է տրամադրել Տիրայր վարդապետ Մարգարեանը:

ազգային որեւէ հաւաքականութիւն չանսա իր արարելու տոհմիկ բնագրին: Արմաշ գիւղի աղբիւրի վրայ եւս արձանագրութիւն կար.

«Յիշատակ է աղբիւրո Արմաշցի

Տէր Խորէն քահանայի, քահանայական

արդեամբ իւրով

յամի տեառն 1838, յօգոստոսի 30»:

Գիւղը կա, ջուրը՝ նոյնպէս, բայց աղբիւր զարդարող քարը չկա: «Չարխափան» յորջորջելով չարը չես խափանի:

1. Մեր կատարած քննութեան ընթացքում գրեթէ խօսք չարինք Արմաշ գիւղի երկրագործների վարք ու բարքի, հիմնական սովորոյթների, ծիսակատարութիւնների, ինչպէս նաեւ ներհամայնքային հարաբերութիւնների, նիստ ու կացի վերաբերեալ: Այդ կարգի աշխատանքը մենք աւելորդ չենք նկատում, բայց դա գերեզանցապէս արմաշցիների դրագէտ ժառանգների անելիքն է, որոնք իրենց ծերունի պապ ու տատերկ պապական պատմութիւններ կամ յիշողութիւններ են լսել, ապա և գրի առել: Ցայսօր գոյատեւող հայրենակցական կազմակերպութիւնների կատարած ու կատարելիք դերը այս մարզում մեծ է եւ անփոխարինելի: Չուտ ակադեմիական աղբիւրագիտական ճանապարհով հարցերի այդ խմբի ուսումնասիրութիւնը գրեթէ անկարելի է: Նիւթերի պակասութիւնը թեւաթափ է անում գիտութեան աշխատաւորին եւ անսահմանափակ տարածքներ տրամադրում «ստեղծանքի» միտում ունեցողներին: Կարեւորը, մեր համոզմամբ, գիւղի աւանդական եւ շատ յաճախ այլուր կրկնուող պատմութեան շարադրանքը չէ, այլև այն դրուագների ու եղելութիւնների քննութիւնը, որը ազգային արժէք է ներկայանում ընդհանրական պատմութեան կտրուածքով: Արմաշի վանքի պատմութիւնը ճիշտ այդպիսին է, որովհետեւ այն շարունակում է նախորդող շրջանի կենսորոնների աւանդները եւ ապա՝ իրենով դպրութեան ու մշակութային պատմութեան նոր շրջափուլ կազմաւորում: Բաւական է յիշեցնել, որ Արմաշի Չարխափան ս. Աստուածածին վանքը հայոց գաղթաշխարհում տեւականօրէն գործած եւ մշակութային կեանքը արդիւնաւորած եզակի հաստատութիւն է եղել եւ այնքան զօրեղ ու նշանակալի, որ նոյնիսկ գոյութիւնը դադարելուց տասնամեակներ անց շարունակել է գրեւորումի հանգրուաններ ունենալ: Բոլորովին վերջերս, մահուան տխուր առիթով փորձելով բացատրել Նորայր արքեպ. Գողթեան մտաւորական հայագէտ գործչի ներկայութեան փաստը, անհրաժեշտ եզաւ վերատին ետ գնալ Արմաշ, այնտեղից բերել Երուսաղէմի պատրիարք երկրորդ Շնորհալուսն՝ Եղիշէ Դուրեանին, նրա ձեռնասուն Բարգէն եպս. (ապա կաթողիկոս) Կիւլէսէրեանին եւ նրանցով պայմանաւորել ժառանգաւորաց ընծայարանի սան Նորայր Գողթեանի նուիրումն ու գործը¹:

¹ Հմմտ. «Սիոն», 1997, էջ 270: Արմաշականների մասին տե՛ս Աւետի Ծորից Գատր. Գալուստեան, Արմաշի դպրեմաճըք եւ արմաշական սերունդը, «Օտղակար», 1962, էջ 74-98: Նաե՛ւ «Օտղակար», 1956, թիւ 7, էջ 199:

2. Եւ այնուամենայնիւ՝ եթէ փորձելու լինենք մի քանի խօսքով ներկայացնել Արմաշ գիւղն ու նրա բնակչին, ապա այն միջակ մեծութեան բնակավայր է եղել, ունենալով շուրջ 1500 բնակիչ²: Արմաշի նահիէն ունէր երեք թաղ, երեք եկեղեցի, 5000 բնակիչ: Խաչվերացի օրը Չարխափանի վանք այցելող ուխտաւորական խմբերը տեղացիների համար շփոմների ու նաեւ տուր եւ առի լաւ հնարաւորութիւն էին ընձեռնում: Գիւղի հիմնական արտադրելիքն էր խոզակ (բամբակի կնգուղ), արմաթք, ծխախոտ, քթանի հոււնտ, կորեակ, գետնախնձոր, ածուխ, փայտ: Դատելով «Ազատամարտի» 1909 թ. տպագրած մէկ թղթակցութիւնից, մեր դարասկզբին գիւղի կեանքը բաւականաչափ քաղաքակաւնացել էր: Ըստ այդ հաղորդման՝ «Վեց ամիս է ի վեր հոս գոյութիւն ունի մօտ 100 բաժիններէ կազմուած ընկերութիւն մը, նպատակ ունենալով դրամադուլու մը գոյացնել եւ կռիւ մղել անոնց դէմ, որոնք կը շահագործեն աշխատաւոր տարրը»³: Վերահաս աղէտը, սակայն, համահարթեց շերտաւորուած գիւղը՝ հարուստ ու աղքատ հաւասարապէս զոհ դարձնելով: Իհարկէ՝ եղան վերապրողներ, որոնք փորձեցին վերստին կենդանացնել գիւղը: Նոյնիսկ կարողացան վտարել գիւղի իրենց տներին տիրացած չերքեղներին, Ատաբազարի եւ Իզմիթի պահեստներից գտնել ու ետ բերել վանքապատկան նշմարներ, իսկ յունական մի գիւղում Չարխափան սբ. Աստուածածնի պահպանուած պատկերը գտան, բայց թուրք գինուորների որբերի կացարան դարձած վանքը այլևս սրբատեղի չէր, եւ թուրքական նոր իշխանութիւնները եղեռնից վերապրողներին սատար կանգնելու համար չէին ստեղծուած...

Արմաշի պատմութիւնը հայոց համար այլևս աւարտուած էր, այն կարող էր գոյատեւել իբրեւ մշակութային յիշողութիւն, իբրեւ հրատարակութեան խորագիր, իբրեւ տարագիր հայութեան մի բեկորի նախնեաց երբեմնի հայրենիք, իբրեւ այլուր սկիզբ առնող Նոր Արմաշ թաղալուսարձան:

3. Արմաշը, սակայն, միայն արմաշցիների կենսագրութեան մասը չէ, այն կենսագրութիւն է դարձել վանք այցելած հայ ու օտարագրի ոչ քիչ հեղինակութիւնների համար: Մենք արդէն գիտենք, թէ ժէ դարի սկզբին այստեղ եղել է Սիմէոն Լեհացին, տեսել տեղիս «քարակոփ փոք-

² Յե՛ւ La Turquie d'Asie; geographie administrative, descriptive et raisonne'e de chaque province de l'Asie-Mineure, par Vital Cuinet, tome quatrieme, Paris, 1894, p. 364; Հմմ. «Բիւրաւմիս», 1912, էջ 539:

³ «Պատմագիրք Աստուածաբան-Աստուածաբանաց քաղաքի», էջ 71:

րիկ վանքը», զրուցել Երզնկայից եկած եպիսկոպոսի եւ «երկու տալազ»ի հետ, Համոզուել, որ վանքին պատկանող «իրեք նոր գեղ էր լինած, Հայ սաֆի (իմա զուտ - Գ.Մ.): Կացաք անդ իրեք օր»: Նրանից փքանի տարի անց Արմաշի վանքով ու նրա վերաշինութեան հոգսերով գրազուել դարի մեր անուանի պատմագիրներից Գրիգոր Դարանազյի որը եւ այս վանքում է գրել մեզ Հասած իր յիշատակարաններից մէկը: Այդ նոյն դարի 60-ական թուականներին երկու անգամ Արմաշ ուխտագնացութեան է եկել մեր մատենագրութեան ամենաբազմաթանր եւ բողմաբեղուն հեղինակներից Երեմիա Չէլչպի Քէօմիւրճեանը: Նրա նովրած «Մաշտոցի» յիշատակարանը իր ժամանակի Հաւաստի եւ կարեւր ազգբերներից է: Լ. Գողոս Անանեանը կարծում է, որ Հայոց նոր պատմութեան Հիմնադիր Միք. Չամչեանը Արմաշի վանքում պիտի ծանօթացած լինի Փոտ պատրիարքի առ Չաքարիա Հայոց կաթողիկոսը գրուած նամակի տեքստին⁴, ուրեմն եւ այցելած Արմաշ: 1830-ական թուականներին Ատաբազարում, Նիկոմիդիայում, ապա եւ Արմաշում է Հանդրուանել Գատկանեան գերդաստանի սկզբնաւորողներից Միքայէլ Բատէր (Սերովբէ Գատկանեանի եղբայրը), որ անուանի գիտնական բժիշկ էր. բազմաճատոր «Կրթութիւն բժշկական արուեստի» գրքի հեղինակը:

«Հայաստան» թերթը 1847թ. յունիսի 14-ին տեղեկութիւն է Հրապարակել Հայոց կացութեանը եւ մանաւանդ Անիի Հնութիւններին թաղածանօթ էօճէի Բորէի Արմաշ կատարած այցելութեան մասին: Ըստ որ տեղեկութեան «եկեղեցին մեծ եւ աղէկ զարդարուած է: Բովը, եւ որպիսի է անոր պաշտպանութեանը տակը կը կենայ դպրատունը, որ մեծարդ եւ իմաստուն Ստեփաննոս արքեպիսկոպոսը շինել տուած է»⁵:

Արմաշ այցելող հեղինակութիւնների թիւը պատկառելի է եւ լիովին վայել իր դիրքին ու բովանդակութեանը (Գալեաններ, Տատեաններ, Ունճեաններ եւ այլն): Առանձնակի ընդգծուածով պիտի յիշատակել ատարազարցի ուխտաւորների բերած աշխուժութիւնն ու ջերմեռանդութիւնը վանքի աօն օրերին: Արմաշ այցելած Ա. Այվազեանի տպաւորութեանը «Ատաբազարցիք մեծ համբաւ ունին արմաշական ուխտաւորներու գոսակարգին մէջ: Ընդհանրապէս իրենց ուխտաւորական նշանաբանն եղած է «Հաց մը, թաս մը ու զուբուշնոց մը»: Վանքին ներսն ու դուրսը զուարթ ու խանդավառ պահողն ատաբազարցիներն եղած են, մանա-

4 Չաքարիա Ռայոց կաթողիկոսի եւ Աշոտ իշխանաց իշխանի թղթակցութիւնը Փոտ պատրիարքի եւ Նիկողայոս պապի հետ, Վեմետիկ, 1992, էջ 13:

5 Հմմտ. «Գատմագիրը Ատաբազար «Աստուածաբան» քաղաքի, էջ 157:

ւանդ դուրսը»⁶: Մայր տաճարում լսելի էր «Ատաբազարցի Հայուհեաց ներգաշնակ ողորկ գեղգեղանքը, շարականի երգեցողութիւնները, արմաշական «եկեղեցիներուն» ըրած մասնակցութիւնները»⁷:

4. Դպրեվանքի Մատենադարանի պատմութեան ուսումնասիրութիւնը նշանակալի չափով օժանդակում է միաբանութեան եւ Արմաշ բնակավայրի անցեալի ճանաչմանը: Անհրաժեշտութիւն է կայ ապացուցելու, թէ վանքի գոյութիւնն ինքնին զրի ու գրականութեան, նաեւ արկեղ մատենադարանի ներկայութիւն է ենթադրում: Հայոց իրականութեան մէջ այդ պարագան աւելի ընդգծուած է, որովհետեւ ազգային վարչական կառույցի բացակայութեան պայմաններում վանքը նաեւ առաջնորդարան է, ուրեմն եւ թեմի կամ Համայնքի կեանքը ըստ կարելոյն կարգաւորող գործոն: Սակայն, ի տարբերութիւն Հայաստանի պատմական տարածքում գործող կամ գործած այլ վանական Հաստատութիւնների, կենտրոնական եւ արեւմտեան Անատոլիայում Հիմնուածները նախորդ կենտրոններից մատենագրական Հաւաքածոյ, մատենադարան ժառանգել չէին կարող՝ կամ այդպիսիք գոյութիւն չունենալու, կամ նրանց ունեցածը տակաւին Բիւզանդական շրջանում Հալածումի եւ նոյնիսկ արտաքսումի ենթարկուած լինելու պատճառով: Ուստի, բնականաբար, Արմաշի Մատենադարանում մեծ Հնութիւն ունեցող գրչագրերի ներկայութիւնը սպասելի էր եւ, դատելով Յ. Թօփճեանի կազմած «Յուցակ ձեռագրացից»⁸, այդպիսիք չկային իսկ: Բայց միամիտ կլինի ձեռագրական միաւորի գնահատութիւնը պայմանաւորել միայն Հնութեամբ: Սոյն գրքի Յաւելուածում եղած նիւթերն ընթերցողը, մանաւանդ ցուցակագրող նոյն Յ. Թօփճեանի յօդուածին ծանօթացողը կհամար, թէ յանձին այս Հաւաքածոյի Հայագիտութիւնը այսօր կորած ինչ որժեշներ է ունեցել: Նախ ասենք, որ Դպրեվանքի Հաստատման առաջին իսկ օրերին պատրաստուած է կնիք եւ դրօշմուտ Հաւաքածոյի

6 Ա. Այվազեան, Արմաշական տպատրութիւններու, «Բիրպան», 1898, էջ 596:

7 Աճ. Մոռացութիւնից պիտի փրկել եւ մտքորոյ բանագնտնորի ուշադրութեանն առաջարկել Ատաբազարի գովքերին Աուիրում Միհրան Թապաբանի ժողովածուն եւ ուսումնասիրութիւնը: Ա. Այվազեանի վստահացմամբ - Այժմ բանաւոր պարոմն առաջարկած է տեղական սիրերգներն ու աշուղներուն երկերը հաւաքելով հրատարակութեան տալ, որոնք ընդհանրապէս տանկախառն հայերէնով կերտին տեղացոց կողմէ: Այդ գրական գոհարներն անգիր են ու ժողովուրդի քերական մէջ միայն կապրին ու կորոտան (էջ 597): Մեք, աստղ, տակաւին մեր գրատր գրականութեան կորուստները չենք փորձել ճանաչել, էլ ուր մնաց «ժողովուրդի քերական մէջ միայն ապրող» կորուստները պատկերացնելու ճիգեր գործադրենք:

8 Վեմետիկ, 1962:

ձեռագրերի վրայ: Այսպէս, Յ. Թօփճեանի նկարագրած N195 գրչապի 1ա էջում եղած կնիքի վրայ կարդացուած է. «Թ. Վ. Դ. [Հաւանաբար Թաղեւոս վարդապետ Դպրեմանուց]: Դպրեմանք պատրիարքութեան հայոց Կ. Պոլսոյ յանուն Չարխափան ս. Աստուածածնի յԱրմաշ: 1889⁹: Դատելով յիշատակազրուութիւններից՝ 223 միաւոր կազմող Հաւաքածոյում պատկառելի թիւ են կազմել վանահայրերի, միաբանների կատարած նուիրատուութիւնները (Ատեփանոս պատրիարք, Գրիգոր արքեպ. Պօղոս արքեպ., Թաղեւոս վրդ., Կարապետ վրդ., Դուրեան արքեպ., Յովհ. զպիր եւ այլք):

Մինչեւ այսօր էլ առեղծուած է, թէ ինչ եղան այս Հաւաքածոյի ձեռագրերը: Բ. Կուլիի ճշտամբ Արմաշի մատենադարանի N59 եւ N14 ձեռագրերը կորուստից փրկուել են եւ մուտք գործել Երուսաղէմի Սբ բոց Յակոբեանց Հաւաքածոյ (N3508, N3378)¹⁰, իսկ թէ ու՞ր են մնացածները՝ անյայտ է, ինչպէս որ անծանօթ են Թուրքիայի տարածքի ալ կենտրոններում եղած Հաւաքածոների ճակատագրերը (Խօսքը Կ. Պոսին չի վերաբերում): Որպէսզի պատկերացնենք Արմաշի, ինչպէս նաեւ Կարմիր վանքի ու Կեսարիոյ Հայկական ձեռագրերին ու Հնութիւններին վիճակուած եղելութիւնը, անհրաժեշտ ենք նկատում այստեղ մի ընդարձակ մեջբերում կատարել Տրդատ եպս. Պալեանի՝ 1923 թ. յունւարի 29-ին առ Վահան Իսպէէէրեան (Վիեննա) գրած նամակից, թէ ինչպի վարուեցին թուրք իշխանութիւնները իր ունեցածի հետ ոչ թէ Մէծ եղեւնի օրերին 1915-ին, այլ երկրի նոր տերերի օրօք 1922-ին¹¹: Ահա որ վավերագիրը. «...Եւ 1922 սեպտեմբեր ամսոյ սկիզբները Մազնիսոյի Իզմիր իջած էի եղբորս մէկ տանը բնակելու համար, կարծելով թէ Մուսթաֆայ Քեմալը Հոն դալու իսկ ըլլայ, Իզմիրի մէջ որեւէ դէպք չը պատահիր ու հանդիստ ժամանակ կ'անցընենք, բայց դժբախտաբար մի մտածումը պարապի ելաւ. Մուսթաֆայ Քեմալի եւ իւր անօրէն զորքերու վայրագութեան միջոցաւ ամենամեծ հալածումի, կողոպուտի եւ թարկուեցայ, ինչպէս նաեւ բոլոր հայերը: Իզմիրի մէջ տառապանքը

⁹ Յ. Թօփճեան, Յուցակ..., էջ 363:

¹⁰ Նկարագրութիւններ տես Յ. Թօփճեան, Յուցակ, էջ 198-201, 279-280: Հմմտ. և Պողարեան, Յուցակ..., Ռատ. Ժ, էջ 248-249, 477:

¹¹ Տ. Պալեանը 1910-ին թողնց Կեսարիայի թեմի առաջնորդութիւնը եւ մէկ տարի երբ սաղէմ մնալուց յետոյ Ռաստատունց (1911 թ.) Ռորեմակամ Մաղմիս գիւղը: Կեսարիայի թեմի ստամբանց Արմաշի ամրամիկ շրջամասարտներից խոսքով եպս. Պրիկեանը (որս մասին տես Արշակ Արպօճեան, Պատմութիւն Ռայ Կեսարիոյ, Ա, էջ 957-959):

մեծ էր, ամբողջ Հայոց թաղը կրակի տուին Քեմալի զօրքերը, կարգը երբ մեր թաղին եկաւ, ինչպէս ուրիշ տուներու կ'ընէին, երեք-չորս օթօժայիլ բերին տունիս առջեւ, եւ իմ ամբողջ գոյքերս, զորս բերած էի Մազնիսայէն, դրամներս, նամակազրոշմի մեծ հաւաքածոյս, 30 տարիների է վեր աշխատած ու ժողոված ազգագրական Հաւաքածոներս ու ուսումնասիրութիւններս, պարսկական երկու թանկագին գորգերս, վեղարներս, փիլոններս, փակեղներս, եպիսկոպոսական պանակէս, խաչ եւ՝ ամբողջ Հագուստներս ու զգեստեղէններս, թղթեայ եւ մագաղաթեայ Հին ձեռագիր եւ 600 Հատ դրադարանիս տպագիր գրքերը, եղբորս 40 պարկ չամիչը եւ տանը դույքերը եւն այդ օթօժայիլներու մէջ լեցնելով առին տարին, եւ անմիջապէս ալ տուներն մէկ ծայրէն կրակ տուին, ինչպէս ըսի՝ կ'ընէին ուրիշ Հայ տուներու ալ, որուն վրայ ստիպուեցայ առանց տեսնուելու տունէն փախչիլ աղտոտ միակ վերարկուով մը...»¹²:

Արմաշի պարագային միակ մխիթարութիւնն այն է, որ Յ. Թօփճեանի 1903-1904 թուականներին կազմած ցուցակի շնորհիւ գիտենք այս Հաւաքածոյ կորուստի ինչ լինելը, մինչդեռ Հարիւրաւոր այլ գրչագիր մատեաններ կորան առանց իսկ այդ հետքը թողնելու:

Ասենք, ի վերջոյ, որ Արմաշը ոչ միայն վանք էր ու զիւղ, այլ նաեւ գրչօջախ: Այստեղ ընդօրինակուած ձեռագրեր կան տարբեր Հաւաքածոներում, այդ թւում եւ Երեւանի Մեսրոպ Մաշտոցի անուան Մատենադարանում (NN 2753, 9817, 9820), Վենետիկի Մխիթարեանների մօտ («Մայր ցուցակ...», է, էջ 555), բայց այդպիսիք յատկապէս շատ են եղել Դպրեմանքի բուն Հաւաքածոյում: Յ. Թօփճեանի նկարագրութիւնից քաղելով ստորեւ ներկայացնում ենք այդ ձեռագրերի ցանկը:

¹² Տես Լ. Ն. Ալիմեան, Կենսագրական՝ Տրդատ Եպիսկոպոս Պալեան, Համօր, 1923, էջ 551:

Արժույշում գրուած ձեռագրերը (վանական հաւաքածոյ)

Քիւ.	Բովանդակութիւն	Ժամանակ	Գիր	Գրիչ	Կարգ	ձեռագրիչ
33	Քարտզգիւր	1883	Նոսր.			ձեռագրիչ
46	Հաւաքածոյ	1837	Ենդ.	Միսրան		Յարս Կարս.
56	«Անտառ նորագոյն ժամանակ»	1829	Ենդ.	Յակոբ սրի. Յարութիւնեան		Վահրէն է Նուիրի Երեմ զրգ. 1868-ին
63	Աշխարհագրագրութիւն	1837	Ենդ.	Սարգիս սրի. Ժամակիւնեան		Նուէր 1837-ին, Հնդ. Քչգորդիտ սրի. Երզնկացի
68	Մեթոդիկական մեթոդ	1839	Ենդ.	Յովհ. Գր. Սալման		Ստեփանոս սրգ. Գեորգի
79	Քարտզգիւր	1851	Ենդ.	Երեմ Յրուստի		Ստեփանոս սրգ. Գեորգի
80	Պեմանութիւնը ընկերութեան	1827	Ենդ.	Յովհ. Գր. Յրուստի		Ստեփանոս սրգ.
81	«Անտառ նորագոյն ժամանակ» կամ «Այլ Առտուտ»	1824	Նոսր.	Գրիգոր զրգ. Յոյսեղ Համբարձումեան		Ստեփանոս սրգ. Գրգ. Երզնկացի. Երզնկացի է Ալեքսանդր
84	Հրդեհանութիւն	ժՔ Գր.	Ենդ.	Յովհ. Կոստանյի Ջամուրճեան		Հրդեհան է Սուսիէ, Նուէր Ստեփանոս Ժամուրճ. 1829 Ք.
85	Օրինակ հրահանգայ բարուց	ժՔ Գր.	Ենդ.			Քարգ. Յովհ. Տ. Կարապետեանի, Նուէր Յովհ. Զրգ. Երզնկացի.
85	Քարտզգիւր	1838	Ենդ.			Սպիտակ Սուսիէ, Քարգ. Յովհ. Տ. Կարապետեանի, Նուէր Յովհ. Զրգ. Երզնկացի.

100	Պարտաւանութիւն	1835	Ենդ.	Ղազարոս Արմաշուտեան		Հեղինակ՝ Ղազարոս Միսրան
112	Քարտզգիւր	ժՔ Գր.	Ենդ.	Գրիգոր զրգ. (Ալեքսանդր)		Նուէր Գրիգ. 1837-ին, Հեղինակ՝ Գրիգ. Կր. Ջիւրաւացի
113	Գրգ. բարուց	1826	Ենդ.	Քարգիտ զրգ. Ամիրան		Նուէր Գրիգ.
114	Աղբիւր բարուց	1824	Ենդ.	Գրիգոր զրգ. Յոյսեղ		Հեղինակ՝ Պարոս Ազատեան Փոքրեանեան, Նուէր Գրիգ. 1837-ին
122	Օրինակը հրահանգայ բարուց	1831	Ենդ.	Ղազարոս Տէր-Կարապետեան Չեփեղեղի		Նուէր 1833-ին
129	Տնարակ հարստի խոստով	1837	Ենդ.			Հեղինակ՝ Սուսիէ, Քարգ. Յովհ. Տ. Կարապետեան Յրուստի. Հնդ. Սուսիէ Կարահանեան, Գալուստի
132	Գրգ. Սերգէ սրի. Աշխիտեան (Կարտզգիւր)	1862	Ենդ.	Սերգէ սրի.		Հեղինակ՝ Սերգէ սրի. Քարգ. Նուսիէ, Կարտզգիւր յարուց ձեռագրիչ, Նուէր 1827.
139	Ուսումնայ բարուց	1827	Ենդ.	Յովհ. Գր. Տէր-Կարապետեան		Քարգ. Գրիգ. Կարտզգիւր, Նուէր 1827.
141	Տնարակը հարստեան	1821	Ենդ.	Յովհ. Տ. Կարապետեան		Յովհ. Կարապետեանի (Ջամուրճեան) Քարգ. Յովհ. Տ. Կարտզգիւր, Նուէր 1827.
143	Տրամարտութիւն	1830	Ենդ.	Արմաշուտեան Ժամուրճի		Հեղինակ՝ Քարտզգիւր սրգ. Քարգ. Կարտզգիւր.
150	Ժողովուրդայ ձեռագրիչ շարտիւր	1834	Ենդ.	Կարտզգիւր		Յովհ. Տ. Կարապետեան, Նուէր 1830-ին.
155	Քարգ. առ Կարտզգիւր շարտիւր (Երեմ)	1833	Ենդ.	Սարգիս Փոփեանեան		

Բիւ	Բովանդակութիւն	Տարեթիւ	Վեր	Վերջ	Կարգը	Ետնորդներ
86	Տնչութիւն Հովուական	1830	Շեղ.	Քաջմաս սրկ. և Պայտեցի	Յովհ. սրկ. Պայտեցիական Վանեցի	Շեղինակ՝ Մարկոս Զակուպ. Կուէր 1866-ին
116	Համառոտագրութիւն Տարածականութիւն	ժՔ 4-րդ	Շեղ.	Սելիտ Ստեփանեան 4-րդ Արմաշեցի		Հեղինակ՝ Մուրատ 4-րդ Քերեպեցի, Համառոտող՝ Արքայական, Կուէր Հեղինակից 1834-ին
109	Վարդգէս	ժՔ 4-րդ	Շեղ.	Քաջմաս վրդ.		Հեղինակ՝ Գրիշ. Կուէր 1828-ին

Արմաշական վանականները լիովին դիտակցում էին ձեռագրական Հաւաքածոյի կարեւորութիւնը եւ երբեմն նոյնիսկ խանդով վերաբերում ընդօրինակմամբ այդպիսիք այլուր տանելու առաջարկին: 1829-ին Ատարազարի վարժապետ Տէր Յովհ. Կարապետեանը պատրաստ է հայր ֆիլիպոս Թերեհիման Ասլանի պատուերով ընդօրինակել Արմաշի կարեւոր ձեռագրերը, բայց արգելքի է հանդիպում¹³: Ինչպէս երևում է, երկրորդելով Վենետիկի մշակութային ազգային առաքելութիւնը, արմաշականները մերժում էին նրանց վարդապետական կեցուածքը: Իրենք՝ արմաշականները, ուր առիթը ներկայանում էր, սիրով ու համբերութեամբ ընդօրինակում էին չունեցած միաւորները: Օրինակ, 1867 թ. Կուտիա նուիրակելու գնացած Գէորգ եպսկ. Ալեքսանեանը ընդօրինակում է տեղի «Կանոնագրքի» յիշատակարանը¹⁴:

5. Արմաշի եւ Նիկոմիդիոյ հայութիւնը ողջ Արեւմտահայութեան պէս տեղահանութեան ու անճիտումի ենթարկուեց¹⁵: Կազմակերպչները նախապէս հոգացել էին ոչ միայն կատարելիքը իր մանրամասնութիւններով, այլ յաճախ նաեւ հիմքեր ստեղծել ապագայ սերունդներին մուրհեցնելու համար: Ճիշտ այդ տպաւորութիւնն է թելադրում 1978 թ. Անկարայի թուրքական պետական քարոզչական գրասենեակի «Հայոց տեղափոխութիւնը եւ վաւերագրեր» խորագիրն ունեցող հրատարակութիւնը ("Displacement of the Armenians" / "Ermeni Teheiri ve Begeler", Ankara, 1978), ուր ամփոփուած են Յորէյն օֆիսի արխիւների նիւթերը: Նրանց մէջ կան նաեւ Արմաշի վերաբերող նիւթեր (ժողովածուն ամփոփում է Խուտավենտիկար կոչուող նահանգի սահմանները)¹⁶:

Ի սկզբանէ աղաւաղումի եւ կեղծակարծութեան միտող նիւթերը այսօր արդէն դարձել են թուրքական առումով դիտական ուսումնասիրութեան առարկայ: Բոլորովին վերջերս (Ankara, 1996) լոյս է տեսել պատմութեան դոկտոր է. Իլթէրի «Ermeni Kilisesi ve teror» (Հայոց եկեղեցականութիւնը եւ ահաբեկչութիւնը) գիրքը, ուր հայոց հոգեւոր գործիչներին (կաթողնկոսներ ու պատրիարքներ) հեղափոխական հրահրման մեղադրանք է ներկայացւում: Արթուր Գէլէրեանի փաստաւրից գնահա-

13 Հ. Սահակ Մեմճեմեան, Մայր ցուցակ... Ռատ. Ջ, էջ 102 և 106:
 14 «Հպերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ», ԺԷ դար, Ռատ. Ա, էջ 450 (ծան. 58):
 15 «Յուշամատեն Աճ եղեռնի», էջ 296-317:
 16 Ժողովածոյի քննարկումը տես Ջաւէն Մարդեան, 1915 թուի ցեղասպանութիւնը եւ Օսմանեան արխիւները, «Հասկ» (1994), Անթիլիաս, 1995, էջ 292 եւ ըստ:

տութեամբ այդ գիրքը խեղաթիւուման ու լաիրշուքեան մատնացուցիկ օրինակ է, ուր դահիճն ու զոհը փոխել են իրենց տեղերը¹⁷:

Մէկ բան, սակայն, ճշմարիտ է. հայոց ազգային արժանապատու-
թեան եւ ինքնագիտակցումի զարթոնքի գործում, ուստի եւ ազգային-
զատագրական պայքարում, անուրանալի է եկեղեցու, եկեղեցականու-
թեան, վանքի ու վանականութեան դերը: Արմաշը այդ առումով ազգա-
յին ու մշակութային խոշորագոյն գործնոց էր:

ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ

**ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆ
ԱՐՄԱՇԻ ՎԱՆՔԻՆ**

Վաւերագրութիւնը, որ հոս պիտի տանք 21x27 սմ. ծաւալով, անգիծ, կապտորակ թուղթով, առանց էջաթիւի, 13 թերթերէ կը բաղկանայ, խոշոր ընթերցանելի շեղագրով գրուած գունաթափ շագանակազոյն մկանով էջին 29 տող: Արտաքին լուսանցքին բուն գրչէն յաւելում կայ միայն նախկին ԻԲ. յօդուածին համար: Գրչէն տարբեր ձեւքով մը՝ սեւ մկանով եւ աւելի բարակ շեղագրով եղած են սրբագրութիւններ, ջնջումներ եւ յաւելումներ տողընդմէջ եւ լուսանցքներուն վրայ եւ նոյնիսկ սկզբնական կամ բնագրին ԻԴ. յօդուածներուն թիւը բարձրացած է ԻԷ-ի: Գրութիւնը ինձ կը թուի պակասաւոր՝ վերջէն: Արմաշի վանքին Սահմանագրութեան այս բնագիրը կ'երեւայ այդպէս պակասաւոր վիճակի մէջ հասեր է անոր ձեւքը, որ երկու ուրիշ գրութիւններ ալ միացնելով թերթերը փակցուցեր եւ սպիտակ թուղթի մը մէջ «կազմեր» է:

Տեսարակս ալ գնուած է Կ. Պոլսոյ Զարգարեան եղբարց գրատունէն եւ կը կրէ անոնց թիւը՝ 294, մատիտով գրուած, որուն քով 500 գրուած է, որ տեսրակին գինն է:

Առաջին կազմերեսին վրայ շեղագիր եւ մկանով գրուած է. Սահմանագրութիւն Զարխափան Ս. Աստուածածին վանուց Արմաշի 1856 Լուսներ 10:

«Մատնութեան ԺԹ. տարեգարձին ժողովը 1858»:

«Կենսագրութիւն Սարգիս Գառքիարքի 1805»:

Վերջին երկու տիպոսները կը պատկանին Սահմանագրութենէն տարբեր թուղթով եւ գրչութեամբ բոլորովին ուրիշ գրութեանց, որոնց շահեկանութեան համար կ'արժէ որ մը հրատարակել իբր վաւերաթուղթ: Հոս ինչ որ մեզ առաւելապէս կը հետաքրքրէ «Սահմանագրութիւնն» է:

Ո՞վ է խմբագրած այս «Սահմանագրութիւնը»: Դժբախտաբար յայտնի չէ. գոնէ ինծի կը մնայ անծանօթ: Նախնական խմբագրին հետ սրբագրողը նոյնպէս անծանօթ է:

Որքան գիտեմ ոչ մէկ տեղ կը յիշուի «Սահմանագրութեան» հրատարակութիւնը, նոյնիսկ եւ գոյութիւնը: Արմաշի վանքին կարեւորութիւնը իբր եկեղեցականիրթական ամենակարեւոր կեդրոն ԺԹ. դարուն մէջ անտարակոյս խիստ կարեւոր կը զարձնէ անոր «Սահմանագրութեան» հրատարակութիւնը: Այդ իսկ ըմբռնուածով հրատարակութեան կը շահենեմ այս մեծարժէք վաւերաթուղթը:

Հրատարակութիւնը եւ ընթերցումը հեշտացնելու համար սրբաբուծութիւնները եւ յաւելումները լուսանցքի տակ կը նշանակեն: Կը սկսուի խորագրով. Աստուծով՝ Սահմանադրութիւնը Արմաշու չարխափն Ար. Աստուածածինի վանուց հաստատուելիք ուսումնարանին եւ անոր նորոգ կառուցանելիք տպարանին, եւ նոյն Ար. Ուխտին ընդհանուր Միութեան վերաբերեալ օգտակար¹ կանոնները, որ գրեցաւ եւ հաստատեցաւ² համակամ եւ ինքնացօծար հաճութեամբ նոյն Ար. Ուխտին Միութեանը, յԱռաջնորդութեան գերապատիւ Տեսաւ Ստեփանոսի արժանաւոր րարուհեակտին³ 1856, Հոկտեմբեր 10:

Վերջաւորութիւնը կը պահպ. յայտնի ալ չէ թէ ո՞րքան է պահպուստը:

Այս սահմանադրութեան սկզբնական գրութեան խմբագրողը եւ գրողը դժբախտաբար յայտնի չէ, գուցէ Ստեփանոս րարուհեակտն իսկ ըլլայ, որ ժամանակուան առաջնորդն էր: Եթէ սրբագրիչը յանուանէ յայտնի չէ եւ սակայն գիտենք որ սրբագրութիւնը կատարուած պէտք է ըլլայ երբ Սահմանադրութիւնը «հաստատեցաւ բարձրագոյն հաճութեամբ ազգային կրկին Հոգեւոր եւ քաղաքական ժողովոց» կողմէ: Ասիկա անշուշտ Նիկոմիդիոյ Հոգեւոր եւ Քաղաքական ժողովոց կ'ախարհէ:

Անտարակոյս վաւերաթուղթն ոչ միայն Արմաշի վանքին համար խիստ կարեւոր է, այլ նաեւ մեծարժէք է հանուր Հայկական վանքերու կազմակերպութեան եւ անոնց սահմանադրութեանց համար: Նման կանոնադրութիւններ դժբախտաբար գրեթէ չկան մեզի հասած:

Մասնաւորաբար շահեկան կը գտնենք մատենադարանի մը կազմութեան կանոնը: Արմաշի վանքին սակայն ձեռագիրներ նուիրուած էին այս Սահմանադրութեան խմբագրութեան թուականէն (1856 Հոկտեմբեր 10) շատ տարիներ առաջ: 223 ձեռագիրներէ կազմուած այս հաւաքածոն հնութեամբ կարեւոր ձեռագիրներ չունի իր մէջ: Մեծագոյն մասամբ ԺԼ. եւ ԺԲ. դարու օրինակութիւններ եւ գրչութիւններ են եւ Հազիւ 50 հատ ԺԷ. դարէն կամ անկէ առաջ գրուած ձեռագիր կարելի է Հաշուել, եւ ասոնց մէջ ալ հնագոյնը ԺԴ. դարու կէսերէն է: Թէ ինչո՞ւ

1 Վրաց սրբագրիչէն «Միմնական»:
2 «Տաստատեցաւ փակագիծերու մէջ, սրբագրիչէն»:
3 Մաղաքեանն է: Բ. Ա.: «Բարոյնապետութեան վերջ լուսանցքին վրայ սրբագրիչէն» եւ Տաստատեցաւ բարձրագոյն հաճութեամբ ազգային կրկին Հոգեւոր եւ քաղաքական ժողովոց:

Արմաշի վանքը որ Ա. Ղազարի Մխիթարեան վանքէն դար մը առաջ հիմնուած էր, Ա. Ղազարի ձեռագրաց հաւաքածան Հարիւրին երկու տասն իսկ չունէր հնագրեան ձեռագիրներու՝ անմեկնելի է՝: Արմաշ որ կը վայելէր Կ. Պոլսոյ Հոգեանաւորութիւնը, եւ այնքան մեծ էր ձեռագրաց կարեւոր կեդրոնի մը որպէս էր Կ. Պոլիս, ունէր համաբաւաւոր եկեղեցականներ, բայց չէր կրցած ձեռագրաց ընտիր եւ կարեւոր հաւաքածոյ մը կազմել՝ բացատրութեան կը կարօտի եւ ոչ թէ արդարացման:

Այսպիսով առ այժմ կ'աւարտենք Արմաշի վանքին մասին ունեցած նիւթերս:

Թ. ԲԻԻՐՏԵԱՆ

ԳԼՈՒԽ Ա.

ՈՒՍՈՒՄԵՆԱՐԱՆԻ ՎԵՐԱԲԵՐԵԱԼ ԽԵՂԻՈՅԸ ՎԵՐԱԾ

Կանոն Ա. Այս ժառանգաւորաց դպրոցը ազատ է ըստ ամենայնի, եւ միանգամայն կախեալ է իրաւարան կառավարութենէ Հարցն Սուրբ Ուխտին Արմաշու վանից Ար. Աստուածածնի որ ի Նիկոմիդիա:

Բ. Յիշեալ ուսումնարանին մէջ ուսանող աշակերտելոց թիւը երեսունէն մինչեւ քառասուն պիտի հասնի, եւ այս թիւէն աւելի չպիտի ըլլայ, եւ ամէնքն ալ եկեղեցական ըլլալու պայմանաւ՝ կամ կուսակրօն վարձպետ եւ կամ ամուսնացեալ քահանայ:

Գ.⁴ Ազգայնոց կողմէն երբոր աւելի աշակերտ մը առաջարկուի աշակերտաց կանոնաւոր թիւը լրանալէն ետքը երբեք չպիտի ընդունուի, այլ սպասելու է ժամանակին:

Դ.⁵ Դպրոցին մէջ աշակերտները պիտի ուսանին քերականութիւն, ճարտասանութիւն, արամաբանութիւն, աստուածաբանութիւն ու կրօնագիտութիւն. արտաքին եւ Սուրբ Գրոց եւ կամ ազգային եւ եկեղեցական պատմութիւն, երաժշտութիւն, թուաբանութիւն, աշխարհագրութիւն, լատիներէն եւ յունարէն, նաեւ գաղղիերէն եւ ասան

5 [Արմաշի մայրական մեծագրական հասարածոն հողեմի ճարակ էր դարձել:]
4 Բնագրից Գ.ը ջնջուած սրբագրիչէն եւ տեղը Դ. գրուած: Իսկ լուսանցքին վրայ՝ սրբագրիչէն «Գ. Աշակերտաց հասակը 18 տարեկանէն մինչեւ 20 պիտի ըլլայ, եւ անց պ օրով մայրակրթական եւ քերականութեամ տեղեկութիւն ունեցած պիտի ըլլայ, եւ եթէ ըլլայ չի կրնար ընդունուիլ»:
5 Ա. Սրբագրիչէն ջնջուած եւ Ե. գրուած:

կերէն⁶ լեզուազգիտութիւն, եւ այս ամենահարկաւոր գիտութիւնները եւ ուսմունքները մինչեւ որ չուսանի անոնց ձեռնադրութեան հաճութիւն չի տրուիր՝ մանաւանդ կուսակրօն վարդապետացունեան:

Ե.⁷ Մինչեւ որ աշակերտներուն վարուցը եւ բարուցը վրայօք օրինաւոր քննութիւն չըլլայ կամ⁸ Կոստանդնուպօլսէն եւ կամ շրջակայ վիճակներէն եւ կամ ուրիշ տեղերէն, ուսկից կ'ըլլայ թող ըլլայ ուսանողը, միանգամայն ծանօթներէն եւ խոստովանահայր քահանայէն ու վիճակաւոր Առաջնորդէն վկայագիրը մը չըլլայ՝ դպրոցին մէջ չ'ընդունուիր, որպէսզի ամբողջութեան մէջ սաստանան կերպ առ կերպ որոմեք չսերմանէ:

Զ.⁹ Ուսումնարանին տնօրէնը եւ տեղւոյն վանահայր Առաջնորդը ազատ են ըստ ամենայնի տղայ մը ընդունիլ վերոգրեալ պայմանաւ: Բայց միանգամայն ազատ ալ են արտաքսել եւ արձակել, եթէ բարոյականութեան եւ կրօնից եւ կամ վարուց ու մտաց կողմէ մէկ¹⁰ պակասութիւն մը գտնուելու որ ըլլայ¹¹:

Է.¹² Եթէ ազնուական գերդաստանէ եւ հարուստ քրիստոնէի մը գաւազը ըլլայ աշակերտեալը առանց տարեկան որոշեալ չափատուրքի մը չ'ընդունուիր. եւ այն տուրքն ալ առ այժմ կանխիկ ըլլալու պայմանաւ 5000 զուրուշ պիտի ըլլայ:

Ը.¹³ Յայտնի է որ աշակերտաց ուսումնարանին իրենց պէտք եղածին չափ դիրք, գրիչ, թուղթ, ուսելիք, հագուստ եւ մարմնական պիտոյքը նոյն Միաբանութիւնը պիտի հոգայ, այսինքն¹⁴ յատուկ բժիշկ

6 «Տաճկերէն»-ին վրայ սրբագրիչէն աստղ մը, որուն համար ստորին լուսանցքին վրայ կը գրէ: «Այս (տաճկերէնը ջեջուած եւ վրաճ) գիտութիւնը քաղաքականի վերաբերեալ գործերու համար փոքր ինչ ուսանիլ պէտք է եւ ոչ թէ եկեղեցականութեան վրայօք պէտք ըլլալու գիտութիւն մըն է, այլ անոր համար (սահման ջեջուած) ունցաւ որ՝ (ըստ որում ջեջուած) եթէ Տաճկաստանի մէջ ժամանակին առաջնորդութիւն ընկող որ ըլլան ուսանողը յայնժամ (պէտք ըլլայ իրենց ջեջուած) պիտանի կրնայ ըլլալ իրենց»:

- 7 Սրբագրիչէն Ե. ջեջուած եւ Զ. գրուած:
- 8 Սրբագրիչէն այն եւ յաջորդ «կան ջեջուած եւ վրաճ «թէ» գրուած: Իսկ յաջորդ «կանէն վերջ «թէ» անելուամբ:
- 9 Միշտ սրբագրիչէն Զ. ջեջուած եւ Է. գրուած:
- 10 «մէկ» ջեջուած:
- 11 «Ուսանողին» անելուամբ:
- 12 Է. ջեջուած Ը. գրուած:
- 13 Ը. ջեջուած Թ. գրուած:
- 14 «Այսինքն» ջեջուած «նան» գրուած:

մը բաւական գեղորայք ալ պիտի ունենայ որպէսզի կանխահաս եւ տարածման հիւանդութիւն մը որ ըլլայ իսկոյն դարման մը ըլլայ¹⁵:

Թ.¹⁶ Աշակերտաց տարին անգամ մը¹⁷ ամիսի մը չափ ժամանակ իրենց հայրենիքը ճամբորդութիւն ընելու գրօսանքի համար ազատութիւն կը տրուի, բայց վերստին ի վանս դառնալու պայմանաւ. եւ եթէ չգառնան՝ օրինաւոր սահմանադրեալ տուգանքը պահանջէ պիտի Միաբանութիւնը, եւ այն տուգանքն ալ ուսանողին վերայ եղած ծախուցը փոխարէն ըլլալով 4000 զուրուշ պիտի տայ եւ, զգուշութեան համար արձակուած ժամանակը եւ կամ յառաջ, ծնողքներէն եւ կամ ուսանողներէն եւ կամ պաշտպան կեցող եւ յուղարկող տեղւոյն Առաջնորդէն ձեռագիր պարտամուրհակ մը պիտի առնուի, որպէսզի յետոյ խարդախութիւն մը չըլլայ: Սակայն այս տուրքէն ազատ են թոշակաւոր ուսանող ազնուականաց որդիքը: Յայտնի է որ այս կանոնը անոր համար գրուեցաւ որպէսզի սուրբ ուխտին վնաս չգայ ու գործը անպտուղ չմնայ¹⁸: Եւ այս ալ կը խոստանայ Միաբանութիւնը, եթէ աշակերտներուն մէջէն օդը չվերցնող եւ կամ անձնական հիւանդութիւն մը ունեցող որ ըլլայ ու բժիշկն ալ վկայէ, նոյնժամայն կ'արձակուի այնպիսին եւ վերոյիշեալ տուրքէն ու ծախսէն ազատ է:

Ժ.¹⁹ Թէպէտեւ վերը ըսինք որ գրօսանքի համար տարին անգամ մը ամսոյ չափ ուսանողներուն ազատութիւն կը տրուի իրենց հայրենիքը գառնալու, սակայն այս խնդիրը²⁰ մինչեւ հինգ կամ վեց տարի պայմանաւ է²¹, մինչեւ որ իր ուսմունքը այնքան տարուան մէջ կատարելագործէ եւ ձեռնադրութեան արժանանայ, եւ յետ ձեռնադրութեան Առաջ-

15 Հոս անելուամբ է արտաքին լուսանցքին. «Ժ. Ուսանողը ամիսը անգամ մը եւ կամ տարին հինգ տաղաւարի խոստովանելու եւ սրբութիւն անելու եւ, որպէս զի սատարեալով կարողանար գերծ մնալ զկնի (ջեջուած վրան «ետքը» գրուած), այլ եւ ջեջուած անելով միշտ սրբութեան մէջ մնան եւ կը հաղորդուին առ Աստուած, ուստի յատուկ խոստովանահայր պատուար քահանայ կամ վարդապետ մը պէտք է որ ունենայ դպրոցը, որ հոգնոր պարտքերին կատարել տայ, նմանապէս ալ ստուտու եւ երեկոյ ժամեղօրութեամբ պարապելու եւ ուսանողը»:

16 Թ. ջեջուած ԺԱ. գրուած:

17 Փակագծով «եթէ խնդրէ» անելուամբ:

18 Լուսանցքին ԺԲ. անելուամբ ցոյց տալու համար որ յաջորդ հատուածը առանձին յօդուած ըրած է:

19 Ժ. ջեջուած ԺԲ. գրուած:

20 Լուսանցքին յանելուամբ «նայն ուսանողին եւ ընտանեաց կամքէն կախեալ է, երկրորդ փոքր...»:

21 Ծանոցուած «այսինքն»:

նորդին պէտք է որ հնազանդի, վասն զի անոր կամքէն եւ հրամանի կախեալ է:

ԺԱ.²² Աշակերտեալք ի տուէ եւ ի գիշերի իրենց վրայ հսկող հաւտարիմ եւ օրինաւոր կառավարիչ ու պահանջող մը պիտի ունենան, որոն ըստ ամենայնի պարտին հնազանդիլ:

ԺԲ.²³ Դպրոցը ընդհանուր հաւատարիմ եւ աշխոյժ տնօրէն մը պիտի ունենայ, եւ ան ալ ըստ պահանջելոյ գործին²⁴ ուսումնական վարդապետ եւ կամ քահանայ պէտք է ըլլայ որ միշտ հսկէ՝ ժամանակ ընդունայն չվատնելու համար. տեղւոյն հեռաւորութեան պատճառաւ եթէ միշտ ներկայ չգտնուելով օրինաւոր մէկ փոխանորդ մը ունենայ եւ կամ կառավարիչին յանձնելու որ ըլլայ գործը՝ կ'ընդունուի²⁵: Եւ այս ալ կ'ըսեմք, որ դպրոցի տնօրէնը իր կառավարութեան մէջ ազատ է միանգամայն յառաջմանէ աշակերտաց ուսանելիք գիտութեան տեղի կուրթիւնը եւ ընթացից հրամանը առնելով Առաջնորդէն եւ Միաբանական խորհուրդէն, բայց ի վերայ այս ամենայնի, եթէ կրօնական պակասութիւն մը գտնուի՝ ի ձեռն Առաջնորդին պէտք է որ մաքրուի:

ԺԳ.²⁶ Ուսանողք տարին երկու անգամ քննութիւն պիտի տան առաջ ուսումնականաց եւ մանաւանդ հմուտ եկեղեցականաց, որոնց որ հրէշ պիտի երթայ ժամանակին, եւ կամ եթէ փափաքող գտնուի իրենց ինքնայօժար կամօքը ազատ են գալու, եւ այս քննութիւնն ալ նախ մասնաւոր կերպիւ՝ Հոգեգալստեան կիրակէիէն, եւ երկրորդ ընդհանուր այսինքն տարեկան քննութիւնը պիտի ըլլայ Վարազայ Սուրբ Խաչի:

ԺԴ.²⁷ Որովհետեւ այսքան ծախսը յայտնի է որ չի բաւեր Միաբանութիւնը տանիլ, ասոր համար բարեպաշտ քրիստոնէից եւ ազգային ընկերութեանց ինքնայօժար առատաձեռն նուէրներուն եւ նպաստից կը կարօտի գործը: Մանաւանդ եթէ կտակագրութիւն մը որ ըլլայ՝ որ որ (Չնչուած բնագրողէն) միւս քրիստոնեայ ազանց վանքերուն լուսաւորութիւնը ու պայծառութիւնը²⁸ միշտ նոյն կտակաց բարեբարութիւնն է եղած եւ կ'ըլլայ հանապազ, ուստի եթէ ըլլալու որ ըլլան այնպիսի ինքնակամ տուրքեր ու նպաստներ՝ յայտնի է որ մեծաւ սիրով կ'ընդու-

նի Միաբանութիւնը, եւ²⁹ պարտաւոր³⁰ կը կացուցանէ զինքը մշտնջենաւոր կերպիւ պատարագ եւ մաղթանք մատուցանել եւ յիշատակել առ Աստուած վասն կենդանեաց եւ ննջելոց հոգւոց այնպիսեանցն, որ ի պայծառութիւն³¹ Սուրբ Ուխտին եւ յառաջդիմութիւն սիրելի ազգին հոգ տանի: Եւ այս բանիս համար, եթէ կարելի է, տարին անգամ մը ժողովարար վարդապետ մը նուիրակութեան համար պիտի հանէ վանքը, որպէսզի թէ՛ նուէրները ընդունի եւ թէ՛ օրինաւոր աշակերտացուններ կան նէ՛ կամ յուղարկէ վանքը եւ կամ ցուցակի մը առնէ, որ երբ հարկ ըլլայ եւ կամ արժան դատուի՝ աշակերտ ընդունուին³²: Եւ այս վերոյիշեալ տուրքը եւ ողորմութիւնները միշտ վաւերական գրութեամբ եւ անդորրագրով Առաջնորդին եւ Միաբանութեան գիտութեամբ պիտի վաւերանան, որպէս զի թէ՛ առնող բանբասանքէն զերծ մնայ եւ թէ՛ տուող բարերարը երբեք չկասկածի³³ անհաւատարմութիւն մը ցոյց չտայ:

ԺԵ.³⁴ Եւ այս բարեբարները կրնան Միաբանութեան առաջարկել իրենց բարի դիտաւորութիւնները՝ յայտնելով թէ՛ դպրոցի եւ թէ՛ վանուց վերաբերեալ օգտակար խնդիրներ, որոնք եթէ Միաբանութեան ընթացքին օգտակար թուին եւ հաստատէ վանքը Միաբանական ժողովով³⁵, այսինքն ժամանակին կրնան պահանջել իրենց առաջարկած խնդիրը³⁶, ինչպէս ըսինք՝ եթէ ընդունած եւ վաւերացուցած է Սուրբ Ուխտը, ապա թէ ոչ՝ եթէ մէկը ելնէ իր ըրած բարեգործութիւնը եւ տուած նուէրը միջոց եւ առարկայ մը բռնելով Ուսումնարանին եւ թէ՛ Վանուց կառավարութեան ու գործոցը ձեռնամուխ ըլլալ ուզէ եւ այս հաստատուած տնօրէնութեանցը դէմ մաքառի ու այլ եւ այլ խնդիրներ առաջարկէ՝ ընաւ չպիտի ընդունուի. լաւ է այնպիսեաց ո'չ նուէրը եւ ո'չ ինքնահաւան տնօրէնութիւնը եւ առաջարկութիւնը ընդունիլ, որպէս զի տարաձայնութեան եւ անվայել կուսակցութեան ու շահասիրութեան տեղի տալով բոլորովին խանգարման ու երկպառակութեան եւ կործանման պատճառ չըլլայ (որոնց օրինակները անբաւ են ազգային պատմութեան մէջ, եւ չէ պարտ օրինակ ցցունել), նամանաւանդ յայտնի է թէ՛

22 ԺԱ. ջնջուած է ԺԴ. գրուած:

23 ԺԲ. ջնջուած է ԺԵ. գրուած:

24 «Գործին» ջնջուած «հարկին» գրուած:

25 Լուսանցքին ԺԶ. գրուած, այսպէս յաջորդ հատուածը նոր յօդուած ընելով:

26 ԺԳ. ջնջուած ԺԷ. գրուած:

27 ԺԴ. ջնջուած է ԺԸ. գրուած:

28 Տողին վրայ անելոցում սրբագրիչն «եւ ազգին յառաջադիմութիւնը»:

29 Սրբագրիչն տողին վրայ անելոցում «մանաւանդ»:

30 Սրբագրիչն «այ»:

31 Սրբագրիչն լուսանցքին «եւ ի յարատեւութիւն»:

32 Սրբագրիչն «վերոյիշեալ պայմանաւ»:

33 Սրբագրիչն վերածուած «չկասկածելով»:

34 ԺԵ. ջնջուած է ԺԹ. եղած:

35 Սրբագրիչն «ժողովից»:

36 Սրբագրիչն տողին վրայ «եւ կամ անոր պտուղը»:

ինչպէս որ ամէն մարդ իւր օրինաւոր տանը պաշտպանն ու տնտեսը կառավարն է, այնպէս ալ է վանքի մը Առաջնորդը հանդերձ Միաբնութեամբ:

ԺԶ.³⁷ Ուսանող աշակերտները ըստ ժամանակին՝ շաբաթը մէկ պիտի ունենան յատկացնել զբօսնելու համար, այսինքն երկրագործութեան եւ այլ իրենց յարմար վանքական կարեւոր գործոց վրայ զբաղլու, որպէս զի թէ՛ վանքական կառավարութեան ու գործոցը տեղեկանան ու վարժուին եւ թէ՛ անձնական նեղութիւն մը չպատճառուելու համար զբօսնուն երկրագործութեամբ որ ժամանակին պէտք ըլլալու դիտութիւն մըն ալ է³⁸, եւ այս բաներուն վրայ աշակերտք զբաղած ժամանակ պարտաւոր է կառավարիչը վրանին հսկել, որպէս զի գէշութիւն չծնի, ու տղոց վարքը դիտել:

ԺԷ.³⁹ Եթէ ուսանողը կուսակրօն ըլլալու դիտաւորութիւն ունենայ այնպիսի չափահաս կարօտեալ յառաջադէմ աշակերտներուն սակաւի ամսական թոշակ մը կը տրուի, որպէս զի քայլ առ քայլ իր ուսմունքին մէջ յառաջ երթալու փափաք մը ունենայ: Եւ այս ալ առանց ակնածութեան իւր օրինաւոր պիտոյքը հոգալու համար հրաման⁴⁰ կը տրուի այսինքն իր ուխտին համեմատ ուզած գիրքը գնելու եւ այլն:

ԳԼՈՒԽ Բ.

ԿԱՆՈՆ ԱՐՄԱՇՈՒ ՍՈՒՐԲ ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ ՎԱՆՈՒՅ ՀԱՍՏԱՏՈՒԵԼԻՔ ՏՊԱՐԱՆԻՆ ԽՆԴՐՈՅԸ ՎԵՐԱՅ

Ա. Յատուկ տպագրութեան մամուլ մը պիտի ունենայ վանքը եւ դպրոցին պէտք եղած դասատետրը եւ պիտանի գրեանքը պիտի

37 ԺԶ. ջնջուած եւ Ի. ւաւելցուած:

38 Սրբագրիչէն տողընդմէջ եւ լուսանցքին ւաւելցուած՝ «այսինքն եթէ ժամանակին վաճառարն ու վիճակի մը առաջնորդ ըլլալու որ ըլլան՝ յիշեալ գիտութեանց վրայ տեղեկութիւն ունենալով («ազգին վրայէն կերպ կերպ ծանրութիւնները բառնալով եղած վանքը ու վիճակն ալ շինութեան մէջ կը պահէ» փակագծէն մինչեւ հոս սրբագրիչէն գրուած եւ միագիծ ջնջուած): Որով ազգին վրայէն կերպ կերպ ծանրութիւնները բառնալով երկիրներ ալ շինութեան մէջ կը մնան ու պարտաւ մարդիկ ալ չեն պտտիր, եւ այլն: Արտաքին լուսանցքին ճիշտ փակագիծէն առաջ ւաւելցնելու համար, «նախ՝ վաճառքին եղածը չի կորնչիր, երկրորդ չեղած տեղ ալ կայ ան (ջնջուած «իր վիճակին եւ վանքին մէջ») հմտութիւն ունեցած ըլլալով նոյն արհեստին շինութեան մէջ կը պահէ իր ձեռքը ունեցած վանքը ու վիճակը, որով ազգին»:

39 ԺԷ. ջնջուած եւ ԻԱ. գրուած:

40 «հրաման» ջնջուած եւ վրան «թոյլտուութիւն» գրուած:

տպէ, եւ եթէ կարողանայ՝ ազգային դպրոցաց ալ ազատօրէն մասակարարէ:

Բ. Տպարանը եթէ կարողանայ ազգային, եկեղեցական ու պատմական եւ արտաքին արհեստի ու գիտութեանց վերաբերեալ հազուագիւտ մատենաներ պիտի հրատարակէ եւ հեղինակաց անունը անմահացնելու պիտի փութայ (Միաբանութիւնը), որպէս զի կորուսեալ գրեանց նման ժամանակին ամենածախ ժանեօքը չծախուի ու չոչնչանայ:

Գ. Դպրոցին աշակերտաց ու Միաբանից աշխատութեան պտուղը ցնցելու համար եւ քաջալերութիւն մը ըլլալու դիտաւորութեամբ՝ թէ՛ ուսանող աշակերտաց եւ թէ՛⁴¹ ազգայնոց կրօնական, ազգային եւ բանասիրական գիտելեաց վերայ ամսատետր մը պիտի հրատարակէ վանքը, «Ազգարար փող Հայաստանի» կամ «Հրաբուխ Արարատայ» անուամբ⁴²: Եւ այս ալ կը խոստանայ⁴³, որ դպրոցէն դուրս եթէ գտնուին օրինաւոր բանասիրական տեղեկութիւններ որ աշխատեք են ուսումնական անձինք, եթէ արժան դատէ Միաբանութեան ժողովը եւ տեսուչը տպարանին՝ այն եւս շնորհակալ մտօք յանձն կ'առնու տպարանը եւ պատրաստ է տպագրութեամբ ի լոյս ընծայել:

Դ.⁴⁴ Այս տպարանը ազատ է ամենակերպ մատենաներ հրատարակելու թէ՛ Պօլսէն եկած եւ թէ՛ որեւիցէ երկրէ մը եւ անձէ մը, միայն կը պահանջուի որ ազգային⁴⁵ կրօնի եւ քաղաքականութեան ու բարոյականութեան դպրոցի արատ մը չունենան, ապա թէ՛ ոչ՝ ետ դարձնելու կը պարտաւորի տպարանին տեսուչը: Նաեւ⁴⁶ եթէ յանձն առնելու գործ մը ըլլայ ի լոյս ընծայելու երկու պայմանաւ կ'ընդունուի. նախ՝ այնպիսի օրինաւոր գրեանքը յուղարկող անձին ծախիւքը եւ կամ բարերարի օժանդակութեամբ⁴⁷ կը տպուի, եւ երկրորդ՝ եթէ հնութիւն մ'ը եւ եկեղեցւոյ վարդապետութեան ու Սուրբ Գրոց մեկնութիւն, եւ կամ դպրոցի վերաբերեալ օգտակար գործ մըն է⁴⁸ անոր ծախսը վանքը կը հոգայ, եթէ ժամանակ ունենայ, ապա թէ՛ ոչ՝ ապահով ընելու համար («պայմանաւ»

41 «եւ թէ» ջնջուած եւ վրան «եւ թէ Միաբանութեան, եւ կամ թէ» գրուած:

42 Ասկէ վերջին հատուածին համար սրբագրիչը լուսանցքին «Դ.» նշանակած է:

43 «միաբանութիւնը» ւաւելցուած:

44 Դ. ջնջուած եւ Ե. գրուած:

45 Վրան սրբագրիչէն փակագիծի մէջ («այսինքն հայկական») ւաւելցուած:

46 «Նաեւ» ջնջուած եւ սրբագրիչէն յաջորդ հատուածին համար լուսանցքին «Զ.» նշանակուած:

47 «Օժանդակութեամբ» ջնջուած:

48 «մըն է» ջնջուած «ըլլալու որ ըլլայ» ւաւելցուած:

ընդունած գրչին)⁴⁹ պայմանագիր մը կը տրուի այնպիսի բարերարաց թէ տպագրութեան համար⁵⁰ եւ թէ անունը հռչակելու ժամանակին⁵¹:

Ե.⁵² Այս գործարանը գործակալ մը պիտի ունենայ, որպէս զի եկամուտին եւ ծախքին վրայ տեսչութիւն ընէ, եւ այս տեսուչն ալ վանոյ Առաջնորդին եւ Միաբանական Ժողովին ընտրութեամբ պիտի ըլլայ, եւ անկից գոյացած շահը դպրոցին ու տպարանին ծախուցը⁵³ պիտի գործածուի:

Զ.⁵⁴ Այս գործարանին թէ վանուցը գոյացեալ արդիւնքէն ո՛չ ո՛ր եթէ ի Կոստանդնուպօլսոյ եւ թէ շրջակայ վիճակներէն՝ կարող է⁵⁵ անհեւին ստակ մը պահանջել. այլ միայն Առաջնորդին ու խորհրդակի անդամոց իշխանութեան ներքեւ պիտի ըլլայ:

Է.⁵⁶ Որովհետեւ յայտնի է որ այս տնօրէններուն եւ տեսուչներուն բաւական ամսական թոշակ պիտի տրուի եթէ դուրսէն ընտրուած ըլլան: Բայց եթէ Միաբաններէն ընտրուած ըլլան տեսուչները յայտնի է պարտօնութիւն չունին թոշակ առնուլ: Բայց միանգամայն հաւատարմութեան դէմ չմեղանչելու համար սակաւ ինչ թոշակ մը տալ հարկուոր է, թէպէտեւ⁵⁷ այս խնդիրն ալ նոյն տեսուչին ազատ ու ջերմեռանդ կամքէն կախեալ է⁵⁸: Եւ այս ալ կ'ըսեմք՝ որ թէպէտեւ կը գտնուի այնպիսի ազգասէր անձինք ալ որ ի փառս եւ ի պարծանս միաբանակի Սուրբ Ուխտին յանձն կ'առնուն այսպիսի գործքեր⁵⁹, սակայն խոհեմութեամբ օրինակուր⁶⁰ դատելու է թէ արդեօք կարո՞ղ է նոյն գործին վերատեսչութիւնը⁶¹ առանց խարդախութեան տանել, կամ կարո՞ղ է օրինակուր կերպիւ կառավարել զնոյն պաշտօն, եւ կամ բաւականութիւն եւ կատարելութիւն ունի՞, որ չըլլայ թէ սակաւ ինչ օգուտ մը վանքին կ'ըլլայ ըսելով գործին յառաջագիմութեան արգելք ըլլայ եւ այլն:

49 Արքագրիչէն «յառաջմէ» անելուամբ:

50 «Համար» ջնջուած:

51 Արքագրիչէն «համար» անելուամբ:

52 Ե. ջնջուած եւ Է. գրուած:

53 Արքագրիչէն «եւ կամ նոր գիրք մը տպելու համար»:

54 Զ. ջնջուած եւ Ը. գրուած:

55 Զնջուած վրան՝ «չպիտի ըլլայ»:

56 Է. ջնջուած եւ Թ. գրուած:

57 Զնջուած:

58 Թաքող հատուածին Ժ. Աջամակուած սրբագրիչէն:

59 «Ը» ձրիապէս կատարել» անելուամբ սրբագրիչէն:

60 «Ը» ջնջուած եւ սրբագրիչէն անելուամբ «եւ արծառ»:

61 «ընել եւ կամ» անելուամբ սրբագրիչէն:

Ը.⁶² Եւ այս գործոց գործակալները հանդերձ միաբանութեամբ Առաջնորդ վանահայրը պիտի կարգադրէ ազատօրէն յանձնարութիւն շնորհելով, եւ ոչ ոք իշխանութիւն պիտի ունենայ կողմնապահութեամբ⁶³ մասնաւոր անձի մը ապրուստին շահուն համար միաբանութեան մը կանոնը ոտքի ներքեւ առնուլ, որպէս զի գործը խանգարուելէն ետքը այլ եւս յառաջ չեթիւրուի ալ պատճառ չըլլայ այնպիսին, եւ մանաւանդ խառնափնդոր տարածայնութեան եւ կուսակցութեան ալ տեղի չտայ:

Թ.⁶⁴ Թէ՛ տնօրէն, թէ՛ կառավարիչ եւ թէ՛ դասատու վարժապետ ո՛վ ոք եւ թէ՛ դասատու վարժապետ ո՛վ ոք եւ իցէ պաշտօնի եւ գործի վրայ եղող անձը Առաջնորդէն կրկին վկայագիր մը պիտի ունենայ: Նախ՝ ինչ պաշտօն որ ունի եւ ինչ արտօնութիւն տրուած եւ յանձնուած է իրեն՝ նոյն պաշտօնը կատարեալ կերպիւ հաւատարմութեամբ պիտի կատարէ: Երկրորդ՝ նոյն անձին ձեռքը պատրաստ տոմսակագիր մը պէտք է որ ըլլայ, որ ամսականը տուած ժամանակը Առաջնորդը կամ վանահայրը ստորագրէ արձանագրելով, եւ այս ալ փոխադարձաբար⁶⁵ պէտք է ըլլայ. ուստի նոյնը պիտի ընէ յայն անձը, այսինքն Առաջնորդը, վստահեցնելով եւ երգմամբ ալ հաւատարիմ ծառայութիւն ընելու պայմանաւ⁶⁶, որով բառնին տարակուսութիւն եւ կասկած եւ չփոթմունք յերկոսին կողմանց: Նա մանաւանդ փափաքանօք եւ կատարեալ հաճութեամբ⁶⁷ գործը յառաջ տանելու պարտաւոր կ'ըլլայ, եւ ժամանակին զրպարտութեան եւ ամբաստանութեանց տեղի չի տար, այլ եւ ամէնքն ալ յուսով եւ սիրով ի փառս աստուծոյ եւ ի փառս ազգին եւ ի փառս Սուրբ Ուխտին աշխատելու պարտաւոր են⁶⁸:

62 Ը. ջնջուած եւ ԺԱ. գրուած:

63 «պահութեամբ» ջնջուած սրբագրիչէն եւ վրան «կցութեամբ»:

64 Թ. ջնջուած եւ ԺԲ. գրուած:

65 «արար» ջնջուած:

66 «եւէն սկսեալ ջնջուած»:

67 «կատարեալ հաճութեամբ» ջնջուած եւ վրան «աշխուրջ հսկողութեամբ» գրուած:

68 Արքագրիչէն փակագիծի մէջ՝ «(կ'ըլլան)»: Հոս միջանկեալ յիշենք, որ վանքը չհրատարակեց ամսաթիւրը՝ «Ազգարար փող Հայաստանի» կամ «Հրարդի Արարատայ»: Սակայն հրատարակեց «ՅՈՅՍ Դրօշակ Հայրենաց», խորէն վրդ. Աշրգեսանի խմբագրութեամբ 1864 Օգոստոսէն սկսելով, այսինքն կանոնագրութեան ուր տարի վերջ:

ԿԱԼՈՆ ՍՈՒՐԲ ՈՒՆՏԻՆ⁶⁹ ԱՐՄԱՇՈՒ ՍՈՒՐԲ ԱՍՏՈՒԱԾԱԾԻՆ
ՎԱԼՈՒՑ ՄԻԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ՆՈՐԻՆ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆ
ՎԵՐԱԲԵՐԵԱԼ ԽՆԴՐՈՑ ՎԵՐԱՑ

Ա.⁷⁰ Պէտք է որ իւրաքանչիւր արեղայ միաբան ուխտեալ ըլլայ առաջ
Աստուծոյ, ճանաչելով իր պարտականութիւնը, որ է կամաւոր աղքատութիւն,
մշտնջենաւոր կուսութիւն եւ (գրչէն ջնջուած) կատարեալ
Հնազանդութիւն եւ հաւատարիմ եւ անձնուէր⁷¹ անկեղծ ազգասիրութիւն⁷²:

Բ. Ուխտեալ վանականք պարտաւոր են հաւատարիմ ծառայութիւն
ընել վանքին եւ անոր պատիւը, արտօնութիւնը, ծախսն ու եկամուտը
իրենց իբր հայրենի եւ սեփական ժառանգութիւն պահել, պատուել եւ
պաշտպանել յամենայն կերպ արկածից եւ պատահար վնասուց, որպէս
զի մշտնջենաւոր տեւեսցէ Միաբանութիւր, եւ Սուրբ Ուխտը⁷³ ի պար
ծանս Ազգիս յարատեւեսցէ հաստատուն:

Գ. Ուխտեալ վանականք եթէ ի վանս եւ կամ յայլ ուրեք վիճակի մը
մէջ գործի մը համար գացած ու վախճանած ըլլան, յետ մահու բոլոր
ինչքերը եւ ստացուածքները ժառանգութիւն պիտի մնան վանքին, ըստ
ընդհանուր օրինաց քրիստոնեայ ազանց, սակայն եթէ⁷⁴ այսքան ազատութիւն
կը շնորհուի, եթէ կենդանութեանը օրինաւոր մէկ կտակ մը
ունի իր ազգականներուն ու ժառանգորդներուն⁷⁵ համար՝ պէտք է
կտակագրոյն համեմատ անյապաղ կատարուի, եթէ ըրած կտակը եկեղեցական
զգեստուց եւ սրբազան անօթոց եւ գրեանց վերաբերեալ բաներ
չեն, ապա թէ ոչ՝ ընդունայն կ'ըլլայ նոյն կտակը:

Դ. Եթէ հարկ ըլլայ որ ուրիշ վիճակէ մը միաբան մը կամ վարդապետ
մը ընդունուի իբր հիւր՝ մեծարանօք կ'ընդունուի, բայց ոչ սեփական
ժառանգաւոր եւ միաբան ընդունուելով ներքին գործ մը կը յանձնուի
անոր, այլ առժամանակեայ կերպով կը պատուէ զայն միաբանու-

69 Երեք բառերն ալ ջնջուած:

70 Վրան սրբազորիչն «կանոն» գրուած:

71 Բառը ջնջուած:

72 Սրբազորիչն՝ «ու անձնաճուղի հայրեմասիրութիւն»:

73 «Եւ» ւանջուած սրբազորիչն:

74 «միայն» ւանջուած:

75 «որո» ջնջուած սրբազորիչն:

76 «որ» ւանջուած:

թիւնը⁷⁷, եւ այն ալ կամ Կոստանդնուպոլսոյ Պատրիարքէն եւ կամ իր
թեմական Առաջնորդէն վկայագիր մը պիտի⁷⁸ ունենայ իր ձեռքը: Եւ⁷⁹
եթէ եկող վարդապետը բաւականութիւն ունենայ վանքական գործոց
կառավարութեան ու միանգամայն օգտակար դատուի Սուրբ Ուխտին,
յայնժամ բոլոր միաբանութեան հաճութեամբ իբր եղբայր ընդունուելով
կ'առաջարկուի առ Կոստանդնուպոլսոյ Պատրիարքն եւ առ թեմական
Առաջնորդն, որպէսզի հաւանութիւն եւ հրաման տան, բայց եթէ անոնց
հաւանութիւնը եւ հաճութիւնը չըլլայ՝ երբեք չի կրնար ընդունուիլ: Եւ
այս կանոնը Արմաշու Սուրբ Աստուածածանի վանուց միաբաններուն հա-
մար ալ է, որ փոխադարձաբար միւս թեմական Առաջնորդք պարտին
կատարել իբր սիրոյ նշան:

Ե.⁸⁰ Եթէ միաբանութեան մէկը հրամանաւ Առաջնորդին դուրս ելած
եւ ուրիշ վիճակի մէկ մէջ գացած ըլլայ, եւ հոն մշտնջենաւոր կերպիւ
կենալու որ ըլլայ⁸¹ առանց հրամանի եւ գիտութեան Առաջնորդին, այն-
պիսի անձը, եթէ հարկը պահանջէ թէ ինքը պիտանի եւ օգտակար է
վանքին եւ Առաջնորդը հանդերձ միաբանութեամբ կոչելու ըլլայ ի վա-
նս եւ ինքը դէմ կենայ ու չհնազանդի եւ կամ չվերադառնայ իր վանքը,
այնպիսին, ըստ տիեզերական սուրբ ժողովոյ սահմանադրութեան եւ
Սուրբ Ուխտիս, առանց պատժոյ չի մնար⁸², թէ՛ ինքը եւ թէ՛ իրեն կու-
սակից եղող վիճակաւոր Առաջնորդը եւ⁸³ կամ ո եւ իցէ անձ մը⁸⁴, ըստ
որում նախ հաւատարմութեան Սուրբ Ուխտին եւ իւր սուրբ Հնազան-
դութեան կոչմանը պարտաւոր կը մնայ⁸⁵: Եւ երկրորդ՝ թէ ինքը եւ թէ՛
կուսակցութիւն ընող անձը այն սոյն կարեւոր կանոնը աւելելով Սուրբ
Ուխտին սահմանադրութեան⁸⁶ դէմ կը մեղանչէ եւ բոլորովին խանգար-
ման ու կործանման պատճառ կ'ըլլայ:

Զ.⁸⁷ Եթէ միաբաններէն մէկը օրինաւոր խնդիր մը ունենայ վանքին
եւ դպրոցին յառաջդիմութեան համար եւ կամ թէ իր անձնականին վե-

77 Սրբազորիչն յանդիւս «գնոյն անձը»:

78 Զնջուած եւ «պէտք է» գրուած:

79 «Եւ» ւանջուած:

80 Ե. ջնջուած եւ Զ. գրուած:

81 «կենայ» մնացեալը ջնջուած:

82 «մնար» ջնջուած եւ «կրնար մնալ» ւանջուած:

83 «Եւ» ջնջուած:

84 «անձը» եղած:

85 Սրբազորուած «կոչմանը ու հնազանդութեան դէմ»:

86 «ու դաշաճց» յանդիւս:

87 Զ. ջնջուած եւ Է. գրուած:

րաբերեալ մէկ գործ մը, պէտք է որ իւր Առաջնորդին եւ անոր ժողովական երեւելի անդամոցը առաջարկէ իր դիտողութիւնը եւ խնդիրը, եւ եթէ չընդունուի՝ Հնազանդութեամբ լռելու պարտաւոր է: Նոյնը պիտի ընէ եւ դուրսէն մէկ անձ մը: Բայց եթէ խնդիրը զարգանայ եւ կարեւոր թուի յայտ քանի մը անձանց, յայնժամ ոեւ իցէ անձ մը կրնայ բողոքել առ բարձրագոյն ատեանն ազգիս, եւ իր դատը պաշտպանելով⁸⁸ նոյն ատեանին վճռոյն եւ համարմանը Հնազանդիլ, ապա թէ ոչ⁸⁹ եթէ իր խնդրին հաւանելով խառնափնդոր տարածայնութեամբ Սուրբ Ուխտին միաբանական սէրը քակել ուզէ նէ⁹⁰, այնպիսին ալ առանց պատժոյ չի կրնար մնալ, նոյնպէս եւ այս վճռոյն պիտի Հնազանդի Առաջնորդն ալ եթէ խնդիրը եւ յուզմունքը իր կողմէն ելլելու ըլլայ:

Է.⁹¹ Եթէ հարկ ըլլայ հրամանաւ Առաջնորդին ճամբորդութիւն մը ընել, եթէ անձնական ըլլայ երթալուն պատճառը եւ թէ վանքին օգտին համար, պէտք է որ Առաջնորդը կամ վանահայրը հոգայ անոր ճանապարհին ծախսը, ըստ ընդհանուր օրինաց քրիստոնեայ ազգաց⁹²:

Ը.⁹³ Եթէ՛ միաբաններէն մէկը յատուկ անձնական համեստ ծախք մը ունենայ թէ՛ գիրք առնելու եւ թէ՛ ինչ եւ իցէ պիտոյիցը համար, կրնայ միաբանը Առաջնորդին ծանուցանել որպէս որդի հօր եւ առնուլ զծախսը⁹⁴, որովհետեւ վանուց եկամուտը հասարակաց (այսինքն բոլոր միաբանութեան) է, եւ այս հաւասարութիւնը ամենահարկաւոր առաքինութիւն մըն է միաբանութեան համար, որպէսզի հաւատարմութեան դէմ մեղանչելու մէկու մը վրայ կասկած չկրնայ ընել մէկը. յետ այսչափ խնամածութեան եւ կանոնաց եթէ մէկը հաւատարմութեան դէմ մեղանչէ պաշտօնի մը մէջ, պէտք է զանի միաբանութենէն արտաքսել իբր հոտեալ, անհաւատարիմ եւ անպիտան անդամ:

88 «ով» շնչուած «եւ» անելուամ:

89 «եթէ մէկը ելնէ» անելուամ:

90 «նէ» շնչուած:

91 Է. շնչուած եւ Ը. գրուած:

92 Լուսանցքին սրբագրիչն. «Թ. Եթէ միաբաններէն մէկը վանքական գործի մը վրայ դնելու արժանի դատէ Առաջնորդը եւ միաբանական ժողովը, այնպիսի անձը պէտք է որ կատարեալ հնազանդութեամբ յանձնառու ըլլայ: Եւ եթէ յանձնառու չըլլայ այնպիսի, ու բանաւոր պատճառ մըն ալ չունենայ հրաժարելու, յայնժամ անձը իբր հոտեալ ու անպիտան անդամ կ'արտաքսուի միաբանութենէն: Նմանապէս ալ եթէ մէկը իր պաշտօնին մէջ բանաւոր պատճառաւ մը կասկածի տեղի տայ, եւ կամ չկրնայ տանիլ զնոյն պաշտօնը՝ յայնժամ փոխել հարկ կ'ըլլայ այնպիսին»:

93 Ը. շնչուած եւ Ժ. գրուած:

94 Անելուամ «եթէ ինքը բնակութիւն չունենայ»:

Թ.⁹⁵ Պէտք է որ Առաջնորդը ունենայ յատուկ ժողով մը՝ երկու եւ երեք միաբանական ծերունագարդ հաւատարիմ ու պատուարժան անդամներէ բաղկացեալ, եւ այն անդամներուն ընտրութիւնն ալ Առաջնորդին եւ միաբանութեան ընտրութեամբ եւ հաւանութեամբ պիտի հաստատուի միշտ, եւ Առաջնորդը տարեկան ծախուց եւ եկամտից գումարը եւ հաշիւը պիտի ցուցնէ նոյն խորհրդական անդամոց, որպէսզի չփոթութեան եւ բամբասանաց եւ տարածայնութեան տեղի չտալով ամէնքը իրենց գործին մէջ հաւատարիմ ծառայութիւն ընեն, եւ այս բանիս միաբանք ալ կը պարտաւորին միանգամայն իրենց հաւատարմութիւնը ցոյց տալով նոյն ընտրած խորհրդական անդամոցը հաշուետուութիւնը ստորագրութիւննին դնել՝ առանց գիտնալու անոնց որքանութիւնը եւ խորհուրդը, այլ կատարեալ վստահութիւն⁹⁶, հաւատարմութիւն եւ Հնազանդութիւն պէտք է որ բանեցնեն⁹⁷, որովհետեւ խորհուրդը ըսածը գաղտնիք մըն է, եւ գաղտնիքն ալ սրբազան բան մըն է, ուստի նոյն խորհուրդը յայտնողը եւ որոնողը սրբապղծութեան մեղաց ենթակայ է, նամանաւանդ, ինչպէս վերը ըսինք՝ իրենց ընտրութեամբ եւ հաւանութեամբ եղած պիտի ըլլան նոյն խորհրդական անձինք, ուրիմ պարտաւոր են վստահութիւն ցոյց տալով⁹⁸ իրենց ստորագրութիւնը դնել եւ վաւերացնել տուժարը, որ վանքին խորհուրդն ու գաղտնիքը հաւատարմութեամբ ծածկեալ մնան ապագայ վնասներէն:

Ժ.⁹⁹ Եւ այս ալ կը յաւելումք թէ՛ ամէն խորհուրդի մէջ թէ՛ Առաջնորդի ընտրութիւնը եւ թէ՛ խորհրդական անդամոց եւ կամ տնօրէն ու գործակալ ընտրելու համար ինչ եւ իցեն վանքական եւ ուսումնական գործք մեծագոյն մասին հաւանութեամբը պիտի ըլլայ՝ եւ այս ալ երկու կերպիւ պէտք է ըլլայ: Նախ՝ նոյն ընտրուած պաշտօնէին լիակատար իշխանութիւն տալ, եւ երկրորդ՝ եթէ կասկածի վերաբերեալ խնդիր մը յուզուի նոյն գործակալին վրայօք ու խնդիրն ալ բացորոշ կերպիւ ստուգուի՝ յայնժամ կարող են նոյն պաշտօնէն Հանել եւ ուրիշ մը ընտրել եւ յատկացնել, որպէս զի տարածայնութիւն եւ կասկած դադարին եւ գործին ալ արգելք մը չըլլայ:

95 Թ. շնչուած ԺԱ. գրուած:

96 Սրբագրիչն «եւ»:

97 Զնչուած վրան «ցոյց տան»:

98 «ով» շնչուած «եւ» անելուամ:

99 Ժ.ին ըով Բ. անելուամ:

ԺԱ.¹⁰⁰ Վերոյիշեալ երից խորհրդական անդամոց ձեռքը պիտի ըլլայ եկամտից եւ ծախուց Հաշուետուամարը, եւ զատ տուամար մըն ալ Առաջնորդը իւր ձեռքը պիտի ունենայ եթէ կամի, եւ այս տուամարներուն մէջ փոփոխակի ստորագրութիւններն պիտի դնեն եւ յետոյ, եթէ Հարկ ըլլայ, Առաջնորդը կամ Արբան տարեկան ժողովին ներկայացնելով միաբանները երկուքն ալ պիտի վաւերացնեն ստորագրութեամբ, բայց միանգամայն խորհուրդ պահելով անոնց որքանութիւնը եւ պահեստին գանձը ընդհանուր եւ ստորին միաբանութենէն. եւ անոնք, այսինքն թէ՛ գանձը եւ թէ՛ տուամարները արկղի մը մէջ կրկին բանալիով մը գոցելէն զկնի ալ եւ քառամասն կնքով բեջատի տակ կնքեալ մնալու են անյայտ տեղ մը, որպէսզի գողութեան եւ թշնամեաց բռնութենէն ապահով գերծ մնան:

ԺԲ.¹⁰¹ Եթէ Աստուած տայ որ նոյն գանձը եւ գումարը առաւելնայ յայնժամ նոյն աւելորդ ստակով երկիր ու շարժական¹⁰² կալուածք գնելու եւ կամ պանքայի մը շահով տալու են, եւ այս ալ նոյն ժողովական անդամոց միաբան Հաճութեամբ պէտք է որ ըլլայ: Սակայն վերոյիշել խնդիրներուն եթէ առաջինը ըլլայ՝ ամենահարկաւոր է թէ՛ ապահովութեան Համար եւ թէ՛ ուսանողաց, որոնք ժամանակին երկրագործութեան արհեստն ալ մտնելով վանքին մէջ թէ՛ զբօսանքի Համար օգտակար եւ թէ՛ ուսման մէջ երկրագործական արհեստին Հատուկիւն մըն¹⁰³ ալ ունեցած կ'ըլլան ուսանող աշակերտները, եւ մանաւանդ մշակուելով նոյն երկիրը առատ եւ Հաստատուն կալուածք եւ եկամուտ մը ունեցած կ'ըլլան վանքը եւ ուսումնարանը:

ԺԳ.¹⁰⁴ Առաջնորդը միշտ Հաւատարիմ եւ օրինաւոր տեղակալ մը պիտի ունենայ սուրբ ուխտին մէջ իբր վանահայր, որ ինքը վիճակները ապահով ու Հանդարտ կառավարէ, եւ մանաւանդ ինքը վիճակները այցելութեան ելած ժամանակը նոյն վանահայրը իր տեղը բռնելով փոխաւորդարար պէտք է որ կառավարէ¹⁰⁵ վանքին գործքերը եւ պիտոյքը¹⁰⁶. Եւ ինչպէս որ խորհրդական անդամք առանց Առաջնորդին գիտութեան եւ Հաւանութեան բան մը կարող չեն ընելու, նոյնպէս եւ տեղակալ վանահայրը առանց Առաջնորդին եւ խորհրդական անդամոց տնօրէնու-

100 ԺԱ. ԺԳ.ի վերածում: 101 ԺԲ. ջնջում ԺԴ. գրում: 102 «շարժական» ջնջում վրան «անշարժ» գրում: 103 «մըն» ջնջում: 104 ԺԴ. ջնջում ԺԵ. գրում: 105 «ու» աւելցում: 106 «հողայ» յաւելեալ:

թեան, Հաւանութեան ու գիտութեան կարող չէ բան մը իր գլխուն տնօրինելու, այլ միայն ինչ որ սահմանադրութիւն եղած եւ Հաստատուած ու յանձնուած է իրեն ժողովով՝ նոյնը կարող պիտի ըլլայ ազատաբար կառավարել. այս վճռոյն Հնազանդելու պարտաւոր է Առաջնորդն ալ:

ԺԴ.¹⁰⁷ Առաջնորդը տարին անգամ մը Սուրբ Ուխտին միաբանները Հաւաքելով ժողովք պիտի կազմէ եւ անդ ուսումնարանին, տպարանին եւ վանուց վերաբերեալ խնդիրները ու գործքերը պիտի ներկայացնէ, եւ ամենեցուն Հաճութեամբ ու ստորագրութեամբ պիտի վաւերացնէ ունիցէ գործ:

ԺԵ.¹⁰⁸ Ինչպէս որ Առաջնորդը ուխտեալ եւ երդուեալ է, նոյնպէս եւ ընելու են խորհրդական անդամք յետ ընտրութեան, որ Սուրբ Ուխտին Հաւատարմութեան դէմ չմեղանչելէն զկնի¹⁰⁹ այլ եւ եղած խորհուրդը ու գաղտնիքը կատարեալ ջերմեռանդութեամբ պահելու են¹¹⁰ մինչեւ ի մահ, նաեւ մինչեւ անգամ եթէ Հալածանք եւ վիշտ մըն ալ կրելու որ ըլլան թէ՛ ներքին եւ թէ՛ արտաքին թշնամիներէն ու բռնաւորներէն՝ ուխտելու են դաշամք թէ բնաւ վանքին խորհուրդը ու գաղտնիքը դուրս պիտի չտան՝ եթէ մինչեւ անգամ մեռանիլ ալ Հարկ ըլլայ, այլ ի փառս Յիսուսի Քրիստոսի, եւ ի փառս Մ'օր նորա Տիրուհւոյ՝ սիրով եւ Համբերութեամբ տանելու են, որով յաղթական փառաց պսակը առնուն¹¹¹:

ԺԶ.¹¹² Պէտք է որ վանական գլխաւոր գործոց վրայ աշխարհական օրինաւոր եւ Հաւատարիմ¹¹³ գործակալներ¹¹⁴ դրուին, ինչպէս են Հիւր-

107 ԺԴ. ջնջում ԺԶ. գրում: 108 ԺԵ. վերածում ԺԷ.ի: 109 Սրբագրիչէն եղած է «չը մեղանչեն»: 110 Սրբագրիչէն եղած է «պահեն»: 111 Սրբագրիչէն լուսանցքին «(Մանօթութիւն) Այս կանոնը միայն խորհուրդ պահելու եւ ապագայ գալիք վճանքներն ու թշնամեաց բռնութենէն գերծ մնալու համար տրուեցաւ. բայց եթէ Ազգին կողմէն խնդրուի եւ պահանջուի որ եւ իցէ գործ կամ հաշիւ, խոհեմութեամբ պարտաւոր են գրուցել եւ ցոյց տալ գնոյն հաշիւն, որպէս զի կարելի ըլլայ Ազգին ուրիշ պիտանի գործի մը համար մսխել. ըստ որում որքան որ վանքի մը եկամուտը ու կալուածը նոյն վանքին միաբաններուն իբր սեփական կը համարուին, նոյնպէս եւ անի եւ տէր է Ազգը բոլոր կալուածոց եւ արդեանցը, անհաստի համար խորհուրդն ընելու չէ, այլ խոհեմութեամբ արժանը դատելու է, բայց միանգամայն ըլլալիք բարեկարգութիւնը իբր տէր պէտք է որ միաբանութիւնը իր ձեռքը կատարէ եթէ Ազգիս յառաջադիմութեան համար կարեւոր եւ օգտակար գործ մը պատահելու որ ըլլայ, եւ ինքը վանքը ժամանակ ունենայ, յայնժամ»: 112 ԺԷ. ԺԹ.ի վերածում: 113 «անմիջ» յաւելեալ: 114 «ներ» ջնջում:

ընկալութեան, մոմատան¹¹⁵, այգեգործութեան, մառանապետութեան եւ այլն գործքերը, որովհետեւ հոգեւորականաց չի վայելեր բոլորովին մարմնաւոր գործոց զբաղիլ, թողով զբանն Աստուծոյ եւ պաշտել զսեղանս: Սակայն ըստ որում վանքին օրինաւոր եւ սեփական տէրը ու ժառանգաւորը կը համարուի Միաբանութիւնը, անոնց վրայ կրնան իբր իշխան վերատեսուէչ յատկանալ հոգեւորականներէն, որպէս զի հաւատարմութեամբ այն գործքերը անվնաս եւ անթերի կատարուին, ու¹¹⁶ հոգեւոր գործներուն մէջ ալ պակասութիւն մը չըլլայ:

ԺԸ.¹¹⁷ Յայտնի է, որ ինչպէս բոլոր ազգային վանքերը, նմանապէս Արմաշու Չարխափան Սուրբ Աստուածածնի վանքն ալ օրինաւոր նոտրակ մը պիտի հանէ տարին անգամ մը իր շրջակայ թեմերուն մէջ¹¹⁸ վանքի շինութեան եւ կամ նուիրաց եւ¹¹⁹ Առաջնորդին ու միաբանից համար¹²⁰ պտղի հաւաքելու համար, եւ այս ալ միաբանական ժողովոյն հաւանութեամբ եւ կամ Առաջնորդին ընտրութեամբ պէտք է ըլլայ, միայն թէ Առաջնորդին վաւերական կոնդակը գտնուելու է նոյն պտղի հաւաքող նուիրականին քովը. որպէս զի անհաւատարմութեան տեղի չի տայ:

ԺԹ.¹²¹ Եկեղեցական զգեստներն ու սուրբ մասունքները ու արծաթեղէն եւ ոսկեղէն¹²² անօթներն ու զարդերը գանձ մի են Սուրբ Ուխտին, պէտք է որ աչալուրջ հսկողութեամբ հաւատարիմ եւ ուխտեալ միաբաններէն մէկուն յանձնուին լուսարարապետի եւ փակակալի պաշտօնով, որ մեծաւ ջանիւ եւ զգուշութեամբ պահպանուին ու կորուստի չմատնուին¹²³:

Ի.¹²⁴ Գաւիթը Չարխափան Սուրբ Աստուածածնայ պատկերին առջին պէտք է որ փոփոխակի հաւատարիմ լուսարար եւ տեսուէչ մը յատ-

կանայ ըստ ժամանակին, իր հետ ունենալով երկու ջերմեռանդ սպասաւոր, որպէս զի դուրսէն մէկը սրիկայաբար անվայել գործ մը չյանդգնի ու եղած նուէրը չգողնայ, որով թէ՛ վանքին վնաս կ'ըլլայ եւ թէ՛ ջերմեռանդ ուխտաւորներուն ընծայած նուէրը տեղը չհասնելով անվայել գործքի եւ գայթակութեան առիթ ալ կ'ըլլայ. մանաւանդ հոն միշտ հաւատարիմ ու ջերմեռանդ միաբան մը կամ քահանայ մը պէտք է ըլլայ՝ եկող ուխտաւոր հիւանդներուն ու ցաւագարներուն վրայ Աւետարան կարգալու¹²⁵ ու խաչահանգիստ ընելու համար...¹²⁶ Եւ կամ նոյն տեղը եթէ արժան դատուի¹²⁷ յատուկ մատուռի մը ձեւով գոցուի (որպէս սուրբ Երուսաղէմայ լուսաբուրդի Սուրբ գերեզմանը) եւ արեւմտեան կողմէն փոքրիկ դուռ մը բացուի ու հոն պահնորդ մը կանգնելով կարգաւ ներս առնէ ջերմեռանդ ուխտաւորները որ հանգստութեամբ իրենց ուխտը եւ երկրպագութիւնը մատուցանեն, որով բառնի մեղքն սրբապղծութեան եւ սեղանակապութեան եւ ազգակործան տգիտութեան, որով չըլլայ թէ չայստասեանայ ամենամաքուր Սուրբ եկեղեցւոյն պատուոյն դէմ հակահորդք տեսնելով կերպ առ կերպ զրպարտութիւններ ընեն¹²⁸, տարածայն շփոթութեանց¹²⁹ եւ գայթակողութեանց տեղի տան բարեպաշտ ժողովրդոց մերոց:

ԻԱ.¹³⁰ Եւ որովհետեւ վանքի մը օրինաւոր եւ օգտաւէտ ու պիտանի եւ փառաց ու պարծանաց գանձին մէկն ալ մատենադարան ունենալն է, եւ անոր տեսչութիւնն ալ յատկապէս նոյն միաբաններէն ուսումնական հետաքրքիր ու¹³¹ հաւատարիմ անձի մը եւ կամ դպրոցին ընդհանուր տնօրէնին պէտք է որ յանձնուի վասն անկորուստ պահելոյ այն պատուական իմաստութեան գանձը, եւ նոյն վերատեսչին գործը ըլլալու է թանգարանին մէջի եղած գրեանց ճիշդ ցուցակը շինել, եւ դուրսէն եկած լրագիրները եւ գրեանքը ընդունած ժամանակը ցուցակը անցնել ու պահպանել, եւ եթէ ուսանող աշակերտներէն եւ կամ միաբաններէն մէկը գիրք մը ուզէ կարդալու՝ առանց խտրութեան պայմանաժամ միջոց մը դնելով եւ անդորրազրոյ տալու է վերատեսուէչը մատենադարան-

125 Վերածուած «կարդայ»:

126 «ընէ» մնացեալը ջնջուած:

127 «եւ» սկսեալ ջնջուած եւ սրբագրիչէն յաւելեալ: «Ի» Եւ դարձեալ եթէ արժան դատուի, նոյն տեղը»:

128 «ընեն» ջնջուած եւ սրբագրիչէն «ընելով բանբասեն» աւելցուած:

129 Վերածուած «շփոթմանց»:

130 ԻԱ. վերածուած ԻԴ.:

131 «ազգասէր» աւելցուած:

115 Աւելցուած «գանձապահութեան, համարակալութեան»:

116 «ու» ջնջեալ «եւ ինքեան ալ հոգեւոր գործոց պարապելով նոյն»:

117 ԺԸ. ջնջուած Ի. գրուած:

118 Ջնջուած «թէ» գրուած:

119 «թէ» աւելցուած:

120 Ջնջուած:

121 ԺԹ. ջնջուած ԻԱ. գրուած:

122 «ու պղնձեղէն» աւելցուած:

123 Տողընդմէջ սրբագրիչէն: «միանգամայն նոյնիող բարեբարձերուն անուններն ալ արձանագրելով: Եւ այս ալ յայտնի է, որ առանց ցուցակի չի կրնար ըլլալ, մանաւանդ տարին գոնէ երկու անգամ Առաջնորդը խորհրդական անդամոց հետ միատեղ քննելու եւ հաշի պահանջելու է փակակալէն, որ եթէ աւելցած կայ արձանագրուի վանքին Բիւրիսիին մէջ, եւ եթէ պակաս կայ խնդրուի նոյն կորուստները:

124 Ի. ջնջուած ԻԲ. գրուած:

նին, եւ յատկապէս հաշուետուամարի ձեւով տետրակ մըն ալ ունենալու է օրով եւ ամսագրով¹³², որպէս զի բաժանած գրեանքը վերստին ուզէ եւ առնու, եւ մանաւանդ կորնչելու պատճառ չըլլալէն զգին՝ այլ եւ յետոյ ինքը պատասխանատու եւ պարտական չմնայ տարեկան հաշիւ ցուցուցած ժամանակը, որով հատուցանելու կը պարտաւորուի, եւ մանաւանդ Սուրբ Ուխտը յատկապէս ապահով մնալու կերպով թէ՛ հրի-գուծենէ եւ թէ՛ եղեռնագործութենէ հաստատ քարուկիր մը շինելու¹³³ պարտաւոր է՝ որ անկորուստ մնան նոյն իմաստութեան գանձերը:

ԻԲ.¹³⁴ Եւ դարձեալ Նիկոմիդիայու մէջ հիւրատուն մը պէտք է որ ունենայ Սուրբ Ուխտը, եւ անոր վրայ հաւատարիմ¹³⁵ միաբաններէն¹³⁶ վանահայր պաշտօնեայ մը ըլլայ¹³⁷ (գրչէն արտաքին լուսանցքին յաւելեալ) որպէս զի Արմաշ եկող գացող ուխտաւորները պահպանէ եւ ինքնէ որ խեղճութեան մէջ չմնան: (Եւ այն վանքն ալ¹³⁸ եթէ արժան դատուի՝ երկուց բիւրոց սրբոց նահատակութեան տեղը շինուի, որ եկող ուխտաւորաց յատկապէս ուխտատեղի մըն ալ կրնայ ըլլալ, թող եւ տեղին ընդարձակութիւնը եւ յարմարութիւնը, այլ եւ Սուրբ Ուխտին եկամուտն ալ կ'ըլլայ բարեպաշտ ուխտաւորաց եւ ժողովրդոց նուէրներով): Եւ ասոր պէս հաւատարիմ պաշտօնեայ եւ գործակալ մը Պոլիս պիտի ունենայ, որպէսզի եղած գրքերը ու լրագիրները կամ նամակները ու նուէրքները անկորուստ եւ ուղղակի հասցնէ վերոյիշեալ Նիկոմիդիայու գործակալին, եւ նա ալ անյապաղ եւ շտապով առանց վնասուի կորնչման վանքը պարտաւոր է հասցնել, որպէս զի դիւրութիւն ըլլայ ընթերցողաց եւ վանքական գործոց:

ԻԳ.¹³⁹ Նաեւ յատկապէս վանքին կառավարութիւնը պարտաւոր է ճանապարհը որքան որ հնար է դիւրացնել եւ կարճեցնել՝ մաքրել տալով եւ կամ ո եւ իցէ կերպիւ¹⁴⁰, այսինքն աւերած տեղերը շինել՝ կամուրջ պէտք եղած տեղը կառուցանել, եւ կտրուկ ճանապարհ մը բանալ տալ եւ այլն, եւ այս բարեբարութիւնները եթէ ըլլան վանքին առակի

եւ շահ կ'ըլլայ՝ թէ՛ յաճախ ուխտաւոր գալով¹⁴¹ եւ թէ՛ եկած ուխտաւորներուն տրտուները պակսելով. եւ այս գործն ալ կարող է վանքը կարգի մը դնել սայլ գլուխ հինգ կամ աւելի դուրուշ հարկ դնելով թէ՛ կառավարէն եւ թէ՛ եկող ուխտաւորներէն պահանջել, վասն զի իրենց հանգստութեան համար է, որպէս զի կառավարք եւ ուխտաւորք հանգստութեամբ¹⁴² շուտ երթեկուցութիւն ընեն¹⁴³. եւ այն հաւաքուած տուրքը յայտնի է թէ՛ վանքը մխիթած¹⁴⁴ դրամը վճարելու համար պիտի ըլլայ, եւ կամ թէ՛ վերստին աւերելու որ ըլլայ ճանապարհը նոյն ժամայն վանքը այն հաւաքուած դրամովը շինել կարողանայ, բայց լաւ է եթէ կարելի ըլլայ վանքը սայլ, կառք եւ ձիանք ունենայ, որով կարծեմ քիչ օգնութիւն¹⁴⁵ չ'ըլլար:

ԻԴ.¹⁴⁶ Առաջնորդ վանահայրը եթէ վախճանի, կտակագրութիւն մը որ թողուած է անյապաղ պիտի կատարուի վերոգրեալ միաբանից կանոնին համեմատ, ապա թէ՛ ոչ՝ խորհրդական անդամները տեղակալ վանահօր հետ ի միասին բոլոր ինչքերը¹⁴⁷ առանց խորհուրդ մը հարցնելու միաբանութեան կարող են վերցնել եւ¹⁴⁸ պահել ի գանձատանն, եւ կամ բեջատել եւ սպասել նոր ընտրուած Առաջնորդին գալուն, եւ հանդիսատես գտնուելով Առաջնորդն ալ՝ եթէ գանձատան վերաբերեալ բան մը վերցնել ու պահել հարկ ըլլայ՝ միաբան հաճութեամբ խորհրդական անդամոց վերցնեն ու պահեն: Բայց եթէ կտակ մը ունի¹⁴⁹ կատարուի, եւ այլն: Եւ զգին թաղման Առաջնորդին միաբան հաճութեամբ եւ ընտրութեամբ երեցագունից կամ խորհրդական անդամոց մէկը եւ¹⁵⁰ երկուքը ընտրելով եւ վիճակ ձգելով որ կողմին քուէարկութիւնը աւելի գտնուելու որ ըլլայ նոյն անձը պէտք է որ Առաջնորդ կամ վանահայր կացուցանեն¹⁵¹, եթէ վիճակներէն չուզեն նոյն ընտրուած անձը առաջնորդ լաւ է որ իրենց վրայ առաջնորդ վանահայր մը կացուցանեն միաբանու-

141 Սրբագրիչէն «գնալով» վերածուած:

142 Ջնջուած «համարէն սկսեալ»:

143 «ընեն» ջնջուած վրան «համար է»:

144 «մխիթած» ջնջուած եւ վրան «ճանապարհի խարճած»:

145 «օգնութիւն» ջնջուած վրան «օգուտ» գրուած:

146 ԻԴ. ջնջուած ԻԶ. գրուած եւ ջնջուած ԻԷ. գրուած:

147 «եւ թողութիւն» անելուցուած:

148 «նոյն ժամայն» անելուցուած:

149 «ուցի» ջնջուած եւ «թողուցած է» գրուած:

150 «մէկը եւ» ջնջուած:

151 «բայց» աւելուցուած:

132 Յաւելեալ «տուած գրեանքը նշանակելու համար»:

133 Անելուցուած «շինել ու անոր մէջ դնել»:

134 ԻԲ. ջնջուած եւ ԻԴ. գրուած եւ այդ ալ ջնջուած ԻԵ. գրուած սրբագրիչէն:

135 Ջնջուած:

136 «մէկը» անելուցուած:

137 Ջնջուած «կարգուի» գրուած:

138 Անելուցուած փակագծով («այսինքն հիւրատուներ»):

139 ԻԴ. ջնջուած ԻԵ. գրուած սրբագրիչէն եւ ջնջուած եւ ԻԶ. գրուած:

140 «եւ կամ էն սկսեալ ջնջուած»:

թենէն քան թէ օտար միաբանութենէ, եւ կամ իշխանաւորաց եւ վիճակաւորաց ընտրութեամբ եղող անձը ընդունին. թէ եւ միաբանութեան եւս ըլլայ ընտրածնին՝ չէ ընդունելի, որովհետեւ¹⁵² կուսակցութեան եւ շահասիրութեան տեղի տալով կը խանգարի միաբանութեան կանոնը. ընթացքը եւ կը կործանի միաբանական ուխտը. եւ այս գէշ ընթացքին համար է որ Հայոց ազգին վանքերուն մէջ գործ մը յառաջ չ'երթար ու լուսաւորութեամբ յարատեւ չի մնար, եւ միշտ տրտունջներ ալ պակտ չեն ազգիս մէջ այս գարշելի եւ ազգակործան կուսակցութեան եւ երկպառակութեան պատճառաւ, թող եւ բոլոր վանքերուն ինչք եւ ստացուածքներն ալ¹⁵³ ու հնութիւններն ալ կորնչեր են կերպ-կերպ կուսակցութեամբ եւ այսպիսի¹⁵⁴ դարաններ գործածուելով կողմնակցութեամբ¹⁵⁵ անազգասէր տգիտութեան:

«Հասկ», մարտ-ապրիլ 1972, էջ 118-124, մայիս-հունիս, էջ 180-186

¹⁵² Աւելցուած՝ «նախ՝ վանքական կառավարութիւնը իր իրաւունքը եւ արտօնութիւնը եւ կորսնցումէ եւ երկրորդ»:

¹⁵³ «ալ» ջնջուած:

¹⁵⁴ «եւ այսպիսի» ջնջուած ու աւելցուած՝ «եւ անարժան առաջնորդի ձեռք»:

¹⁵⁵ «կողմնակցութեամբ» ջնջուած եւ ստորին լուսանցքին աւելցուած «մասնաւանդ այսպիսի կողմնակցութեամբ դարաններ»:

ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ ԵՒ ՈՒՍԱՆՈՂԱԿԱՆ ԿԱՆՈՆԱԳԻՐ ԴՊՐԵՎԱՆՈՒՑ ԱՐՄԱՇՈՒ

Յօդ. Ա.- Դպրեվանուց հիմնական սկզբունքն է եկեղեցականութեան փափաքողներն յարմարապէս պատրաստել իրենց կոչման եւ կեանքին, եւ ոչ թէ խումբ մը աշակերտներ դաստիարակել եկեղեցական ընելու համար: Այս սկզբամբ է որ կ'ընդունուին չափահաս ուսանողք, որք յօժարական կը ներկայանան խնամակալութեան:

Յօդ. Բ.- Ընդունելութեան պայմաններն են. 19էն 21 տարիք, նախակրթական ուսմունք, առողջ կազմ. եկեղեցական յօժարութիւն, եւ ծնողաց հաւանութիւն:

Յօդ. Գ.- Սանունք կ'ապրին վարժարանին մէջ ընդ անմիջական հսկողութեամբ ներքին Տեսչին եւ ընդ վերին հսկողութեամբ Վերատեսչին:

Յօդ. Դ.- Ուսանողական ընթացքը կը պարունակէ վեց դասարան եւ մի լրման տարի:

Յօդ. Ե.- Առաջին դասարանը լրացնող աշակերտք դպրութեան աստիճան կ'ընդունին:

Յօդ. Զ.- Երրորդ դասարանը լրացնող աշակերտք սարկաւազութեան կը կոչուին եթէ քսանութէկ տարեկան են: Եթէ չեն, անոնց համար յատուկ կարգադրութիւն կը լինի Վանահօր կողմէ: Ի ձեռնադրութեան կը լինին Միաբան Արմաշու՝ եթէ կանխաւ ուրիշ վանուց Միաբանութեան չեն պատկանիր:

Յօդ. Է.- Երրորդ դասարանը աւարտելէն յետոյ կուսակրօն եկեղեցականութեան յանձնառու չեղողներ աշակերտութենէ կ'արձակուին՝ թէ՛ իսկ ամուսնացեալ եկեղեցականութեան յօժարութիւն ունենան:

Յօդ. Ը.- Վեցերորդ դասարանը աւարտողներ արեղայութեան ձեռնադրութիւն կ'ընդունին եթէ քսանուչորս տարեկան են: Չեղողներուն համար յատուկ կարգադրութիւն կը լինի Վանահօր կողմանէ:

Յօդ. Թ.- Լրման տարւոյն մէջ գլխաւոր ճիւղերու վարժութիւններ կը կատարեն եւ յատուկ գրութիւն կամ ճառ (thèse) կը պատրաստեն՝ որոշեալ աստուածաբանական նիւթի վրայ: Ի վերջոյ ընթացաւարտք վկայական եւ վարդապետական աստիճան կ'ընդունին:

Յօդ. Ժ.- Դասարան փոխելու եւ ընթացք աւարտելու որոշմունք կը տրուին Վերատեսչին նախագահութեամբ եւ ուսուցչաց ներկայութեամբ

կազմեալ Տնօրէն ժողովով, տարեկան աշխատութեանց եւ քննութեան պարզեանց Համեմատ:

Յօդ. ԺԱ.-Ուսումնական ծրագիրը պիտի պարունակէ Հետեւի առարկաները.

Կրօնական ճիւղէն

Քրիստոնէական վարդապետութիւն Հայոց եկեղեցւոյն

Սուրբ Գիրք, ներածութիւն, քննաբանութիւն եւ մեկնաբանութիւն Աստուածաբանութիւն՝ բնական, տեսական եւ բարոյական Պատմութիւն ազգային եկեղեցւոյ եւ եկեղեցական մատենագրութեան

Միսագիտութիւն, տօնք, ծէսք, ժամագիրք, պատարագ, Մաշտոյ Կանոնագիտութիւն, սկզբունք եկեղեցական իրաւանց, կանոնք Հայաստանեայց եկեղեցւոյ

Բեմբասացութիւն, սկզբունք եւ վարժութիւնք սրբազան բեմբասացութեան

Ձայնագրութիւն, կանոնք եւ վարժութիւն:

Լեզուական ճիւղէն

Հայերէն, քերականութիւն, գրականութիւն եւ մատենագրութիւն Տաճկերէն, քերականութիւն, գրութիւն եւ խօսակցութիւն Գաղղիերէն, քերականութիւն, գրութիւն եւ խօսակցութիւն Յունարէն եւ Լատիներէն, սկզբունք

Ուրիշ Հին եւ կենդանի լեզուք ըստ պարագայից:

Գիտական ճիւղէն

Ձափական, թուաբանութիւն, Հանրահաշիւ, տոմարակալութիւն, երկրաչափութիւն, եռանկիւնաչափութիւն

Բնական, գիտելիք, բնական պատմութիւն, բնագիտութիւն, եւ բնութեան սկզբունք

Փիլիսոփայական, տրամաբանութիւն եւ Հոգեբանութիւն Իրաւաբանական, ընդհանուր օրէնագիտութիւն, օսմանեան օրէնք Առողջաբանական, սկզբունք մարդակազմութեան:

Պատմական ճիւղէն

Պատմութիւն սրբազան, ազգային, օսմանեան եւ ընդհանուր, պատմութիւն կրօնից, փիլիսոփայութեան եւ մատենագրութեան, Աշխարհագրութիւն -Տաճկաստանի եւ ընդհանուր, եւ տիեզերագրութիւն:

Յօդ. ԺԲ.-Այդ առարկայք վեց տարիներու վրայ պիտի բաշխուին, եւ իւրաքանչիւր տարւոյ ծրագիրը ուսուցչաց խորհրդակցութեամբ պիտի որոշուի ի Տնօրէն ժողովի, եւ իւրաքանչիւր ուսուցիչ պիտի ջանայ տարեկան բաժինը աւարտել:

Յօդ. ԺԳ.-Ընթացաւարտ սանունք պարտաւոր են երկու տարի եւս դպրոցական կամ վարչական գործոց վարժութիւն ընել, Դպրեվանուց կամ Պատրիարքարանի կամ մեծ Առաջնորդարանաց մէջ, եւ այդ պայմանաժամը լրանալէ յետոյ պաշտօններու անցնիլ:

Յօդ. ԺԴ.-Սանունք դպրոցական զգեստ կը Հագնին մինչեւ սարկաւազութիւն, եւ վերարկու կը գործածեն յեկեղեցւոյ եւ պաշտօնական առիթներու մէջ, իսկ անկէ յետոյ եկեղեցական տարագ կը գործածեն ըստ պատշաճի:

Յօդ. ԺԵ.-Սանունք աշակերտական կենաց մէջ կը մնան մինչեւ վեցերորդ դասարանի աւարտումը, եւ ցորչափ ներքին Տեսչութեան ձեռաց ներքեւ կը մնան ի վարժարանի՝ բնաւ վանական կամ միաբանական իրաւունք չեն վայելեր:

Յօդ. ԺԶ.-Սանունք մինչեւ սարկաւազութիւն Դպրեվանքէ չեն մեկնիր: Երրորդ տարւոյ արձակուրդի միջոցին Վերատեսուէն կը թոյլատրէ անոնց վանքէ դուրս շրջագայութիւն մը ընել, սահմանեալ օր մը որոշելով: Իսկ սարկաւազութեան միջոցին Վերատեսուէը պատշաճ առիթներու մէջ կրնայ թոյլատրել մասնաւոր շրջագայութիւններ:

Յօդ. ԺԷ.-Սանունք, որք վարժարանի մէջ ժամանակ մը ուսանելէ յետոյ կուսակրօն եկեղեցականութենէ կը Հրաժարին, պարտաւոր են Դպրեվանուց մէջ անցուցած տարիներուն չափ ձրիաբար ծառայել Կոստանդնուպոլսոյ Պատրիարքարանի տրամադրութեան ներքեւ:

Յօդ. ԺԸ.-Սանունք ամենայն ինչ Դպրեվանքէ կ'ընդունին ի կիրառութիւն. բնաւ բան մը բերելու պարտաւոր չեն, եւ ի մեկնելն կամ ի մերժելն բնաւ բան մը տանելու իրաւունք չունին:

Կանոնագիրս ընկալեալ եւ վաւերացեալ գոյով ի Խառն ժողովոյ Ազգային Կեդրոնական վարչութեան, ի գումարման անդ իւրում որ ի 29 յուլիսի տարւոյս՝ Հրամայեմք զգործադրութիւնն:

- 24 Սեպտեմբերի 1892-ի ի Պատրիարքարանի Հայոց ի Կոստանդնուպոլիս. (Ստորագրեալ) Պատրիարք Կոստանդնուպոլսոյ ԽՈՐԷՆ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

Վասն ճշգրութեան ընդ բնագրին. (Ստորագրեալ) Ի դիմաց Խնամակալութեան, Ատենապետ

ՏԻԳՐԱՆ ԵՈՒՍՈՒՑԵԱՆ

Ի Հաստատութիւն եւ ի վաւերացում օրինակիս,
յԱրմաշ 31 դեկտեմբերի 1892, Փ. Վանահայր եւ
Վերատեսուչ Դպրեվանուց
ՄԱՂԱՔԻԱ ԵՊՍ. ՕՐՄԱՆԵԱՆ

ՆԵՐՔԻՆ ԿԱՆՈՆԱԳԻՐ ՍԱՐԿԱՒԱԳԱՑ

1. Դպրեվանուցս Սանունք, որ Սարկաւագութեան ձեռնադրութիւն ընդունած են, պաշտօնեայք են Հայաստանեայց Սուրբ Եկեղեցոյ, Միաբանք են Ս. Ուխտին Արմաշու եւ կը մնան աշակերտք ուսումնարանի Դպրեվանուց:
2. Պարտաւոր են կրօնական գիտութեանց, ընդհանուր զարգացման, եկեղեցական եռանդեան եւ գործունեայ առաքինութեանց մէջ ի յառաջդէմսն նկրտիլ Հաւասարապէս:
3. Պարտաւոր են իրենց ունի ու ջանքը դարձնել այն պատրաստութեանց, որք կարելոր են ի բոլորանուէր ծառայութիւն Ազգային Եկեղեցոյն:
4. Ըստ ուխտին իւրեանց պիտի պահեն ինչ որ կանոնք Եկեղեցոյ կ'օրինադրեն վանական կամ կուսակրօն եկեղեցականաց պարկեշտութեան եւ սրբութեան մասին:
5. Միաբանական կամ վանական պարտքերն եւ իրաւունքներն պիտի Համաձայնին Դպրեվանուցս Համար Հաստատեալ յատուկ պայմանաց:
6. Սարկաւագունք կը մասնակցին Արմաշու Միաբանութեան գանձանակին արդեանց՝ քառորդ բաժնի չափով ըստ վաղեմի սովորութեան: Իրենց իրաւունքին հսկողն ու գանձողը եւ արդիւնքը պահողը Վերատեսուչն է:
7. Վերատեսչին մօտ կը պահուին եւս ուրիշ որ եւ է կերպով սարկաւագաց պատկանող դրամները, եւ նորա ձեռօք կը ծախսուին պիտանի իրաց, իւրաքանչիւրին յօժարութեան համեմատ:
8. Արձակուրդի միջոցին կամ ի պահանջել հարկին Դպրեվանքէ դուր բացակայութիւնք կը ներուին Վերատեսչէն Խնամակալութեան հրահանգաց համեմատ, չափաւոր եւ որոշեալ ժամանակով, եւ փոփոխակի կարգով: Դպրեվանուց արկղը յատուկ ծախք չճանաչեր այդ մասին:
9. Սարկաւագաց ուսանողական կեանքը է միեւնոյն ընդհանուր աշակերտական կենաց եւ վարժարանական ներքին կանոնադրին պահանջածը: Սարկաւագաց զարգացման վիճակը կը նկատուի իբրեւ Հիմն կտարելագոյն գործադրութեան:

10. Սարկաւագաց անմիջական հսկողն է Տեսուչն, թէ յուսումնարանի եւ թէ ի շրջագայութեան:
11. Սարկաւագունք պիտի ունենան առանձինն սերտարան եւ առանձինն զբօսարան, եւ ընկերակցութիւննին իրենց մէջ պիտի ամփոփուի:
12. Սերտարանի եւ զբօսարանի մէջ յատուկ հսկող չունին, այլ անձամբ անձին նախանձախնդիր պիտի լինին դասարանական եւ ընկերական պահանջից:
13. Սարկաւագունք կենցաղական միակերպութիւն պիտի պահեն ըստ ամենայնի, եւ պիտի զգուշանան անձնակամ գործերէ եւ ձեւերէ, ինչպէս նաեւ ծխախոտի եւ ըմպելեաց կիրառութենէ:
14. Արգիլեալ է անհրաման ուսումնարանէ ելնելը, այլ ներեալ է երթալ Վերատեսչին մօտ նախապէս Տեսչին իմաց տալով:
15. Ուսումնական զբաղանքնին պիտի համակերպի դասացուցակի պահանջից եւ դասատուաց հրահանգներուն: Մասնաւոր աշխատութիւնները կարող են կատարել միայն պարտաւորեալ աշխատութիւնները աւարտելէ յետոյ, եւ ըլլալիք աշխատութեանց մասին Տեսչին հաւանութիւնն ալ առնելով:
16. Եկեղեցոյ, աղօթից, ուսման, դասախօսութեանց, սեղանի, զբօսանաց, շրջագայութեան, ննջելոյ եւ զարթնելոյ ժամանակները ընդհանուր ուսումնարանի Համար Հաստատուած ցուցակաց Հետ նոյն են: Միայն ներեալ է Սարկաւագաց կէս ժամով յապաղել պառկելը կամ կանխել անկողնէ ելնելը:
17. Եկեղեցոյ մէջ պիտի կատարեն իրենց աստիճանին սեփական պաշտօնավարութիւնները ըստ Հաստատեալ կարգին: Ժամերգութեանց ժամանակ պիտի մասնակցին երգեցողութեանց եւ դասապետութիւն պիտի վարեն փոխանակաւ:
18. Այս կանոնաց զանցառութիւնները կրնան հրաւիրել յանդիմանութիւն կամ պատիժ, որք կը տրուին Տեսչին կամ Վերատեսչին կողմանէ ըստ ծանրութեան պարագայից:

Ի Հաստատութիւն

Փ. Վանահայր եւ Վերատեսուչ

ՄԱՂԱՔԻԱ ԵՊՍ. ՕՐՄԱՆԵԱՆ

«Արմաշու Դպրեվանքին 25-ամեայ յոբելեանին
առթիւ. 1889-1914», էջ 389-392, 395-397:

ԱՐՄԱՇԻ ԶԵՌԱԳԻՐՆԵՐՈՒ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԸ

Վանքի եւ միաբանութեան զարգացման Բ. շրջանը կ'ընդգրկէ 1786-1865: Սիմէոն կաթողիկոս Երեւանցի (1763-80) էջմիածնի մէջ սկսած վերանորոգչական մեծ շարժումը արձանագագ գտած է նաեւ Կ. Պոլսուր Զաքարիա Բ. Փափագեան (1773-81-82) Կաղզուանցի Պատրիարքի մասնաւոր հոգածութեան առարկայ դարձուցած է Արմաշի վանքը՝ հոն ղրկելով իր ձեռնասուն Բարթողղիմէոս եպս. Կապուտիկեանը, որ կը հանդիսանայ վանքին առաջին եւ իսկական վերանորոգիչը¹: Բարթողղիմէոս վերակազմեց միաբանութիւնը, հիմէն նորոգեց Չարխափայի տաճարը, կանոնաւոր Ուսումնարան մը հաստատեց եւ Մատենադարանը կազմակերպեց, ինչ որ կը նշանակէ, թէ բաւական թիւով ձեռագիրներ հաւաքուած էին հոն:

Հակառակ Բարթողղիմէոսի՝ վանքի վերելքին համար թափած բուռն ջանքերուն, Չազըր-Հասան անունով բռնապետ մը (տէրէպէյի), անկանական վրէժնադրութեամբ եւ մոլեռանդութեամբ բոցավառուած, յորձակեցաւ վանքին վրայ եւ կրակի տուաւ բոլոր շէնքերն ու Մատենադարանը: Այսպէս հրդեհի կեր եղան բոլոր ձեռագիրները, որ 2 դարի էի վեր խնամքով հոն հաւաքուած էին: Մ'զ գիտէ, դարերու ընթացքի քանի՜ հազարաւոր թանկագին գրչագիրներ, հայ մշակոյթի անփոքորինելի գանձարաններ վայրագ հորդաններու ձեռքով անդարձ կորսն են: Այսպէս ալ չ'ոչնչացա՞ն միթէ 1915ի Հայկական ջարդերու միջոցին Արմաշի Մատենադարանին 223 ձեռագիրները մոլեռանդ խուժանին ձեռքով:

Հանգուցեալ Զաւէն Պատրիարքն այս տարի հրատարակուած «Պատրիարքական յուշեր»ուն մէջ հետեւեալ տողերը կը գրէ Արմաշի վանքի մասին. «Արմաշի Չարխափայն Ս. Աստուածածնայ վանքը տարագրութեան ատեն (1915) պարպուեցաւ, եւ աշակերտները Պոլիս բերուեցան... եւ վանահայրը, միաբաններն ու ուսուցիչները տարագրուեցան Գոնիս եւ այլուր: Այն ատեն վանքը կողոպտուեցաւ եւ հոն այդ գաւառին համար երկրորդական թուրք վարժարան մը հաստատուեցաւ կառավարութենէն: Սակայն զինադադարի ատեն թուրքերը լքեցին վանքը, եւ նիւթ միգրացի հայերը Արմաշցիներու հետ նորէն տիրացան անոր՝ գիւղի»

¹ Արմաշի վանքին 25-ամեայ յորելեանը, էջ 9:

մէջ հաստատուած չէրքէզները վանելով: Նիկոմիդիոյ Տ. Ոսկի քհն. Պրպիեանի գլխաւորութեամբ աշխատելով գտան Չարխափայնի պատկերը շրջակայ յոյն գիւղի մը մէջ եւ փոխադրեցին Արմաշ: Իսկ վանքին եկեղեցական գոյքերն ու զգեստները Նիկոմիդիոյ կառավարական շէնքին մէջ գտան, եւ ամէնը հաւաքեցին»:² Դժբախտաբար չի յիշուիր, թէ ձեռագիրները ի՞նչ եղան:

Բարթողղիմէոս եպս. վախճանեցաւ սիրտի ցաւէն (1809): Բարթողղիմէոսի մահէն ետքը, մանաւանդ Պօղոս եպս. Գարագոչեանի, Ստեփաննոս Աղաւնի Զարքարեան արքեպս.ի եւ պատրիարքի (1831-39, 1840-41) [օրով] վանքը, ուսումնարանը եւ յարակից շէնքերը վերստին նորոգուեցան, եւ նոր շէնքեր աւելցան: Մանաւանդ ծաղկեցաւ դպրոցը՝ ուսումնապետեր ունենալով Տէրոյնց Պատուելիին, Մուրատ Վարժապետ եւ Յովհաննէս քհն. Մավեան, որ գրեց Արմաշի պատմութիւնը³: Ստեփաննոս վրդ. Մաղաքեանի օրով (ապա պատր. տեղապահ 1861-63) վանքին տպարանը հաստատուեցաւ եւ հրատարակուեցաւ «Յոյս» հանգէսը Գէորգ վրդ. Ալիքսանեանի խմբագրութեամբ:

Գ. շրջան. 1866-1888 Սահմանադրութեան հռչակումով (1860-1863), նոր թեմեր կազմուեցան, եւ Արմաշի վանքը դադրեցաւ առաջնորդարան ըլլալէ, ինքնուրոյն վարչութեան մը ենթարկուեցաւ: Միաբանութիւնն ու ուսումնարանը ծաղկեցան մանաւանդ Գէորգ վրդ. Ալիքսանեանի եւ Խորէն վրդ. Աշրգեանի (ետքը պատրիարք 1888-1894) օրով: Անոնց նպատակն էր Արմաշը դարձնել «Թրքահայոց Վենետիկը»:

Նոր Շրջան. 1889-1914.

Սահմանադրութեան շնորհիւ ուսումն ու գիտութիւնը տարածուեցան: Անհրաժեշտ պահանջ դարձաւ ուսեալ հոգեւորականութեան պատրաստութիւնը: Էջմիածնի Գէորգեան ճեմարանի բացումը (1874ին) խրախոյս եղաւ նման հաստատութիւն մը հիմնելու Թրքահայոց համար: Շնորհիւ Օրմանեանի եւ Աշրգեանի ջանքերուն, Արմաշի վանքը վերակազմուեցաւ 1889ին սկսեալ: Մասնաւոր խնամակալութիւն մը կազմուեցաւ հարուստ ազգայիններէ եւ ուսեալ հոգեւորականներէ եւ նիւթապէս ապահովուեցաւ վանքը, եւ Արմաշը դարձաւ «Դպրեվանք Պատրիարքութեան հայոց Կ. Պոլսոյ»: Օրմանեան եւ Եղիշէ Դուրեան, բանիբուն վարդապետները Դպրեվանքը հասցուցին իր վերելքի գագաթնակէտին: Անոնց պատրաստած աշակերտներն են, որ Թրքահայ թեմերու առաջ-

² Զաւէն արքեպս. «Պատրիարքական յուշեր», տպ. Գահիրէ, 1947, էջ 286:

³ Արմաշի վանքին 25-ամեայ յորելեանը, էջ 10-18:

նորդներն ու փոխանորդները եղան եւ տարագրութեան միջոցին անոնց մէջ շատեր հայ ժողովուրդին հետ նահատակուեցան⁴: Օրմանեանի հասցուցած առաջին սերունդէն Բարգէն վրդ. Կիւլէսէրեան բարձրացաւ Կիլիկիոյ Աթոռը, Զաւէն վրդ. Եղիայեան պատրիարք ընտրուեցաւ եւ Թորգոմ վրդ. Գուշակեան բազմեցաւ Երուսաղէմի Պատրիարքական Աթոռին վրայ:

Օրմանեանի եւ Դուրեանի ջանքերով Արմաշի ձեռագիրներու եւ սպագրուած գիրքերու մատենադարանն ալ կանոնաւորուեցաւ եւ ճութացաւ: Եթէ ակնարկ մը նետուի Արմաշի ձեռագիրներու յիշատակարաններուն եւ անոնց կրած «կնիք»ներուն վրայ, կարելի է տեսնել, թէ մեր ցուցակագրած 223 ձեռագիրները մեծագոյն մասամբ հաւաքուած են ԺԹ. դարուն⁵: Ամենամեծ թիւով ձեռագիրներ (30 կտոր) նուիրած են Դպրեվանքին. Ստեփանոս Աղաւնի Զաքարեան պատրիարք (1831-39 եւ 1840-41), եւ Ստեփանոս Մաղաքեան պատր. եւ տեղապահ (1861-63) եւ ապա Պօղոս արքեպս. Թագթագեան Պրուսացին (պատրիարք (1863-69) 27 կտոր, եւ Տ. Բարգէն Կիւլէսէրեան վրդ. յորդորանքով Քիրէնեան ընտանիքը նուիրած է 20 ձեռագիրներ 1897ին: Պօղոս վարդապետ նուիրած է ԺԹ. դարուն սկիզբը 9, Թադէոս վրդ. 11, Գէորգ արքեպս. 5, Եղիշէ Դուրեան՝ 7, Գրիգոր վրդ. Ալեմտաղցին՝ 5, եւ այսպէս մասնաւոր անհատներու նուէրներով կազմուած է Դպրեվանքին 223 ձեռագիրներու ժողովածոն:

Երբ մենք Արմաշ հասանք, դեռ ձեռագիրներու ցուցակ կազմուած էջր: Առաջին անգամ էջր, որ պիտի ձեռնարկէինք ձեռագիրներու ցուցակագրութիւն: Արդէն կազմած էինք Սեւանի վանքին (անտիպ) եւ Խաչիկ վրդ. Դատեանի ձեռագիրներու ցուցակները⁶:

ԱՐՄԱՇԻ ԶԵՌԱԳԻՐՆԵՐՈՒՆ ԱՐԺԷԹԸ

Բովանդակութեան համաձայն Արմաշի ձեռագիրներուն պարունակած նիւթերը բաժնելով զանազան գլուխներու՝ պիտի խօսինք անոնց արժէքի մասին:

1) ԱՐՏԱԲԻՆ ԱՐԺԷԹ

ա) Հնութիւնը.

⁴ Տե՛ս Զաւէն արքեպս.ի «Պատրիարքական յուշեր», վաւերագիրներ եւ վկայութիւններ, Գաբիրէ, 1947, էջ 127-140:

⁵ Տե՛ս «Համապատկեր Արմաշի ձեռագիրներուն» վերջին սիւնակը՝ Ծանօթութիւններ:

⁶ Վերջինս հրատարակուած 1894, Վաղարշապատ, տպ. Ս. Էշմիածնի:

Պէտք է խոստովանիլ, թէ Արմաշի ժողովածոն հնագոյն կամ երկաթագիր ձեռագիրներ չունի, կարգ մը ձեռագիրներ մագաղաթեայ երկաթագիր պահպանակներ միայն ունին, որոնք մեծ մասամբ Ս. Գրոց հատուածներ կը պարունակեն: Ամենահին գրչագիրներն են՝ 1) Նանայի՝ Մեկնութիւն Յովհաննու Աւետարանին՝ գրուած 1351ին (թիւ 161), 2) Մեկնութիւն Ղուկասու՝ Իգնատիոսի եւ Կիւրեղ Աղեքսանդրացոյ՝ գրուած 1354 (թիւ 216): 3) Աւետարան մը՝ գրուած 1433-ին: 4) Մաշտոց ձեռնագրութեան՝ գրուած 1449ին: 5) ԺԶ. դարուն գրուած ունինք 4 ձեռագիրներ, ամէնքն ալ բոլորգիրով, միւսները գրուած կամ արտագրուած են ԺԷ., ԺԸ. եւ ԺԹ. դարերուն: Հակառակ վերջին դարերուն գրուած ըլլալուն, անոնցմէ ոմանք արտագրուած են Հին եւ վաւերական օրինակներէ, ինչպէս գրիչներն ալ մասնաւորապէս կը յիշեն:

բ) Նիւթը եւ արուեստը.

Մեր ձեռագիրները գրուած են սովորական ողորկ եւ փայլուն թուղթի վրայ: Միայն 5 ձեռագիրներ գրուած են մագաղաթի վրայ, ասոնք են.

ա) Ընդարձակ Կանոնագիրք (թիւ 38)

բ) Եպիփան Կիլլարցոյ՝ Յաղագս Երզոց Սաղմոսարանի եւ Սաղմոս (թիւ 43, մասամբ մագաղաթ, մասամբ թուղթ)

գ) Տօնացոյց (թիւ 205)

դ) Շարական (թիւ 214)

ե) Աղօթագիրք Կիպրիանոս (թիւ 222)

Մանրանկարչութեան, այսինքն՝ պատկերներու, խորաններու լուսանցազարդերու տեսակէտներով մասնաւոր յիշատակութեան արժանի են մանաւանդ թիւ 43ը գրուած 1607ին, որ ունի Դաւթի նկարը՝ քնարի ձեռին եւ Մովսէսի, Եղեկիայի, Եսայիի, Ամբակումի, Յովնանու եւ Աննայի բազմագոյն նկարները սքանչելի արուեստով նկարուած: Թիւ 222, Աղօթագիրք Կիպրիանոս՝ գրուած՝ 1652ին, սիրուն եւ բազմագոյն պատկերներ ունի Ներսէս Ծնորհալիի, Գրիգոր Նարեկացիի, Կիպրիանոսի, Յակոբ Տեառնեղբօր, Պաւլոս Ծգնաւորի, Ստեփանոս Նախավկայի, Փոկաս Հայրապետի եւ Մարիամ Աստուածածնի՝ հրաշալի զարդագիրներով եւ լուսանցազարդերով: Գեղեցիկ, բազմագոյն պատկերներ, զարդագիրներ, լուսանցազարդեր, խորաններ ունին նաեւ թիւ 218 եւ 237 գանձարանները՝ գրուած ԺԶ դարուն, թիւ 216 Մեկնութիւն Ղուկասու՝ գրուած 1354-ին, թիւ 214 Շարականը՝ գրուած ԺԷ-ԺԸ դարուն եւ թիւ 215 Շարականը՝ գրուած 1590ին, թիւ 212ը՝ Քարոզգիրք Տաթե-

ւացիի՝ գրուած 1418ին, թիւ 207ը՝ գրուած 1449ին, թիւ 197ը՝ Գիրք Հարցմանց, գրուած 1545ին Տաթեւացիի նկարով, թիւ 175 Մեկնութիւն Յովհաննու՝ գրուած Ժե դարուն եւ թիւ 145, 147 Աւետարանները՝ գրուած 1433 եւ 1539 թուականներուն եւ ուրիշներ, որոնք ԺԵ, ԺԶ եւ ԺԷ դարերուն մանրանկարչական Հայ արուեստը կը պատկերացնեն:

Կազմի տեսակէտով ալ Արմաշի ձեռագիրները որոշ արժէք մը կը ներկայացնեն: Անոնք ընդհանրապէս կաշեկազմ են բերանակապով, աղուոր կաշի քանդակներով եւ արծաթէ ու ոսկիէ զարդարանքով եւ խաչով, որոնցմէ շատեր սակայն կապտուած են իրենց արժէքաւոր զարդերէն: Այս տեսակէտով մասնաւոր յիշատակութեան արժանի են թիւ 6, 7, 12, 14, 15, 16, 17, 19, 20, 21, 24, 25, 48, 50, 57, 69, 71, 105, 166, 167, 170, 175, 194, 197, 216 եւ 218 ձեռագիրները, որոնք կլոր, խաչաձեւ, աստղաձեւ կաշեքանդակներ, մէջտեղ խաչելութեան պատկերներ կամ խաչ ունին եւ ծայրերն ալ սովորաբար մետաղապատ եւ կոստղած են:

ԲՈՎԱՆ ԴԱԿՈՒԹԵԱՆ ԱՐԺԷՔԸ

Ա) Ս. Գիրք եւ անվաւերականներ

1) Ս. Գիրք

Արմաշի ժողովածոն ունի 4 Աւետարաններ, ամէնքն ալ գրուած բոլորգիրով, որոնցմէ Հնագոյնը գրուած է 1433ին եւ ունի գեղեցիկ մանրանկարներ եւ պատմական յիշատակարաններ, միւս Աւետարաններն ալ ունին աւելի կամ նուազ սիրուն մանրանկարներ, Աւետարանիչներու պատկերներ, խորաններ, լուսանցազարդեր եւ զանազան ձեւի զարդագիրներ. թիւ 147ը գրուած է 1539ին, թիւ 223ը՝ 1615ին եւ թիւ 148ը՝ 1639ին: Ժողովածոն ունի 2 Սաղմոս՝ թիւ 43 եւ 78, գրուած 1607ին եւ 1811ին: Թիւ 43ը՝ Յովհաննէս Սարկաւազ վարդապետի Հաղբատի վանքին մէջ գտած եւ թարգմանիչներու գրած սաղմոսարանին արտագրութիւնն է, լուսանցքներուն վրայ նշանակուած են ա՛յլ սաղմոսարաններու տարբերութիւնները: Յովհաննէս Գառնեցիի յիշատակարանը, զոր Հրատարակած է Հ. Զարբհանելեան (Պատմ. Հայ դպրութեան, Վենետիկ, 1886, էջ 596) աւելի կատարեալ է ձեռագրին մէջ: Թիւ 78 Սաղմոսարանն ունի 150 սաղմոսներ, աւելի նման երբայական բնագրին, քան տպագիրը:

2) Անվաւերականներ

Արմաշի ժողովածոն անվաւեր գրութիւններէն ունի Հետեւեալները՝ 1) Կտակք երկոտասան Նահապետաց. այսինքն՝ Ռուբէնի, Շմաւոնի, Ղեւեայ, Յուդայի, Զաբուղոնի, Դանայ, Նեփթաղիմայ, Գագայ, Ասերայ, Յովսեփայ եւ Բենիամինի (թիւ 11, գրուած 1597-ին): Նոյն ձեռագրին մէջ պահուած են 2) «Պատմութիւն Ասանէթայ կնոջն Յովսեփայ». 3) «Մահ Դանիէլի Մարգարէին». 4) «Պատմութիւն եւ յիշատակարանք որ եղեն վասն Քրիստոսի». 5) թիւ 5-ի մէջ քաղուած մը կայ «Ի Տեսնէն Պետրոսի Առաքելոյն». 6) թիւ 49. «Պատմութիւն Հանդերձիցն Տեառն եւ դաստիառակին եւ պատկերին» եւ «Պատմութիւն Ադամայ Նախահորն վասն զղման եւ զգաստութեան լսողաց» եւ այլն:

Ասոնք եւ ասոնց նման բազմաթիւ Հին եւ նոր կտակարաններ եւ ա՛յլ անվաւերականներ կը գտնուին Հայ ձեռագիրներուն մէջ: Անոնց մեծ մասին յունարէն, ասորերէն եւ լատիներէն բնագիրները եւ ուսումնասիրութիւնները Հրատարակուած են եւրոպացի գիտնականներու կողմէ, ինչպէս՝ Սինկէր, Գոստէր, Ֆապրիկիոս, Կաուչ, Ֆ. Շնապ, Սիլման, էվալդ, Միյն, Տոթթ. Վիլկինս, Ուիստոն եղբայրներ, Րինկ եւ այլն:

Ասանէթի պատմութեան Հայերէն խմբագրութիւնը ուսումնասիրած է Ա. Կարրիէր: Հայերէն լեզուով պահուած անվաւերականները ուսումնասիրած են առաւելապէս Հ. Յովսէփ Գաթրճեան եւ Հ. Յ. Տաշեան:

Արմաշի ձեռագիրներուն մէջ պահուած 12 նահապետաց կտակներուն, մանաւանդ Բենիամինի կտակին խմբագրութիւնը կը տարբերի Վենետիկ Հրատարակուածներէն եւ ինքնայատուկ խմբագրութիւն մը կը կազմէ ընտիր ընթերցումներով, յաւելումներով եւ յապաւումներով: Կան նաեւ մանր անվաւերականներ, ինչպէս Յիսուսի զգեստներու մասին «Վասն տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի» վերտառութեամբ եւ կամ «Հարցմունք Հերովդէի եւ պատասխանի մոգաց թագաւորաց» (թիւ 186 եւ այլն): Թ. 54-ի մէջ «Վասն Աստուածաշունչ գրոց». վերտառութեամբ գրութեան մը մէջ կը թուէ Հին Կտակարանի գիրքերը, որոնց թիւը 50-ի կը Հասցնէ փոքր մարգարէներով եւ կտակներով եւ 36-ի՝ առանց անոնց եւ նոր Կտակարանի գիրքերը, որոնց թիւը 30-ի կը Հասցնէ եւ անոնց մէջ կը տեղաւորէ «Բ.Թուղթ Կորնթացուց եւ Թաղէոսին» եւ կը յաւելու. «Եւ որպէս ասէ Կղեմ եւ Անանիա Դամասկացի թէ՛ երեք այլ գիրք ընկալաք յեկեղեցի, որ է ընթերցուածն Յակոբայ եւ Բ(2) կանոնք, առաքելոցն բանք, Յուստոսի Գիրք Դիոնիսեայ Արիսպագացոյ եւ քարոզութիւն Պետրոսի...»:

Շարականներ եւ գանձարաններ.

Մեր ժողովածոն ունի երկու ձեռագիրներ Շարականի: Թիւ 214-ը՝ բոլորգիրով մագաղաթի վրայ, գրուած է Հաւանականաբար ԺԴ-ժԵ դարուն: Շարականներու դասաւորումը բոլորովին կը տարբերի տպագիրներէն եւ ա՛յլ ձեռագիրներէն, եւ կարգ մը շարականներ տպագիրներու բաղդատմամբ կը պակսին ձեռագրիս մէջ, այսպէս օր. Հարցերը: Հետաքրքրական է նաեւ, որ տպագիրներու մէջ կը պակսին «Ո՛վ հրաշալի Նախահարք» շարականին վերջին երեք տունները, որոնք ուղղուած են երկաբնականներու դէմ: Յիշենք միայն վերջին տունը. «Գեղեցիկ շառւիղ յարմատոյ սրբոց Հարցն, վերաբուսեալ ծաղիկ յարմատոյ, մեծ վկայ Քրիստոսի սուրբն Դէոսկորոս ոչ Հաւանեալ անաւրէն ժողովոյն, նգովեաց զԼեւովն եւ՝ զգովմարն իւր պիղծ»:

Իւրաքանչիւր տօնի յատուկ շարականներու խումբերը Ստեփանոս Միւնեցիի Հետեւողութեամբ կանոն բառով յատկանշուած են, ինչպէս բոլոր շարականներու մէջ, իւրաքանչիւր կանոնի մէջ ալ զատորոշուած են Օրհնութիւնները, Մեծացուցէները, Ողորմեանները, Մանկունքները եւ Տէր յերկնիցները եւ Արեւագալի երգերը եւ երբեմն ալ մասնաւորապէս յիշատակուած են, թէ շարականները գիշերային, ճաշու եւ երկօրեայ ժամերգութեանց միջոցին պիտի երգուին:

Շարականները սովորաբար 3 տուներէ կը բաղկանան: Թիւ 215 շարականը կարգ մը կանոններ եւ շարականներ չունի, գրուած է 1590-ին եւ ինչպէս գրիչը կ'ըսէ. «Ի յընտիր աւրինակէ Խըլկըցոյ». այսինքն Սիոփ շարականներու յարգարիչ Գէորգ Խուլ վարդապետին (տե՛ս Տաշեան, Ցուցակ, էջ 442. 556 եւ այլն): Շարականներու կարգաւորումը տպագիրներու նման է. Հարցերը պահուած են, եւ շարականներու առջին ի՛նչ ձայնի ըլլալը յիշուած է եւ անոնք Հին խազերով նօթադրուած են: Բացի այս շարականներէն, ժողովածոն ունի 3 Գանձարաններ. թիւ 17 Գանձարանը կամ Գանձատետրը լիակատար ժողովածուներէն մէկն է, ունի 108 գանձեր: Գանձերու վերնագիրներուն մէջ նշանակուած են ի՛նչ տօներու առթիւ գրուած ըլլալը եւ երգուիլը եւ Հեղինակներուն անունները: Իւրաքանչիւր գանձ ունի տաղ մը, յորդորակ մը եւ մեղեդի մը կամ մեղեդիներ:

Մեղեդիները միշտ, իսկ տաղերն ու յորդորակները յաճախ խազերով նօթագրուած են: Թիւ 17-ին մէջ ամենէն աւելի տաղեր ունին Գրի-

գոր Խլաթեցի Մերենց, որուն Համար Թովմա Մեծոփեցին կ'ըսէ. «Բազում երգս գանձուց եւ տաղից յիշատակ թողեալ ինքեան»: Ան վաթսուն տարեկան Հասակին մէջ աշակերտեցաւ 1409-ին Գրիգոր Տաթեւացիին⁷: Չեռագրիս մէջ անոր վերագրուած 36 տաղերէն կամ գանձերէն գուցէ քանի մը Հատը Գրիգոր Աղթամարցի՝ (ԺՁ. դար) սիրերգող կաթողիկոսը գրած է: Մկրտիչ Նաղաշին (ԺԵ. դար), Ամիդի արիասիրտ առաջնորդին կը վերագրուին 23 տաղեր, Ներսէս ԾնորՀալիին՝ 22 եւ Խաչատուր Կեչառեցիին՝ «Ողբ»ի եւ «Աղեքսանդրի պատմութեան» Հեղինակին (ԺԳ. դար) 15 տաղեր: Գրիգոր Տաթեւացիի «քուերորդի» Առաքել Միւնեցիին (ԺԵ.)՝ 14, որուն տաղերուն տակը յաճախ գրուած է «Խնդրեաց Գրիգոր», կրնայ ըլլալ որ անոնցմէ քանի մը Հատն ալ Առաքել Բաղիշեցին գրած է: Յովհաննէս Թլկուրանցի Սիսի կաթիւն (1489-1525) կը վերագրուի 9, Մխիթար Այրիվանեցիին (ԺԳ.)՝ 8, Գրիգորի՝ աշակերտին Կոստանդին Սրիկին՝ 5, Գրիգոր Տաթեւացիի աշակերտ Մատթէոսին՝ 4 եւ Գրիգոր Նարեկացիին՝ 4 եւ ուրիշներուն ալ աւելի նուազ տաղեր: Ասոնց վրայ աւելցնելու է թիւ 18 եւ 19-ի վերոյիշեալ Հեղինակներուն վերագրուած յաւելուածական տաղերը: Անհրաժեշտ է ուսումնասիրել բոլոր ձեռագիր Գանձարանները, մեր տաղասացներու գրական արտադրութեանց մասին ճշգրիտ գաղափար մը կազմելու Համար:

Արմաշի ժողովածոյի մէջ կան 2 գրութիւններ շարականներու Հեղինակներու մասին, ասոնցմէ մէկը կը գտնուի թիւ 186 ձեռագրին մէջ, որ Ոսկեփորիկ մըն է, գրուած 1499-ին եւ կը կրէ վերնագիրս. «Յաղագս շարականացն թէ ո՛վ է ասացեալ զհինն եւ զնորն» եւ սկսելով «Մովսէս Բերթող»էն եւ Ս. «Մեսրոպ»էն կը թուէ մինչեւ Գրիգոր Անարղաբեցին կամ Անաւարդեցին շարականներու Հեղինակները: Գրիգոր Սկեւուացին յիշելէն ետքը Հեղինակը կը յաւելու Հետեւեալ տողերը իբր վերջաբան. «Եւ այլ շարականք գոր յետոյ երգեալ թէ՛ շատ եւ թէ՛ սակաւ զամէնն Տէր Գրիգոր Կաթողիկոս է ոգեալ. մականունն զի՞նչ է, երբեմն Անարգաբոյ եպիսկոպոս լեալ»: Այս դրութիւնը կը վերագրուի Ստեփաննոս երէցի մը⁸, իսկ միւսը (թիւ 179) քաղուած մըն է Գրիգոր Տաթեւացիի «Գիրք Հարցմանց» գիրքէն եւ կը կրէ վերնագիրս. «Վասն շարականաց թէ ո՛վ է ասացեալ» եւ սկսելով Ս.Մեսրոպէն եւ Սահակէն կը Հասցնէ Հեղինակներուն թուումը մինչեւ Վարդան Վարդապետ եւ Յովհաննէս Պուզ երգնկացին: Ան՝ Գրիգոր Անաւարդեցիի (1292-1307) անունն անգամ

⁷ Թովմաս Մեծոփեցի. Բարիգ. 1860. էջ 52:

⁸ Տես Տաշեան, Ցուցակ, էջ 799:

չի յիշեր եւ անոր գրած շարականներն ու Մեծացուցեցները դուրս նետած է շարականէն: Մասնաւորապէս ուշագրաւ են անոր Հետեւեալ տողերը. «Այսքան շարականքս ընդունելի են եկեղեցւոյ եւ աւելին քան զայս՝ խոտան եւ անպիտան եւ անընդունելի եկեղեցւոյ եւ հարց սրբոց»: Յայտնի է թէ Գրիգոր Տաթեւացիս կատարած է շարականներու վերջին գտումը, որ Հետզհետէ ընդհանուր ընդունելութիւն գտած է:

Յունաց մէջ հոգեւոր երգերու կանոններու հիմնադիրը եղած է Անդրէաս եպս. Կրետացի (է. դար), եւ որուն մշակողն, զարգացնողն ու կատարելագործողը եղած է Յովհան Դամասկացի (Ը. դար). իսկ հայոց թովթէեւ շարականի առաջին ընտրութիւնները կատարուած են Ներսէս Գ. Շինողի ժամանակ (641–661) Բարսեղ Ճոնի ձեռքով, բայց անոնց «կանոն»ները գրուած են Ստեփանոս Սիւնեցիի (Ը. դար) կողմէ եւ հետագային ընդհանրացած, յաւելուածներով եւ յապաւումներով եւ հին «կացուրդ», «կցուրդ», «կցորդ» բառերու տեղ, «կանոն» եւ «շարական» բառերը գործածելով՝ Հետզհետէ ընդհանուր ընդունելութիւն գտած են:

Մաշտոցներ

Արմաշի ժողովածուն ունի 5 սովորական Մաշտոցներ, որոնցմէ ամենէն հինը Մաշտոց-Գանձարանն է, գրուած հաւանականաբար ԺԶ. դարուն, որ ունի միայն 21 կանոններ (թիւ 204) եւ բազմաթիւ շարականներ, գանձեր եւ տաղեր, իսկ ամենէն ընդարձակն է թիւ 200ը գրուած 1669-ին, որ ունի 39 կանոններ: Այս Մաշտոցները կը տարբերին իրարմէ եւ տպագիրներէն:

Կայ նաեւ «Մաշտոց ձեռնադրութեան» մը (թիւ 207)՝ գրուած 1449-ին, որ բաղդատութեամբ Գոլտոյ 1807 տպագիր Մեծ Մաշտոցէն աւելի կրճատ է. շատ մը աղօթքներ, ընթերցուածներ, քարոզներ, սաղմոսներ, շարականներ կը պակսին եւ արարողութեանց մէջ ալ տարբերութիւններ կան: Առանձին հեղինակներ ալ կարգ մը ճառեր ունին ձեռնադրութեան վերաբերեալ. այսպէս, օրինակ Ստեփանոս Սիւնեցի. «Վասն կարգի քահանայից ի ժամ ձեռնադրութեան» (թ.5) եւ այլն: Նոյնը կարելի է ըսել նաեւ «Մաշտոց քահանայաթաղի կամ կարգ թաղման կրօնաւորաց»ին համար (թիւ 206)՝ գրուած Ժէ. դարուն: Ան ալ աւելի ամփոփ է, քան Երուսաղէմի տպագիրը 1896-ին:

Տօնացոյց եւ այլն

Հետաքրքրական է թիւ 205 Տօնացոյցը, որուն համար Ստեփանոս Գոյներ Երիցանց (ոչ Գոյներերիցանց), Գէորգ Լամբրոնացիի (ԺԳ.

դար) աշակերտը կ'ըսէ. «Գրեցաւ որպէս Գէորգեայն (Գ. Սկեււացի) էր Վարդապետի... ես՝ նուաստ Գրիչս Ստեփաննոս, մականուն՝ Գոյներ Երիցանց, ութ եւ տասն ամ կացի առ ոտս Ս. Վարդապետին մեծին Գէորգեա Լամբրոնացւոյ»: Այս Տօնացոյցն ալ տպագիրներու բաղդատմամբ աւելի համառօտ է եւ կարեւոր տարբերութիւններ ունի ընթերցուածներու, շարականներու, սաղմոսներու, աղօթքներու, ծէսերու եւ արարողութիւններու վերաբերեալ: Նոյնն է պարագան «Կարգաւորութիւն հասարակաց աղօթից եկեղեցեաց Հայաստանեայց» թիւ 208 Աղօթամատոյցին նկատմամբ, որ գրուած է 1612-ին եւ որուն հեղինակութիւնը կ'ընծայուի Լուսաւորչին, Սահակին, Մեսրոպին եւ Յովհան Մանդակունիին:

Ուշագրաւ է նաեւ «Յաղագս օրհնութիւնաբեր ցուցակին» վերնագիրը կրող գրութիւնը (թիւ 176), որուն մէջ Մովսէս Խորենացի Ս. Սահակի գրիչը կը համարուի եւ կ'ըսուի. «Երանելոյն Մովսէսի Խորենացոյ Թարգմանչի, որ ԳՐԻԶ Ս. ՍԱՀԱԿԱՅ ՆԱՀԱԳԵՏԻՆ... յետ ձԺ. (110) ամի Ս. Գրիգորի եղև սկիզբն թարգմանութեան ի հայերէն լեզուս: Յերկրորդ ամի թարգմանութեան առաքեաց Ս. Սահակ ի Նաճիանձ քաղաքն եւ ետ բերել զսերմաւրհնէքն զկալի եւ զհնձանի, զոր արարեալ էր Ս. Գրիգոր Աստուածաբանի, ի հինգերորդ ամի հայրապետութեան իւրոյ»: Եւ ապա կը յիշուին զանազան օրհնութեանց (հիմնարկէք, քահանայաւրհնէք եւ այլն) հեղինակները, որ կը վերջանայ հետեւեալ բառերով. «Այսքան եղբայր գիտական, յորժամ կամիցեն գիտել զցուցակ Մաշթոցին»: Եւ յետոյ Բարսեղի «Ջրաւրհնէից» կանոնը Ս. Սահակի հրամանով Խորով թարգմանիչ Երուսաղէմէն Հայաստան բերած է կ'ըսուի, ինչպէս Կիւրեղի «Ապաշխարող» կարգելու եւ արձակելու կանոնագիրը նոյն Ս. քաղաքէն Արձան (Արգեւան) եւ Կորիւն թարգմանիչներ Հայաստան բերած էին եւ Եփրեմի «Վասն քահանայի թաղման» կանոնը Ղազար Փարպեցիի Նիկոմիդիայէն «ի Հայս» բերած է կ'ըսուի եւ շարունակութեան մէջ, խօսելով Օրհնութիւնաբեր ցուցակի հեղինակներու մասին, մինչեւ Մանդակունի կը յաւելու. «Նորոգեցաւ ի Հայս հրամանաւ Ս. Սահակայ. ձեռամբ ՄՈՎՍԷՍԻ ԳՐԶԻ Սահակայ Պարթեւի» (տես. Մատենադարան, էջ 246): Թիւ 36-ը կը պարունակէ Յովհան Ոսկեբերանի, Բարսեղի եւ Գրիգոր Աստուածաբանի «Պատարագի» կարգաւորութիւնները կամ պատարագամատոյցները, որոնք զգալապէս կը տարբերին յաւելումներով կամ յապաւումներով Հ. Յ. Գաթրոնեան Հ. Յ. Տաշեան «Պատարագամատոյցք»ի մէջ հրատարակուածներէն:

Հետաքրքրական է նաև «Ցանկ Այսմաւորաց եւ տօնից տախտակ (Թիւ 39) ձեռագիրը, որուն մէջ տօները կը յիշուին Հայոց եւ յունաց ամսաթիւերով եւ ապա համեմատական «տախտակով» մը կամ ցուցկով մը Հայոց, յունաց եւ կաթոլիկ եկեղեցւոյ տօները կը ներկայացուին, ցոյց տալու համար թէ՛ եկեղեցական տօներու տարբերութիւնները եւ թէ՛ Հայ եկեղեցւոյ աւելի մեծաթիւ մարտիրոսներու յիշատակ տօնելը միւս եկեղեցիներէն:

Թիւ 37-ը Միքայէլ Ասորիի Պատմութեան յարակից ունի նոյն Հեղինակի «Յաղագս քահանայական կարգաց» գործը, ինչպէս Վիեննական ձեռագիրները (տե՛ս Տաշեան, Ցուցակ, էջ 1117): Մեր ձեռագիրը երեսադէմի տպագրէն (1871) մեծապէս կը տարբերի:

Մեկնաբանութիւններ

Արմաշի ձեռագիրներուն մէջ պահուած մեկնաբանական գործերը կրնանք բաժնել նախ երկու մասերու 1) Հին մեկնութիւններ՝ Ոսկեդարէն մինչեւ միջին դարու վերջը եւ 2) Նոր մեկնութիւններ, վերջին 3 դարերու ընթացքին գրուած: Անոնք ալ իրենց կարգին կարելի է բաժնի Հայ եւ օտար հեղինակներու երկերու:

1) Հին մեկնութիւններ օտար եկեղեցական Հայերու

Ոսկեդարէն սկսեալ մանաւանդ Արեւելեան եկեղեցւոյ մեծ Հայրերուն կարեւոր գործերը գրեթէ ամբողջովին թարգմանուած են Հայերէնի: Յիշենք մեր ժողովածոյի մէջ պահուածները.

Կիրեղ Աղեքսանդրացին ունի «Մեկնութիւն Ս. Աւետարանին որ ըստ Ղուկայ» (Թիւ 216 գրուած 1354-55ին) եւ «Մեկնութիւն Յովկայ Մարգարէին» (Թերի, Թիւ 11), բացի այն կտորներէն, որ անոր զանազան մեկնաբանական գործերէն քաղուած են իբր ճառ կամ քարոզ:

Պրոկլոս Դիազոխոս ունի «Շաղկապք Աստուածաբանականք» (Թիւ 4 գրուած 1722), մեկնաբանուած Սիմէոն Գառնեցիի կողմէ, թարգմանուելով վրացերէնէ Հայերէն 1651-ին (տե՛ս Տաշեան, Ցուցակ, 1145):

Մեր 188 ձեռագրի համաձայն՝ գրուած հաւանականաբար ժ. դարուն, Գրիգոր Վկայասէր Պուլէն բերած է, ինչպէս կը յիշէ յիշատակարանին մէջ, Յովհան Ոսկեբերանի «Գործք Առաքելոցին» մեկնութիւնը եւ զայն թարգմանել տուած է Կիրակոս վարդապետին 1077-ին եւ ապա Յովհաննէս արքայադքայր այս ընդարձակ «Գործք Առաքելոցի» համառօտ մեկնաբանութիւն մը պատրաստել տուած է Ոսկեբերանի եւ Եփրեմի մեկնութիւնները ամփոփել տալով (Թարգմանութիւն նախնեաց, էջ

594-95), որ պահուած է մեր յիշեալ ձեռագրին մէջ, բաժնուած 55 գլուխներու: Թիւ 5-ի, որ գրուած է 1391-ին, եւ Թիւ 12-ի (գրուած ժ. դարուն) եւ 49-ի (ժ. դար) եւ ա՛յլ ձեռագիրներու մէջ կը յիշուին բազմաթիւ ճառեր, ներբողաններ Յովհան Ոսկեբերանի Մատթէոսի, Ղուկասու եւ Յովհաննու Աւետարաններու, Թեսաղոնիկեցւոց Ա. Թղթոյն մեկնութիւններէն եւ ա՛յլ գործերէն: Ան ունի նաև «Մեկնութիւն Տերուսական ազաթից» (Թ. 210):

Նանա Ասորիի «Յովհաննու Մեկնութիւնը» պահուած է մեր ժողովածոյի Թիւ 161 (գրուած 1351-ին), 175 (գրուած ժ. դարուն), 59 (ժ. դ.) եւ 60 (ժ. դ.) ձեռագիրներու մէջ (տե՛ս Թարգմանութիւն նախնեաց, էջ 619-625 եւ Տաշեան, Ցուցակ, 1136): Ինչպէս յայտնի է, Նանա Ասորի սարկաւազպետը այն մեկնութիւնը պատրաստած էր արաբերէն լեզուով Բագրատ Բագրատունիի հրամանով, որ արաբներէն ձեռքակալուելէն ետքը Սմբատ Բագրատունին զայն թարգմանել տուաւ Հայերէնի. անոր նահատակուելէն ետքը Աշոտ Բագրատունի իշխանաց իշխան այդ գիրքը ընծայեց իր աղջկան՝ Մարիամ Բագրատունիին, որ Սիւնեաց Տիկին էր եւ որ «Վաղվազակի հրամայեաց երկիցս անգամ փոխաբերել ի Հայկական լեզու» (Թարգմանութիւն նախնեաց, էջ 622): Ըստ Աւետիք Բաղշեցիի յիշատակարանին (Թիւ 175) Նանայի մեկնութեան թարգմանիչը եղած է Ստեփաննոս եպս. Սիւնեաց տէր. «Նաև ըստ սորին թարգմանողի մեծի Հռետորին ընտրեալ փիլիսոփայ Սիւնեաց տէր Ստեփաննոսի եպիսկոպոսի ուղղադաւանի եւ նահատակի»:

Թիւ 11 եւ 43 ձեռագիրները՝ գրուած ժ. դ. եւ ժ. դարերուն, ունին եպիփան Կիպրացիի «Պատճառք երգոց Սաղմոսարանի» (Թարգմանութիւն նախնեաց, էջ 414) եւ բազմաթիւ ա՛յլ ճառեր կը յիշուին միւս ձեռագիրներու մէջ (Թ. 11, 12, 49) 4 Աւետարաններու մեկնութիւններէն:

Ինչպէս յայտնի է մեր Ոսկեդարեան գրականութեան մէջ Ս. Գրոց եւ եկեղեցական Հայրերու երկերու թարգմանիչներուն անունները չեն յիշուիր եւ սակայն անոնցմէ բազմաթիւ քաղուածներ պահուած են մեր ձեռագիրներուն մէջ իբր ճառ, գովեստ, ներբողան եւ այլն. այսպէս օրինակ.

Գրիգոր Նիւսացիի «Բանք ժողովողին» գործին 9 ճառեր, եւ «Թուղթ յաղագս Երգ Երգոցի» երկէն 14 ճառեր, երկուքն ալ Թիւ 51-ի մէջ, որ գրուած է 1783-ին, կամ

Բարսեղ Կեսարացիի՝ «Ի Ղուկասու Աւետարանին մեկնութենէն» (Թիւ 12, գրուած ժ. դարուն) եւ կամ

Պրոկղ Դիադոխոսի՝ «Ի մեկնութենէ Մարգարէին Ջաբարի» (թիւ 12)։

Հիպոլոդիտէս Բոստրացիի՝ «Ի մեկնութենէն Աւետարանին Յովհաննու» եւ կամ Ստեփանոս եպս.ի «Ի Ս. Աւետարանին մեկնութենէ» (Ղուկաս թ. 5) եւ

«Ս. Հաւրն մերոյ Մեթաւտու Պատրոնու եպս.ի» (Թարգմանութիւն նախնեաց, էջ 563. Տաշեան, Յուլյակ, 1115. Մեթոտիոս եպս. Ողիմպոյ «Ի մեկնութենէ Դանիէլի Մարգարէին» եւ այլն գործերէն։

2) Հայ Հին մեկնիչներ

Գրիգոր Նարեկացիին գրած է «Մեկնութիւն Երգ Երգոցի» գլխաւորապէս Հետեւելով Գրիգոր Նիւսացիին 977-ին, Անձեւացեաց արքայ խնդրանքով եւ անոր գործը իբր աղբիւր ծառայած է Վարդանին, Գրիգոր Տաթեւացիին եւ Աբրահամ եպիսկոպոսին։ Մեր ժողովածոն ունի օրինակներ (թ. 3 եւ 45 գրուած ժէ. ԺԸ. դարերուն ու թ. 662 գրուած 1816-ին, արտագրուած 1304-ին գրուած օրինակէն Նարեկացիի յիշատակարանով)։

Անոր հայրը՝ Խոսրով Անձեւացիին, գրած է «Մեկնութիւն Պատարգամատոյց աղօթից» (թ. 25). որուն համառօտագրութիւնը խմբադաս էր Յովհաննէս Արծիշեցի Ոսպնակեր։ Պատարագի աղօթքներու մեկնութիւն մըն ալ Ներսէս Լամբրոնացիին գրած ըլլալով, մեր թիւ 25 ձեռագրին մէջ երկու մեկնութիւնները միացուած են, եւ Յովհաննէս Արծիշեցիի յիշեալ գործն ալ նկատի առնուած է, «ըստ իւրում կարգի եղաք կ'ըսէ խմբագրողը։

Թիւ 21 ձեռագիրը (գրուած 1787-ին) եւ 111-ը պարունակեն Բարեկ վ. Մաշկեւորցիի կամ Մաշկուորցիի «Մեկնութիւն Աւետարանին Մարկոսի», որուն միայն 2րդ հատորը պահուած է, ինչպէս Վենետիկի Վիեննա։ Բարսեղի այս գործը հետաքրքրական է, որովհետեւ ակնարկութիւններ ունի իր ժամանակի (ժ. Դ. դար) զէպքերու մասին (թիւ 2 եւ 111 գրուած ժԸ. դարուն)։

Ներսէս Ծնորհալիի մեկնաբանական գործերէն կիսատ մնացած «Մեկնութիւն Մատթէոսի Աւետարանին» պահուած է մեր թիւ 164 ձեռագրին մէջ, գրուած 1698-ին։

Յիշեցիք արդէն Ներսէս Լամբրոնացիի «Մեկնութիւն Պատարգամատոյց Աղաւթից» գործը։ Ան ունի նաեւ «Մեկնութիւն Տէրուհայկան Աղաւթից» (թիւ 210)։

Վարդան Վարդապետի մեկնութիւններէն պահուած են մեր ժողովածոյի մէջ «Մեկնութիւն Դանիէլի» (թիւ 116, գրուած 1762-ին), «Մեկնութիւն Հնգամատեանի» (թիւ 167, ժԸ. դար) եւ «Լուծմունք Ս. Գրոց» (թիւ 180, ժՁ. դար). վերջինս «Ի խնդրոյ բարեպաշտ Թագաւորին Հեթմոյ» եւ «Հայր Մերի մեկնութիւն» (թիւ 166)։ Վերոյիշեալ Ս. Գրոց Հինգ գիրքերը, զորս Վարդան մեկնաբանած է Սանահինի Գրիգոր եւ Համազասպ վարդապետներու խնդրանքով, հետեւեալներն են. Գիրք Արարածոց (Մննդոց), Ելից, Ղեւտացւոց, Թուոց, Բ. Օրինաց։ Վարդանի այս գործէն օգտուած են Յովհան Երզնկացի, Գրիգոր Տաթեւացի եւ ուրիշներ։ Վարդանին ծանօթ են Ս. Գիրքը յունարէնի վերածողներէն Ակիլոս, Սիւմմաքոս եւ Թէոդոտիոն։

Յովհաննէս Վարդապետ եւ Վանական Տաւուշեցիին «Մեկնութիւն Յորայ» գործը պահուած է թիւ 20 ձեռագրին մէջ։

Գրիգոր Տաթեւացիի մեկնաբանական գործերէն մեր ժողովածոյի մէջ պահուած են «Ի լուծումն Պարապմանց Ս. Կիւրղի, ի խնդրոյ ումման բանասիրի Գէորգեա, նորին Հարազատի» (տե՛ս, Տաշեան, Յուլյակ, էջ 454.) Տաթեւացիի Ոսկեփորիկ ժողովածոյին մէջ (թիւ 7. գրուած 1497-ին) Կայեփոսի վանքին մէջ (Եկեղեցաց գաւառ) եւ Հրատարակուած Պոլիս Յակոբ Պատրիարք Նախնանի յառաջաբանով 1746-ին։ Տպագիրը չունի Տաթեւացիի բուն յիշատակարանը։ Երկս բաժնուած է 89 ճառերու։ Յիշատակարանը Հրատարակած է Տաշեան (տե՛ս վերը) նման մերիին։ Անոր կը վերագրուի նաեւ «Համառօտ լուծմունք դժուարիմաց բանից ի մեկնութեան Գրոցն Յորայ եւ ի բանս մեկնչաց» (թիւ 12, տես Պատմութիւն Հայ. դպրութեան, Բ. հատոր, տպ. Վենետիկ 1905, էջ 183 տարբեր վերնագրով) եւ «Լուծումն Համառօտ Յառաջաբան Աւետարանին Յովհաննու» (թիւ 213), օգտուելով Եփրեմի, Ոսկեբերանի եւ Նանայի գործերէն, Հետաքրքրական յիշատակարանով մը, որուն մէջ Նանայի Մեկնութեան պատմութիւնը կ'աւանդէ, յիշելով Բագարատ, Սմբատ, եւ Աշոտ Բագարատունիները եւ վերջնոյն Թագաւորելուն մանրամասնութիւնները կուտայ։ Կը յիշէ նաեւ Հայոց 7 առաջին ժողովները մինչեւ Կարոնոյ ժողովը եզրի ժամանա։

Յովհան Երզնկացի կամ Մոծորեցի վարդապետը ամբողջացուցած է Ծնորհալիի «Մատթէի մեկնութիւնը» (թիւ 164) գրուած 1316-ին Մործորի Վանքը, շատ հետաքրքրական յիշատակարանով մը, զոր չունին ո՛չ Ջարրհանեկեան եւ ո՛չ Տաշեան։ Ունի նաեւ թերի «Մեկնութիւն Տէրուհայկան աղաւթից». ինչպէս Ներսէս Լամբրոնացիին (թիւ 220)։

Գէորգ Վարդապետ Սկեւոացիի կամ Լամբրոնեցիի մեկնաբանական գործերէն թիւ 27 ձեռագիրը ունի «Եսայեայ մեկնաբանութիւնը» հետեւեալ վերնագրով. «Հրամանաւ քրիստոսապաակ արքային Հայոց Հեթմոյ աստուածասիրի, արարեալ մեկնութիւնս Եսայեայ նրբիմաց վարդապետին, Գէորգեայ, ըստ մտաց Եփրեմի Խուրին: Յօհաննու Ոսկեբերանի եւ Կիւրեղի Աղեքսանդրացոյն, ի յընտիր օրինակէ գաղափարեալ» (թիւ 27, գրուած 1803-ին): Այս ձեռագրի հետագայ յիշատակարանին համաձայն՝ գրուած 1296-ին, Սարգիս Շնորհալի, օգնած է Գէորգ Սկեւոացիին այս երկին պատրաստութեան համար, համառօտելով ուրիշ մեկնիչներու գրածները:

Զաքարիա Կաթողիկոս գրած է կարգ մը ճառեր «Ի Մատթէոսի Աւետարանին մեկնութենէն» (թիւ 12, գրուած ԺՁ. դարուն), սակայն ուրիշ աղբիւրներէ ծանօթ չէ անոր Մատթէոսի մեկնութիւն մը գրած ըլլալը:

Ստեփաննոս Լեւոացի կամ Իլովացի լատիններէնէ թարգմանած է Դիոնիսիոս Արիսպագացիի «Յաղագս երկնայնոց քահանայապետութեանց» գործը (թիւ 24), յայտնելով թէ Ստեփաննոս Սիւնեցիի թարգմանածը դժուարիմաց էր, Մաքսիմոսի մեկնութիւնն ալ ճոխացնելով, ինչպէս կ'ըսէ իր յիշատակարանին մէջ: Թիւ 176-ին մէջ պահուած է Դիոնիսիոսի վարջը եւ Ստեփաննոս Սիւնեցիի «Համառօտ բանիս լուծումն»ը:

Մատթէոս վրդ. «Պարթեւ», Տաթեւացիին աշակերտը, գրած է «Յովհաննու Աւետարանին» մեկնութիւնը (թ. 180 գրուած ԺՁ. դարուն), իր ազգական Գրիգոր Բաբունի խնդրանքով եւ ինչպէս իր յարակից յիշատակարանին մէջ կ'ըսէ. «Արդ սայ է մասն ինչ աշխատութենէ վարժապետին իմոյ Գրիգորի մեծի եւ մասն ի քրտանց հարցն (Նանա, Ոսկեբերան) յոյժ աշխատութեամբ հաւաքեցի ի մի վայր առ ի դիւրահասութիւն մանկանցդ...»: Մատթէոս գրած է նաեւ «Մեկնութիւն Գործք առաքելոցի», օգտուելով Ոսկեբերանէն եւ Եփրեմէն (Հմտէ՛ Տաշեան, Յուլիոս, էջ 112): Հայ մեկնիչներու եւ անոնց գործերուն ամբողջական ցուցակը մինչեւ 1687 պահուած է մեր Խաչիկ վրդ. Տատեանի ժողովածոյին մէջ (տե՛ս Յ. Թօփճեան, Յուլիոս, էջ 91):

3) Նոր Մեկնութիւններ

Տ. Եփրեմ վ. Սիսեցի, որ ետքը Կիլիկիոյ Կաթողիկոս եղած է (1771-84), յօրինած է «Մեկնութիւն մարգարէութիւն Յօնանու», 1769-ին, Թէոփրոս վ. ին խնդրանքով (թիւ 109, գրուած 1815ին), որուն յիշատակարանին մէջ կը պատմէ իր արկածները (տե՛ս «Արարատ», 1888) եւ իր Հօրեղբայր Գաբրիէլ Կաթողիկոսի (1758-70) մահը:

Մամծամեան պարոն Յովհաննէս Արեւելցի ունի «Մեկնութիւն Յայտնութեան Յովհաննու»՝ գրուած 1825ին Ջմիւռնիա, կիսատ եւ ցայտմանծանօթ մնացած գործ մը:

Յարութիւն արքեպս. Եղեսացի Ղափանճեան գրած է «Մեկնութիւն Երգ Երգոցի» 1853ին (թ. 30):

Պետրոս արքեպս. Աղամալեան (Բերթումեանց) Նախիջեւանցի յօրինած է «Մեկնութիւն ծննդոց» (թ. 68) եւ «Մեկնութիւն Առակաց» (թ.87), ժամանակակից Սիմէոն կաթ. ի (1763-80):

Պողոս դպիր Տիւրիկեցի կամ Ջմիւռնացի Թորոսեան գրած է «Մեկնութիւն թղթոց Պողոսի» (թ. 104), որ ուսուցիչն էր Զաքարիա պատրիարքի (1773-81 եւ 1782-89) եւ աշակերտ Գրիգոր Փեշտիմալճեանի⁹:

ՃԱՌԵՐ, ՆԵՐՐՈՂԵԱՆՆԵՐ, ԽՐԱՏՆԵՐ,
ՏԵՍԻԼՆԵՐ, ԲԱՐՈՉԳԻՐՔԵՐ

Ե. դարէն սկսեալ մեր թարգմանիչները Հայերէնի վերածած են նշանաւոր եկեղեցական Հայրերու ճառերը, ներբողեանները, տեսիլները, խրատները, մեկնութիւնները եւ այլն: Հետագայ դարերու մէջ ալ նոյն խրատութիւնը շարունակած են մեր վանական դպրոցները եւ նշանաւոր վարդապետները: Արմաշի ժողովածոյին մէջ ալ, ինչպէս ա՛յլ Հայերէն վարդապետները: Արմաշի ժողովածոյին մէջ ալ, ինչպէս ա՛յլ Հայերէն ձեռագիրներուն մէջ, այնքան ճոխ է այս գրական սեռը, որ արժէ մասնաւոր ուսումնասիրութիւն կատարել՝ գիտնալու համար թէ անոնց մէջ որոնք հրատարակուած կամ ծանօթ են կամ ոչ: Մենք այս առատ նիւթը կը բաժնենք հետեւեալ մասերու. 1) Հին ճառեր, ներբողեաններ, եւ այլն: 2) Օտար եւ Հայ եկեղեցական Հայրերու գործեր եւ 3) Նոր քարոզիչքեր, գրուած վերջին երեք դարերուն: Առ այժմ պիտի գոհանանք՝ ակնարկ մը նետելով անոնց վրայ:

1) Հին ճառեր, ներբողեաններ եւ այլն օտար եկեղեցական Հայրերու Ամենէն աւելի ճառեր, ներբողեաններ, տեսիլներ, խրատներ եւ այլն ունին մեր ձեռագիր գրականութեան մէջ Աթանաս Մեծ Աղեքսանդրացի, Բարսեղ Կեսարացի, Գրիգոր Աստուածաբան, Գրիգոր Նիւսացի, Եպիփան Կիպրացի, Եփրեմ Խուրի Ասորի, Կիւրեղ Աղեքսանդրացի, Յովհան Ոսկեբերան, որոնց յիշեալ գրական սեռերու գործերը ամփոփուած են գլխաւորապէս մեր ժողովածոյի թ. 5 (գրուած 1391ին) եւ թ. 12

⁹ Կաթողիկ մեկնաբաններու գործերը պիտի յիշենք Կաթողիկ գրականութեան մէջ, որ պիտի հրատարակուի «Էջմիածնի» ժողովածոյի մէջ: [Հեղինակի յիշեալ յօդուածն տես «Հասկ Ռայագիտական տարեգիրք», Բ. տարի, 1949-1950, էջ 294-309]:

(գրուած ժՁ. դարուն) եւ թ. 49 (գրուած ժԸ. դարուն) ճառընտիրներու մէջ: Այս ձեռագիրներուն մէջ ժողովուած են նաեւ Պրոկղ Դիագոխոսի, Յակոբ Արճոյ եպիսկոպոսին, Թէոդոսոս Անկիւրացիին, Հիպպոլիտէս եւ Անթիպատրոս Բոսորացիներու, Թէոդորոս Անկիւրացիի եւ Միայնակեացի, Կիւրեղ Երուսաղէմացիի, Դիոնիսիոսի (Թուղթ առ Տիմոթէոս աշակերտ Պօղոսի), Աղեքսանդր Հայրապետի (տեսիլ), Թէոփիլոսի, Սեւերիանոսի, Ագադրոնի, Բաբելյասի եւ այլն ճառերը:

Յովհան Ոսկեբերանի Գրիգոր Լուսաւորչին նուիրած ճառը (թ. 12) կը կրէ վերտառութիւնս՝ «Ներբողեան ասացեալ ի վարս եւ ի նահատակութիւն Ս. Գրիգորի Հայոց Մեծաց Հայրապետի եւ Լուսաւորչի ի խնդրոյ Հայագին ուրումն եպիսկոպոսի եւ յոգնախումբ բազմութեանն, որք ժողովեալ էին յաւուր յիշատակի մեծահռչակ տօնի եւ Լուսաւորչին Արեւելեան աշխարհի»: Ոսկեբերան խօսած է այս ճառը Կոկիսոն քաղաքում միջոցին, որ կը սկսի «Հրաշալի է մեզ տօնս այսօր...» բառերով (տես Թարգմանութիւն նախնեաց, էջ 586): Զայն թարգմանած է Ներսէս Շնորհալի օգնութեամբ Արրահամ Ղրաւատիկոսի:

Գրիգոր Նազիանզացիի Թուղթերը եւ ա՛յլ ճառերը ամփոփուած են թ. 91 ձեռագրին մէջ՝ գրուած ժԸ. դարուն, որոնց բնագիրները հրատարակուած են Միլնի, Կայեոյի կողմէն: Այս ձեռագրին վերջը գրուած է սարկաւազները, իշխանները եւ վաճառականները քարոզէն ետքը օրհնելու հետեւեալ խրատը. «զՍարկաւազունս օրհնեսցէ ընդ սբ. նախասարկաւազացն Ս. Ստեփաննոսի եւ Պրօխորոսի գրչին, ընդ Փիլիպպոսի, ընդ Նիկանովրայ, ընդ Դիմանայ, եւ ընդ Պարմենայ... զիշխանն ձեր օրհնեսցէ ընդ սրբոց իշխանացն Սահակայ եւ Համազասպայ... զվաճառականն ձեր օրհնեսցէ ընդ սբ. վաճառականացն Կոսպարայ եւ Մալխայայ եւ ընդ վաճառականին Կոստանդեայ, որ եզիտ զխաչն ի Գանձակ քաղաքի»:

Թիւ 51 ձեռագիրը կը պարունակէ Գրիգոր Նիւսացիի «Խօսք յինն երանութիւն», զոր արտագրած է 1783ին Կ. Պոլիս Բրաբոն Գրագրուհի, թիւ 53ն ունի Գր. Նիւսացիի «Յաղագս բնութեան մարդոյ» եւ թիւ 91ը Գրիգոր Նազիանզացիի «Առ Եւնոմիացիս» ծանօթ գործը:

2) Հայ եկեղեցական Հայրերու ճառերն ու ներբողեանները եւ այլն Հետեւելով քրիստոնէական եկեղեցւոյ մեծ Հայրերուն, Հայ վարդապետներն ալ բազմաթիւ ճառեր ու ներբողեաններ գրած են՝ սկսելով Գրիգոր Լուսաւորչէն, Սահակէն ու Մեսրոպէն, այնպէս որ մեր գրական

նութեան կարեւոր մէկ սեւը կը կազմեն ճառերը, ներբողեանները, տեսիլները, խրատները, եւ այլն:

Մեր ժողովածոյի մէջ (թ. 196) Գրիգոր Լուսաւորչին կը վերագրուին «Տեսիլ եւ հարցումն Ս. Գրիգորի Հայոց Լուսաւորչին ընդ հրեշտակին եւ պատասխանի», տարբեր եւ ամբողջական խմբագրութիւն Տաշեան Յուցակի մէջ յիշուածներէն (տես էջ 1074), ինչպէս նաեւ «Վարք եւ յիշատակ Ս. Գրիգորի» (թ. 49), որուն առաջին մասը քաղած է Ագաթանգէղոսէն եւ միւս մասերը աւելի ուշ դարերու մատենագիրներէն եւ աւանդութիւններէն: Մեր ա՛յլ եկեղեցական Հայրերէն ճառեր ունին Ս. Սահակ, Յովհան Մանդակունի, Եղիշէ, Մովսէս Խորենացի, Պետրոս Սիւնցի, Անանիա Շիրակացի, Յովհան Օձնեցի, Զաքարիա Կաթողիկոս, Գրիգոր Նարեկացի, Գրիգոր Մագիստրոս (Թուղթք), Ներսէս Շնորհալի, Ներսէս Լամբրոնացի, Գրիգոր Սկեւոցի, Վարդան եւ Վանական վարդապետներ, Յովհան Երզնկացի, Յովհան Որոտնեցի, Գրիգոր Տաթևացի, Մատթէոս Պարթեւ եւ այլն:

Մասնաւոր յիշատակութեան արժանի են Ներսէս Լամբրոնացիի «Ճառ յաղագս ժառանգաւորաց» (թ. 2, գրուած ժԹ. դարուն), «Ճառ կարգաւորութեան եկեղեցւոյ» (թ. 50 եւ 196, գրուած ժԸ. դարուն): Թիւ 2 եւ 26 կը պարունակեն նաեւ Գրիգոր Սկիւրացիի «Ներբողեան ճառ պատմագրաբար ի վարս Ս. Ներսէսի», ունի հետաքրքրական յիշատակարաններ Ներսէս Լամբրոնացիի, անոր «քուեր որդի» Ներսէս Կրօնաւոր, որուն մէջ ան կը հաղորդէ Լամբրոն գղեակին առնուելը Հեթում Լամբրոնացիէն եւ Ներսէսի 24 տարեկանին՝ 1177ին վերոյիշեալ ճառերը գրելը, որուն առաջին ճառը ձեռագրիս մէջ կը կրէ վերնագիրս՝ «Հարցաքննութիւն առ օրհնս Գրիստոսի եւ Հաստատութիւն թէ ո՛չ է պարտ զվիճակ եկեղեցական աստիճանի՝ ձգել ընդ մարմնական տոհմութեամբ» երեք ճառեր:

Թիւ 6 ունի բացի Ներսէս Շնորհալիի «Յիսուս որդի», «Մաղթանք առ հրեշտակապետն Գարբիէլ եւ Միքայէլ», «Դաւանութիւն» եւ «Վիպասանութիւն», «Ողբ Եղեսիոյ» եւ ուրիշ գործերէն, նաեւ Ներսէս Լամբրոնացիի գրած «Գովեստ ներբողականը» Շնորհալիի մասին:

Ներսէս Շնորհալիի գրեթէ ամբողջական գործերը եւ ճառերը ամփոփուած են գլխաւորապէս թիւ 6, 9, 11, 187, 112, 209 եւ 216 ձեռագիրներուն մէջ՝ գրուած ժԴ. ժԹ. դարերուն: Յովհան Երզնկացիի, Գէորգ Վարդապետի ճառերը կը գտնուին թիւ 5 (գրուած 1391ին) եւ թ. 9՝ (գրուած ժՁ. դարուն) եւ 209 (գրուած ժէ. դարուն) ձեռագիրներուն մէջ:

Գրիգոր Տաթևացիին ճառերը եւ այլ գործերն ամփոփուած են իր Ոսկեփորիկին (թ. 7 գրուած 1497ին) եւ թ. 197ին՝ (գրուած 1545) մէջ: Անոր իր վարդապետին՝ Յովհան Որոտնեցիի թաղման առթիւ գրած «Ներբողեան ողբերգաբար»ին մէջ (թ. 7) Որոտնեցիին Համար կ'ըսուի. «Գոյով նորա ազատ պայազատ, յազնէ սիսական բնիկ Հայկազնեա, գաւառաւ Որոտնէի, իշխան ազգաւ, տիրելով բազմաց եւ փարթամ գոյից, բազմահանճար իմաստիւք առլցեալ... եւ յարտաքինսն վարժեալ սոփեստի... ո՛չ միայն ամս Հնգետասան ամօք եւ նոյնչափ կիսական թուով ի մէջ թունալից մարմնեղէն վիրապի բերելով: Սա երկակի Յովհան Օձնեան, մաքրելով զիմորեալսն յաղանդոյն քաղկեդոնեան եւ զոչ Հաւանելսն Հերքեալ եւ բազում վանորայս ի ձեռաց նոցին ազատեալ... Զի սովաւ նորոգեցաւ դաւանութիւնն, որ յեփեսոս եւ Հերքեալ կարկեցաւ ժանտաժանին Նեստորիոս...: Այլ ի սմանէ ընթերցումն ս. Գրոց եւ վարժումն արտաքին կրթութեանց, տեսական իմաստից եւ գործնական արդեանց շարայարութեանց, ի սմանէ յոգնանկար նորագիծ տառք եւ երաժշտական եղանակք»:

Տաթևացիին առաջին անգամ իր քարոզները «Ամարան եւ Զմերան» Հատորներու մէջ ամփոփած է (թ. 7, 9, 180, 210, 211, մանաւանդ 217, որը ունի 124 քարոզներ) եւ մեր մէջ տիպար օրինակ եղած է քարոզգիրքերու կազմութեան, որոնք ցայժմ կը Հրատարակուին զանազան եկեղեցականներու կողմէ, մինչեւ Գարեգին Ա.ի նոր Հրատարակած «Դէպի լոյս եւ կեանք» վերտառութիւնը կրող քարոզգիրքը¹⁰: Վանական վարդապետին վերագրուած «Հարցումն եւ պատասխանիք» (թ. 9) գործին մէջ Հետեւեալ տեղեկութիւնները կը Հաղորդուին. «Ս. Գրիգոր ինն թիզ երկայն, Տրդատ 10 թիզ եւ չքնադագեղն Հռիփսիմէ 11 թիզ» Հասակ ունէին: Եկեղեցական գիրքերու Հեղինակներու մասին խօսելով կ'ըսէ. «զՏոնականն՝ Մաքենոցին Հայրն Սողոմոն, զՏաւնոցոյցն՝ վարագայ Հայրն Ատոմ, զՏոնապատճառն վկայասէրն» կարգեալ են: Զաքարիա կաթողիկոսին ճառերը կը գտնուին թ. 12 եւ 49ի մէջ, իսկ Վարդան վարդապետինները թ. 49, 180, 209, 212, ինչպէս Յովհան Որոտնեցիինը թ. 209 եւ 210 ձեռագիրներու մէջ:

Նուազ թիւով ճառեր, ներբողեաններ, խրատներ, տեսիլներ ունին Նղիշէ (թ. 12), Յովհան Մանդակունի (7 ճառեր, թ. 49, 195, 196), Յովհան Օձնեցի (թ. 195) Ազաթանգեղոս (վ. նեոին. թ. 54), Առաքել

¹⁰ [Ոսպր Գարեգին Ա կաթողիկոսի՝ երանելի Յովսէփեանցի մասին է: Գրքի վերջին հրատարակութիւնը կատարուել է Երեւանում, 1994 թ.]:

Սիւնեցի (9 քարոզներ, թ. 12), Յովհաննէս Գառնեցի (ճառ, տեսիլ, խրատ, թ. 5, 11, 50), Գէորգ վ. (թ. 5, 9), Վահրամ վ. Բաբունի կամ Սեւեռնցի (թ. 7, 210), Գրիգոր Կաթողիկոս (թ. 142), Կարապետ վ. կենսագիր Սարգիս ԾնորՀալիի (թ. 6, 9), Խաչատուր վ. եւ Առաքել Բաղիշեցի (թ. 12), Տիրատուր վ., Սարկաւազ վարդապետ, Յակոբ Ղրիմեցի (թ. 12) եւ այլն: Հին ճառերնորոն Հետեւելով, արդէն ժէ. դարուն սկսած են կազմել ընտիր Հին ճառերու կամ քարոզներու ժողովածոներ, ինչպէս է մեր 196 թիւը:

3) Նոր քարոզգիրքեր

ԺէԺԹ դարերուն գրուած են Տաթևացույն օրինակին Հետեւելով բազմաթիւ քարոզգիրքեր, որոնցմէ մեր ժողովածոյին մէջ ամենէն Համբաւեալներն են. 1) Յակոբ պատրիարք Նախանի Կիւրակէից քարոզգիրքը (թ. 14, 70, 71, 77, 96, 115, 134, 170, գրուած ԺԸ.ԺԹ. դարերուն): 2) Պետրոս արքեպս. Աղամալեանի կամ Փերթումեան Նախիջեւանցիի «Գիրք քարոզից» կամ «Աղբիւր բացեալը» (թ. 29, 52, 87, 113, 114): 3) Գէորգ եպս. Զմիւռնացիի քարոզգիրքը (թ. 94, 95, 112, 113): 4) Թադէոս եպս. Անդրիանապոլսեցիի (Ղամիթեան) Պարսկահայերու եւ Հնդկահայերու առաջնորդին, քարոզգիրքը (թ. 48, 169, 171): 5) Սիմէոն կաթողիկոս Երեւանցիի «Քարոզգիրքը» (թ. 76, 92, 95): 6) Կարապետ արքեպս. Պոլսեցիի «Քարոզգիրքը»: 7) Իգնատիոս վ. Տակէսեանի «Քարոզգիրքը» (թ. 31, 8): Անձանօթ Հեղինակներու քարոզգիրքեր կամ ժողովածոներ (թ. 140, 149, 174), ինչպէս նաեւ այսպէս կոչուած «Ծաղկաւէտ բուրաստանը», (թ. 66 եւ 196):

Ինչպէս յայտնի է, վկայաբանութիւններու ժողովածոները եւ ճառերնորոնները սկսած են կազմել եւ տարածել Գրիգոր Վկայասէրի (1066–1105) օրերէն սկսեալ:

ԿԱՆՈՆԱԳԻՐՔ ԵՒ ԿԱՆՈՆՔ

1. Մասնաւոր ուշադրութեան եւ ուսումնասիրութեան արժանի է թիւ 38 Կանոնագիրքը (գրուած ԺԶ. դարուն), որ կը բովանդակէ ո՛չ միայն բոլոր առաքելական եւ առաքելներու կանոնները, այլ նաեւ ընդհանուր ու մասնաւոր եկեղեցական ժողովներու եւ մեծ Հայրապետներու եւ Հայոց ու Աղուանից եկեղեցական ժողովներու եւ մեծ Հայ վարդապետներու կանոնները մինչեւ Ներսէս ԾնորՀալի, աւելի ընդարձակ քան Ներսէս վ. Մելիքթիանգեանի Հրատարակածները («Հայոց եկեղեցական իրաւունքը», Ետեւի, 1903)՝ Հետաքրքրական տարբերութիւն-

ներով Հ. Յ. Տաշեանի հրատարակած «Վարդապետութիւն Առաքելոց»էն (Վիէննա 1896), եւ Աբէլ եպս. Մխիթարեանի՝ «Պատմութիւն ժողովոց»ի մէջ յիշածները (տպ. էջմիածնի, 1874):

2. Հետաքրքրական է նաեւ Յակոբ դպիր Ամասիացիի Կանոնագիրքը կամ Կանոններու ժողովածուն՝ գրուած 1870ին (թ. 48), որ ջանացած է այբբենական կարգով դասաւորել կանոնները, եւ Փիլիպպոս Ա. Աղբակեցիի եւ Կիլիկիոյ Ներսէս Սեբաստացի կաթողիկոսներուն միջեւ գոյացած 13 խնդիրներու շուրջ համաձայնութիւնը իբր յաւելուածական կանոններ կցուած է այս Կանոնագրին:

3. Շատ հետաքրքրական է թիւ 28ի առաջին մասի մէջ պահուած Կանոնագիրքը, որ աշխարհական օրէնքներ կը պարունակէ մինչեւ Ներսէս Ենորհալիի ժամանակը, տարբեր «Օրէնք կայսերաց»էն եւ Սմբատ Գանդստապլի «Անսիգք Անտիոքայ»էն, որը սակայն դժբախտաբար սկիզբէն թերի է եւ որուն մէջ կը խօսուի «վասն ժառանգութեան», «վասն կտակաց», «վասն փեսայից թէ մեռանի եւ թողու կին եւ որդի», «վասն պատուելոյ զաւր կիւրակէին», ամուսնական օրէնքներու եւ ժառանգութեանց մասին, գողերու, ստրուկներու, աղախիններու եւ վարդապետներու ու գիտնականներու տուրքէ ազատ ըլլալու մասին եւ այլն, օգտուելով Կոստանդինոսի, Թէոդոսի, Յուստիանոսի, Լեւոն Ռուբինեանի եւ արաբական օրէնքներէն: Նոյն թ. 28 ձեռագիրը կը պարունակէ Մխիթար Գոշի «Նախադրութիւն Գրոց դատաստանաց» եւ «Դատաստանագիրք»ը, (հր. Վահան ծ. վ. Բաստամեան, Վաղարշապատ, 1880) ընտիր ընթերցումներով:

Գաղափար մը տալու համար վերոյիշեալ աշխարհական օրէնքներու մասին, յիշենք քանի մը կանոններ. «Յառաջինն կանոնն գրեցաք միապէս ժառանկել որդւոցն եւ դստերացն, յորժամ հայրն մեռանի անկտակ բայց յորժամ ոչ են որդիք եւ դստերք, այլ հեռի ազգականք եւ որդիք նոցա, ո՛չ ժառանկեն (ընդ) հաւրեղբայրսն եւ ընդ որդիս նոցա»: «Հրամանաւ Լեւոնի թագաւորի եղաւ աւրէնս վասն պոռուգաց»: «Որդիք ընդ հօր իւրեանց ո՛չ ունին իշխանութիւն մտանել ի թէպարոն»: Մառանբըրը եւ ստրուկները վաճառելի են: Ապօրինի յարաբերութենէ ծնուողը իր սնուցչի կամքին համաձայն ազատ կամ ծառայ (ստրուկ) կը հռչակուի: «...թէ գնէ մարդ առ իւր ընգերն աղախին, իւր վաստակն լիցի փոխարէն վաշխին եւ թէ լիցի՝ որդիք աղախնոյն առաջին ստացողին են որդիք...»:

138րդ կանոնը կը տրամադրէ. «Հրամանէ աւրէնս վասն բժշկաց եւ վասն վարդապետաց եւ վասն ամենայն գիտնականաց գրոց, որք են ի

քաղաքս եւ ի գեաւղս, ազատ լինել ամենայն հարկաց եւ չկա իշխանութիւն գնոսին հարկել կամ անպատուել կամ հարկանել եւ իրաւացի է առնել ի նոցանէ հոգեբարձու որբոց...» եւ այլն:

4. Թիւ 9 ունի «Կանոնք Կիւրդի Աղեքսանդրացոյ», թիւ 71ը՝ «Կանոնք Ոսկեբերանի»։ «Յաղագս սահմանի կանոնաց կարգաւորաց, որք գան ի խոստովանութիւն», թ. 195ի մէջ ամփոփուած են Առաքելական, Եփրեմի, Սահակի, Բարսեղի, Աթանասի եւ Վարդան վարդապետի եւ ա՛յլ կանոնները եւ Յովհան Երզնկացիի «Ասացեալ խրատ հասարակաց քրիստոնէից, քահանայից եւ ժողովրդոց ի կանոնական սահմանաց առաքելոց սրբոց եւ հայրապետաց եւ վարդապետաց եւ Ա.հաւրն մերոյ Վարդան վարդապետին ժողովեալ գրեաց»:

5. Հետաքրքրական է նոյն ձեռագրին մէջ (թ. 195) «Կանոնք Ներսէսի սասցեալ ի դէմ այլազգաց», որուն մէջ ասորիներու յատուկ ծէսերն ու սովորութիւնները կը յիշուին. «Կին կնքահայր առնեն նոքա որ է վկայ այս տղային... այլեւ մատաղ չառնեն զատկին, ազգն ասորաց հերձուածողին... այլ եւ երկու կնուք ունին՝ մին աղջկան եւ մին տղային...: Աստուածազարդ սրբոյ Զատկին, զայն պահպահեն ազգն ասորոց, նման աւագ մեծ ուրբաթին, անմիտ յիմար չար ասորին, նոյնպէս առնէ ի շաբաթին... ո՛չ խաչաւրհնէք առնեն նոքին... յաւուր պահոց ձուկն ուտեն եւ զայն մեղանք ոչ համարան... մի խառնեսցուք ընդ ասորին, որ այսքանեօք մոլորեցին եւ այլ բազում հերձուած ունին, որ ո՛չ գրեցաւ ի նոյն կարգին...»:

6. Այս կանոնական գիրքերու շարքին մէջ կը տեղաւորենք նաեւ Գրիգոր Տաթեւացիի «Հարցմանց գիրքը», 10 հատորի բաժնուած մեր ձեռագրին մէջ (թիւ 197), ընտիր ընթերցումներով, տպագրուած Գոլիս 1729ին: Այս գործին 9րդ հատորին մէջ Տաթեւացին կը խօսի 5 տիեզերական եւ Հայոց 7 մասնաւոր եկեղեցական ժողովներու մասին, ինչպէս նաեւ շարականներու հեղինակներու մասին. «Վասն շարականաց թէ ո՞վ է ասացեալ»: Իր յիշատակարանին մէջ Տաթեւացին կ'ըսէ թէ իր այս գիրքը գրած է «Ատոմ ուղղափառի» խնդրանքով Սիւնեաց մենաստաններուն մէջ եւ աւարտած 1937ին:

7. Յակոբ վ. Ղրիմեցին, աշակերտ Գէորգ վ. Երզնկացիի, գրած է Թովմաս վ. Մեծփեցիի խնդրանքով. «Յաղագս ազգականութեանց» (թ. 11) վեց «տախտակներով»ով կամ ցուցակներով ցոյց տալով զանազան տեսակի ազգակցական կապերը եւ անոնց «խնամենալու եւ պսակուելու» հնարաւորութիւնները:

Արմաշի ձեռագիրներուն մէջ պահուած են բազմաթիւ եկեղեցական հայ եւ օտար հայրերու դաւանական գրութիւնները: Գաղափար մը տալու համար յիշենք անոնցմէ քանի մը հատը.

1. Թիւ 280 ձեռագիրն ունի «Ստեփաննոս Սիւնեաց եպիսկոպոսի տիեզերալոյս եւ իմաստուն վարդապետի ասացեալ ընդդէմ Հերետիկոսաց», զոր չեն յիշեր ո՛չ Ջարբհանելեան եւ ո՛չ Տաշեան: Ձեռագրիս լուսանցքին մէջ գրուած է, թէ այս Ստեփաննոսը Պոլսոյ Գերմանոս պատրիարքին «Թուղթին» պատասխանը գրողն է: Այս գործը կը տարբերի Ս. Տարոնցիին սխալմամբ վերագրուած «Թուղթ Ստեփաննոսի Սիւնեաց եպ.ի, պատասխանի Թղթոյն Հոռոմոց, Գերմանոսի պատրիարքի Կ. Պոլսի» եւ «Պատասխանի Թղթոյն Անտիոքայ Հայրապետին» եւ «Դաւանութիւն Հաւատոյ» գործերէն: Այս պատճառով իր առանձին կարեւորութիւնն ունի, ուղղուած ըլլալով նոյնպէս երկաբնականներու դէմ:

2. Տարբեր հեղինակի մը կը վերագրուի «Գիրք հաստատութիւն եւ արմատ հաւատոյ եւ պատասխանութիւն ընդդէմ Արիոսացն» (թ. 180), որուն մէջ օտար եկեղեցական հայրերու դաւանական գործերը կը յիշուին, ինչպէս հայ հայրապետներու եւ վարդապետներու, որոնցմէ ոմանք կորած են: Յիշենք միայն անոր հայ աղբիւրները. «Արդ հաւաքեցաք զաւետարանն Ս. Գրիգոր Լուսաւորչիին Հայոց, Սահակայ Պարթեւի... ի հաւատոյ թղթէ Սահակայ եւ Մաշթոցի որ առ Պրոկլայ... ի հաւատոյ ճառէ Դաւթի Հայոց փիլիսոփայի... ի հաւատոյ ճառէն Մովսէսի քերթողի հաւրն... Անանիա Հայոց վարդապետն ասէ... Պօղոսի Հայոց վարդապետի... ի հաւատոյ թղթէն Կոմիտաս Հայոց Կաթողիկոսի... խոստովանութիւն Մանազկերտի ժողովոյն... ի գրոցն, որ «Կրօնաւոր» կոչի... ի հաւատոյ թղթէն Սամուէլի Հայոց Կաթողիկոսի... ի հաւատոյ թղթէն Տիրանու Հայոց վարդապետի, որ առ Սենեարիմ... ի հաւատոյ թղթէն Սահակայ Հայոց Կաթողիկոսի... ի հաւատոյ թղթէն հայոց Խօսքովի(կ) հռետորի... Եղիշէի Հայոց վարդապետի... ի հաւատոյ թղթէն Յեսովայ Խորխորունեաց եպ.ի... ի հաւատոյ թղթէն Դուռնայ ժողովոյն... ի հաւատոյ թղթէն միջնոյ Ներսէսի Հայոց Կաթողիկոսի ի խնդրոյն Մուշեղայ Բագրատունւոյ... ի հաւատոյ թղթէն Յովհաննու Հայոց Կաթողիկոսի... ի հաւատոյ թղթէն Ներշապհոյ Մամիկոնեանց եպ.ի եւ Գրիգորի Արծրունեաց եպ.ի... ի հաւատոյ թուղթէն Ստեփաննոսի Սիւնեաց եպ.ի, որ առ Գերմանոս... ի հաւատոյ թղթէն Աբրահա-

մու եպ.ի... ի թղթէն Եզնակ կաթ.ի, որ առ Մաշթոց... ասացուածք Հայոց վարդապետաց... Ներսէսի վերջնոյ իմաստասիրի Հայոց կաթ.ի առ Մանել թագաւորն եւ նորին յերկրորդ թղթէն»:

Հաւանականաբար այս թուղթերն ու կանոններն են եղած Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ դաւանական գրականութեան գլխաւոր արտադրութիւնները եւ աղբիւրները մինչեւ ԺԲ դարու վերջերը¹¹:

3. Պաւղոս վ. Տարօնցիի կը վերագրուի (թ. 180) «Յիշատակ Ս. Հայրապետացն, որք ժողովեցան ի Կ. Պոլիս ընդդէմ Հոգեմարտին Մակեդոնի», որուն մէջ առաջին 4 տիեզերական ժողովներու եւ մասնաւորաբար երկաբնականներու դէմ կը խօսի:

4. Գրիգոր Վկայասէրին կը վերագրուի. «Տէր Վահրամ (իր նախկին անունը) վ.ի ասացեալ յաղագս Ս. Երրորդութեան եւ միաստուածութեան եւ փրկական տնօրէնութեան Քրիստոսի» (թ. 210), որուն վերջը գրուած է հետեւեալ ծանօթութիւնը. «Վերջ աստուածաբանութեանն, որ յաղագս Ս. Երրորդութեանն, շարադրեցեալ ի Վահրամայ վարդապետէ՛ Գրիգոր Վկայասէր կոչեցելոյ»: Գրիգոր Մեծ Վկայասէրին այս աստուածաբանութիւնը չի յիշուիր ո՛չ Ջարբհանելեանի եւ ո՛չ Տաշեանի քով եւ եթէ չենք սխալիր՝ ցայսօր չէ հրատարակուած:

5. Ներսէս Ծնորհալիի եւ Աթանասի «Դաւանութիւն»ները կը գտնուին թիւ 186 ձեռագրին մէջ, ինչպէս «Հարց ու պատասխանիք տաճկաց թագաւորի եւ Անտիոքի պատրիարք Տիմօթէոսի»: Ներսէս Ծնորհալին ունի «Յիպուս Որդի»էն գատ (թ.6), «Վասն դաւանութեան կամ Բան հաւատոյ» յիշատակարանով, «Բան ներբողական հոգւոցն համայնից», «Բանք հաւատոյ վասն անեղին», «Գիրք ընդհանրական» (թ. 209, 187): Թ. 187ի պարունակած «Յաղագս եկեղեցւոյ ընդդէմ Թոնդրակեցւոց» ճառին մէջ կան հետեւեալ տողերը. «Եւ որ ոք ընթերցեալ է զգիրս երանելոյ Անանիայ Նարեկացւոյ վարդապետի, որ ընդդէմ անիծելոյն Սմբատայ, անթերի ունի զայսոցիկ զպատասխանիս» եւ Ծնորհալոյն ա՛յլ թուղթերը:

6. (Թիւ 9.) Ներսէս Ծնորհալին ունի նաեւ՝ «Ընդդէմ այնոցիկ, որ զաստուածութեանն բնութիւն չարչարեալ եւ մեռեալ ասեն» (թ. 11):

7. Յովհան Որոտնեցի (թ.209) «Այս են հաւատոյ դաւանութիւնք, զոր գրեաց մեծ վարդապետն Յովհաննայ Որոտնեցի հրամանաւ Պ. Խութ-

¹¹ Խօսքը Վարդան Այգեկցու երկին է վերաբերում, որ իր կեանքի վերջին տարիներին ի յայտ բերեց ու շնորհեաւ առաւ երախտաշատ Յակոբ Աճաճեաւը: Հրատ. տես Վարդան Այգեկցի, Գիրք հաստատութեան եւ արմատ հաւատոյ, Երեւան, 1998:]

լուչին (առ) Կաթողիկոսն Տէր Կոստանդին», ուր Գրիգոր Անաւարզեցիին դէմ կը խօսի, պարզելով Հայ դաւանութիւնը, եւ բոլոր չարեաց եւ երկպառակութեանց աղբիւրը կը համարէ զայն: Եւ ուրիշ բազմաթիւ գրութիւններ՝ հայ եւ օտար եկեղեցական հայրերու:

8. Հետաքրքրական է նաեւ «Աստուածաբանութիւնք իմաստասիրաց» եւ «Հարցմունք գեղեցիկ եւ պիտանիք» (թիւ 54), որոնց մէջ Հայ եկեղեցւոյ դաւանութիւնը եւ հնութիւնը կը պաշտպանուի:

9. «Գէորգեայ Վարդապետի ասացեալ վասն հաղորդութեան» (թիւ 5), որուն մէջ նոյնպէս Հայ եկեղեցւոյ դաւանութիւնը կը պաշտպանուի:

10. Անծանօթ հեղինակի մը կը վերագրուի «Թուխտ յաղագս միաբանութեան եկեղեցւոյ Յունաց եւ Հռոմայեցւոց», որուն մէջ կը պատմուի երկու եկեղեցիներու միութեան ջանքերը եւ համաձայնութեան խախտումը (թ. 9), եւ որուն կը հետեւի «Բան[ք] ընդգիմադրականք առ մահմետականք»:

ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Արմաշի ժողովածոյին մէջ կան հայ եւ օտար պատմագրական գործերէն հետեւեալները.

1. Մովսէս Խորենացի, երկու օրինակ, թիւ 13 եւ 185, զորս նկատի առած են Մ. Աբեղեան եւ Սէթ Յարութիւնեան իրենց Խորենացիի հրատարակութեան միջոցին (Տփխիս. 1913)՝ ծանօթ ձեռագիրները ուսումնասիրելով եւ դասաւորելով (տե՛ս, անդ, էջ ԾԳ-ԿԲ): Մեր այս ձեռագիրները չեն տեսած, տրուած կարճառօտ եւ թերի տեղեկութեանց համաձայն դասաւորած են: Թիւ 185-ը շատ ընտիր ընթերցումներ ունի եւ կը տարբերի տպագիրներէն, նոյնիսկ գլուխներու դասակարգութեամբ եւ «Ողբ»ի վերջաբանն ալ կը պակսի տպագիրներու մէջ: Թիւ 13-ը սխալաշատ է եւ գլխակարգութիւնն ալ շփոթ է: Չեն կրնար երկուքը ձեռագիրներու նոյն ընտանիքին պատկանիլ: Երկու ձեռագիրներն ալ գրուած են Ժէ. դարուն (տե՛ս, մեր Համապատկերը):

2. Եղիշէ (թիւ 185): Անձրեւացեաց օրինակին հետ բաղդատելով շատ հետաքրքրական տարբերութիւններ ունի, օրինակ՝ 5րդ եւ 6րդ «յեղանակ»ները միացած են, 7րդ յեղանակը կը կրէ վերնագիրս «Եւթներորդ յեղանակ յորում նկարագրի դարձեալ առաջինութիւնն Հայոց եւ չարագոյն եւս երեւելի անօրինութիւնն Վասակայ», մինչդեռ «Անձրեւացեաց»

օրինակը (տպ. Թէոդոսիա, 1861) ունի «7րդ յեղանակ, յերկարումն իրացն խռովութեան»: Նոյնպէս տարբեր են բազմաթիւ անուններ:

3. Փաւստոս Բուզանդ. «Բուզանդարան պատմութիւնք» (թ. 37). նման 1889-ի Վենետիկի տպագրութեան (տե՛ս, Համապատկեր):

4. Մովսէս Կաղանկատուացի. մեր ձեռագիր «Աղուանից պատմութիւնը» (թ. 61.) «Օրինակեալ բաղդատմամբ ընդ գաղափարին, որ ի գրանոցի Աթոռոյ էջմիածնի յամի Տեառն 1838». Կ. Վ. Շահնազարեանի հրատարակածին հետ բաղդատելով (Փարիզ. 1860) տպագրէն քիչ, սակայն ուշագրաւ տարբերութիւններ ունի բնագրային տեսակէտներով, գլուխներու բաժանումներով եւ նոյնիսկ նիւթերով, թէեւ Կաղանկատուացիի բոլոր ձեռագիրները կը պատկանին միեւնոյն ընտանիքին:

5. Թովմաս Արծրունի (թիւ 44, տե՛ս, Համապատկեր) սկիզբէն թերի: Քերթէ Պատկանեանի հրատարակութեան (Պետերսբուրգ, 1887) հետ բաղդատելով շատ տարբերութիւններ ունի ի վնաս ձեռագրին, մանաւանդ առաջին երեք Դպրութեանց մէջ: Ձեռագրիս երկու յիշատակաբաններն ալ հրատարակուած են թէ՛ Պոլսոյ (1852) եւ թէ՛ Պետերսբուրգի տպագրութեանց մէջ:

Թովմայի Պատմութեանէն հատուած մը ունի թիւ 185 ձեռագիրը աւելի ընտիր ընթերցումներով:

6. Յովհաննէս Կաթողիկոսի «Պատմութիւն Հայոց» գործէն ժողովածոս ունի երեք օրինակ (թ. 72, 73, 74), ամէնքն ալ ԺԹ. դարուն գրուած: Ամէնքն ալ ունին նոյն վերտառութիւնը. «Պատմութիւն Հայոց արարեալ Տ. Յովհաննէս գերիմաստ եւ երջանիկ Կաթողիկոսի Ամենայն Հայոց, աշակերտի եւ ազգականի երանելոյն Մաշտոցի Ս. Հայրապետի Հայոց ազգի, որ եւ ըստ իւրում իսկ յորինողի անուանն կոչի Յովհաննէս Պատմագիր»: Թ. 72-ը կը վերջանայ հեղինակին վերջին գլուխ յիշնէս Պատմագիր»: Թ. 72-ը կը վերջանայ հրատարակութեանց մէջ: Էմինեան հրատարակարանով, որ կը գտնուի հրատարակութեանց մէջ: Էմինեան հրատարակութեան (1851, Մոսկվա) հետ բաղդատելով ձեռագիրներս կրնան ծառայել բնագրի սրբագրութեան:

7. Միքայէլ Ասորիի Պատմութիւնը պահուած է մեր թ. 37 ձեռագրին մէջ հետեւեալ վերնագրով. «Տեառն Միխայէլ Պատրիարքի Ասորոց Համառօտ ժամանակաց զրոյցք, քաղուած արարեալ ի Հոլովից պատմագրաց ի վարժս բանասիրաց սղամանակ տեղեկութեամբ, յԱդամայ հետէ մինչեւ յետին ժամանակս թեւացեալք»: Ինչպէս յայտնի է, Միքայէլ Ասորիի «Ժամանակագրութիւնը» հասած է 2 խմբագրութեամբ՝ ընդարձակ եւ համառօտ, որոնք հրատարակուած են Երուսաղէմ (1871 եւ 1870-ին):

Մեր ձեռագիրը կ'սկսի. «Ես, եղբարք իմ ի Բրիստոս, ուսումնասէրք եւ աստուածասէրք...» բառերով եւ ունի շատ մը յաւելուածական հատուածներ, որոնք տպագրի մէջ կը պակսին: Շարք հրատարակած է ասորերէն ընդարձակ բնագիրը: Ըստ Զարբհանելեանի Միքայէլի ժամանակագրութեան 11 օրինակները կը գտնուին Երուսաղէմի Մատենադարանին մէջ եւ 12 օրինակ էջմիածին (Մատենադարան թարգմ. նախնեաց, էջ 570, ուր կը գտնուին նաեւ հետաքրքրական յիշատակարանները, էջ 565 շ.): Մեր ձեռագիրը կը վերջանայ հեղինակիս յայտարարութեամբ թէ իր Պատմութիւնը կը վերջացնէ. «Թուուցեալ ի վերայ ծովացեալ պատմութեանց... երկրորդ անգամ ծովամուկ լիցուք յանհասական խորս քահանայապետական կարգաց եւ զարդուց եւ թէ ուստի՞ սկսաւ եւ ո՛ւր լցաւ յո՞ կատարի...»: Իրաւ ալ Պատմութեան կը կցուի Միքայէլի ընծայուած «Յաղագս քահանայական կարգաց» երկը, որ մեծապէս կը տարբերի Երուսաղէմի հրատարակութենէն (1871) եւ վերջաւորութեան կը կցուի հետեւեալ նախադասութիւնը. «Միխայէլ մինչեւ ցայս վայր: Աստի ՎԱՐԴԱՆ սկսանի ՎԱՐԴԱՊԵՏՆ», որ կը շարունակէ Միքայէլի Պատմութիւնը մինչեւ Կոստանդին Բարձրբերդցիի ժամանակը, որ ասորերէնէն հայերէնի թարգմանել տուաւ Միքայէլի ժամանակագրութիւնը, եւ ապա Հեթումի եւ իր չորս գաւակներուն օրերը: Այս պատմութիւնն ալ կը վերջանայ հետեւեալ բառերով. «Այլ եւ մեք իսկ տառապեալ ոգի Վարդան Վարդապետ, որ ըստ մերում կարի սատարեցաք ի գիրքս այս...»:

8. Ներսէս Ենորհալի, բացի այս պատմագիրներու գործերէն ժողովածոյիս մէջ կան Ներսէս Ենորհալիի գրեթէ բոլոր պատմական գործերը շատ մը օրինակներով: Այսպէս՝ «Ողբ Եղեսիոյ» 10 օրինակ, «Վիպասանութիւն սակս Հայկազեան սեռի եւ Արշակունեացն» 2 օրինակ (թ. 6, 9):

9. Վահրամ վ. Բաբունի (թ. 6 եւ 75): Ենորհալիի «Վիպասանութիւնը շարունակած է Վահրամ վ. Բաբունի Սեւեռնցի, Լեւոն արքայի հրամանով. «Մատենագրութեան» մէջ կ'անուանուի «Եղեսիացի», իսկ Կ. վ. Շահնազարեան «Սեցի» կը կոչէ զայն: Ասոր պատմութիւնը կը կրէ վերնագիրս. «Պատմութիւն ազգիս Հայոց՝ գրեալ բանիւ ոտին չափոյ». (հրատ. Մադրաս 1810 եւ Փարիզ Կ. վ. Շահնազարեանի 1859-ին):

10. Նոյն թիւ 6 ձեռագրին մէջ ամփոփուած է Ներսէս Լամբրոնացիի «Գովեստ ներբողական պատմագրական բանիւ յաղագս վարուց Մեծի Հայրապետին Ներսէսի Հայոց Կաթողիկոսի եւ տիեզերալոյս վարդապետի,

ասացեալ Տ. Ներսէսի Ս. վարդապետին եւ սորա հարազատի, որդւոյ դստեր եղբոր»:

11. Թիւ 12 կը պարունակէ չորս հատորի բաժնուած «Ազգաբանութիւն Հայոց» (Արմանեանց), կամ «Գաւազանագիրք» (Հայկազեանց) Արշակունեաց, Բագրատունեաց եւ Ռուբինեաց, որուն հիմնադիրը կը համարուի Ռուբէն եւ ուր Լեւոնի մասին խօսելով կ'ըսէ. «Եւ կայսերացն ըստ անուան իւրոյ ԱՌԻԻՄ արմայ առաքեցին սմա, զորը բարձրեալ ի վերայ դրօշի իւրոյ առաջի իւր ընթանայր եւ այս նշան դրօշի սեփհականեալ մնաց ի Հայս մինչ ի սպառել թագաւորութեանս Կիւլիկեցուց. իսկ առաջին թագաւորք Հայոց որք ի հիւսիս զԱՐՄԻԻ նշան կրէին»: Այս Գաւազանագիրքը բոլորովին տարբեր է Տաշեանի յիշածներէն (Ցուցակ, էջ 1071):

12. Թովմա Մեծոփեցի (թ. 190, գրուած 1597-ին) ունի. («Պատմութիւն Համառօտարար վասն արեւելեան թագաւորացն պղծոյն եւ չար գազանին Լանկթամուրայ եւ այլոցն, զոր արարեալ է քաջ վարժապետն Թումա Վարդապետն» (հր. Կ. վ. Շահնազարեան, Փարիզ, 1860): Ասոր կը հետեւի Յիշատակարան-պատմութիւնը Ս. էջմիածնի վերահաստատման (հր. Կ. Կոստանեան, Տփլիս 1892), որուն կը յաջորդէ Գրիգոր բանասէր վարդապետի գրած Թովմա Մեծոփեցիի կենսագրութիւնը, զոր ուրիշներ կը վերագրեն Կիրակոսի (տես Տաշեան, Ցուցակ, էջ 417, 478): Թովմայի Պատմութիւնը, գրուած տգէտ գրիչի կողմէ, կրնայ ծառայել բնագրի սրբագրութեան:

13. Թիւ 191-ի մէջ (գրուած 1768-ին, ամփոփուած է «Պատմութիւն մեծի աշխարհակալի Աղեքսանդր Մակեդոնացույ կտակք վարուց քաջութեան եւ գործոց արիականաց նորին». Սուտ Կալիսթենէսի գրութիւնը, գրուած Խաչատուր Կեչառեցիի կողմէ, որուն կը յաջորդեն «մեռելայքն, զոր նոքայն ի հնումն կաֆա ասեն, հաւաքեալ զամէնն ի մի տեղ»: Մեր ձեռագիրը տպագրէն (Վենետիկ, 1842) տարբեր խմբագրութիւն մըն է եւ չունի տպագրին ձեւը հատուածները:

14. Կապոյտիկ վ. Հովմայեցի (թ. 88, գրուած 1744-ին), այս վարդապետի Յլորենցայի կամ Փլորենդիոյ ժողովին պատմութեան թարգմանութեան եւ անձի մասին ո՛չ մէկ յիշատակութիւն ունին Զարբհանելեան եւ Տաշեան: Յլորենցայի ժողովը գումարուեցաւ 1438-9-ին, որուն լատիններէն գրուած երկհատոր պատմութիւնը թարգմանած է Կապոյտիկ վ. Հովմայեցի 1735-ին եւ որուն համար յիշատակարանին մէջ կ'ըսուի, թէ Աստուած շնորհած է Հայոց. «զԿապոյտիկն զտիեզերական

վարդապետն, զմենայն ի տունս Հոռոմոց, այս է՝ Կ. Պոլիս, յայնկոյս ի թաղն Պէկօղլու եւ զանուանեալն Հոսմայեցի, զաշակերտեալն ամենամեծար տանն Գիտութեանց տէ փրօփականտա Ճիտէ յորջորջելոյն», ապա կը յիշէ անոր շատ մը գրութիւններ յօրինելն ու լատիներէն թարգմանելը եւ կը յաւելու. «Որպէս եւ այժմ զայս մատեան մեծի եւ ընդհանրականի Ս. Սիւնհոգոսի Ճլօրէնցիայու թարգմանեաց ի լաթինականէն առ Հայս, ըստ խնդրոյ շնորհածաւլամիտ ուսումնասէր մանկահայսակ վարդապետին Անդրիանացւոյ. հոգեւոր զաւակին մերոյ եւ Տ.Տ. Ամենայն Հայոց Պատրիարգ եւ Արհիեպիսկոպոս Բաղիշեցի րաբունի Յովհաննէս վարդապետին...»: Կ'երեւի կ'ուզէ ակնարկել Յովհաննէս Կոլոտ Բաղիշեցիին (1715—41): Կապոյտիկ վ. առիթը չի փախցներ Հայը իբր հերձուածող ներկայացնելու եւ իբր այդ «զգեցաւ զկերպարան անբանից» ըսելու եւ կամ «որպիստեմ Հայք ասեն, որէք միանգամ ուրացան զտէրն ի Քաղկեդոնի, բարձան տառէք կանոնականք Համանգամայն ազանց, ջրացան դաշինք...»: Անշուշտ կ'ապահովէ թէ Կաֆայի կիսահայ պատուիրակութիւնը իբր լիազօր ներկայացուցչութիւնը Կաթողիկոսի (Կոստանդին Վահկացի) եւ Հայութեան, ընդունած է Եւգենիոս Պապին առաջարկած Հաւատոյ զաւանութիւնը:

15. Աբրահամ Անկիւրացի եւ Առաքել Բաղիշեցի կամ Պոռեցի, աշակերտ Գրիգոր Նլաթեցիի: Աբրահամին կը վերագրուի. «Ոտանաւոր վասն Առմանն Ստամպոլայ», որուն վերջաբանութեան մէջ կ'ըսէ. «Ես Աբրահամ մեղօք լցեալ, բազում ցաւօք յօրինեալ... երեք ամիս անդ (Պոլիս) եմ կացեալ, ի որբութիւնս ուխտ արարեալ, զպատմուճանն Քրիստոսի բազում անգամ աչօք տեսեալ»:

16. Առաքել Բաղիշեցիի նոյնանման գործ կը կրէ վերնագիրս. «Վասն գալոյ բոլոր Ֆրանկ ազգին յաշխարհ ամենայն» եւ կը սկսի. «Քանզի Ֆրանկաց ազգն շարժին...»: վերջաբանին մէջ կ'ըսէ. «Ես Առաքել մեղօք ի լի..., յարմարեցի զողբս բանին, Բիւզանդեայ մեծ քաղաքին... եւ ասասցեն տէր ողորմի, իսկ մեղապարտ Առաքելի..., եւ Բաբունւոյն իմ Գրիգորի, որ մականունն Մերենց կոչի...»:

Երկու ողբերն ալ ամփոփուած են թիւ 156 ձեռագրին մէջ: Գրիգոր Նլաթեցի Մերենցի պատմութիւնը պահուած է թիւ 71 ձեռագրին մէջ:

Չենք ծանրանար ա՛յլ երկրորդական պատմական արժէք ներկայացնող գործերու վրայ, ինչպէս Լուսաւորչի եւ Սահակի տեսիլներուն եւ անոնց մեկնութեան (թ. 13), Անանիա Շիրակացիի ինքնակենսագրութեան (թ. 40, հրատարակուած Ք. Պատկանեանէ Պետերսբուրկ 1877),

Լուսաւորչի Պատմութեան եւ Նշխարաց Գիւտի (թ. 11), Մաշտոցի վարքի, գրուած իր աշակերտ Ստեփաննոսէն 893ին (թ. 204), Վասիլի՛ վրաց Ըռոտն եւ Ջոյատն զօրավարներու դէմ մղած պատերազմի եւ Պետրոս Գետադարձի ջրօրհնէքի եւ ա՛յլ նման պատմութեանց վրայ:

Մտտենագրական տեսակէտով կարեւոր ժողովածոյ մը կը կազմեն Գրիգոր Մազիստրոսի թուղթերը (թ. 41, 42. տե՛ս Համապատկեր): Ըստ Ջարբհանելեանի ծանօթ են 80ի չափ թուղթեր (Հայկ. դպրութեան պատմութիւն, էջ 557), ըստ Տաշեանի 83 (Յուլյակ. էջ 1074): Մեր ձեռագիրներն ունին ըստ վերնագրի 82, բայց ըստ բաժանումներու 89, գուցէ նւթերու բաժանման հետեւանքով, եւ շատ ընտիր ընթերցումներով:

ԻՄԱՍՏԱՍԻՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾԵՐ

Դասական իմաստասիրական գործերէն ամենէն աւելի պահուած են մեր ժողովածոյին մէջ Արիստոտէլի գործերը, թարգմանութեամբ Դաւթի Անյաղթի, որը թէ՛ իր վերածանութիւններով եւ թէ՛ իր ինքնուրոյն գործերով կը հանդիսանայ հին դարերու ամենամեծ Հայ իմաստասէրը: Միջին դարերուն իմաստասիրութեամբ ամենէն աւելի զբաղած են Յովհանն Որոտնեցի, Գրիգոր Տաթեւացի եւ անոր աշակերտ Առաքել վարդապետ:

1. Դաւիթ Անյաղթ. մեր 184 թիւ ձեռագիրն ունի Դաւիթ Անյաղթի թարգմանութեամբ «Արիստոտէլի իմաստասէրի Յաղագս առաքինութեան առ Ալեգսանտրոս թագաւորն», (տե՛ս Տաշեան, Յուլյակ. էջ 1065):

2. Գրիգոր Տաթեւացիին կը վերագրուին հետեւեալ իմաստասիրական գործերը.

- ա) «Գրիգորի եռամեծի քաջ հոետորի եւ անյաղթ փիլիսոփայի իմաստայեղ բանին, աշակերտի Յովհաննու Որոտնեցւոյն, Համառօտ տեսութիւն դժուարիմոց բանիցն Պորփիւրի»: բ) «Նորին եռամեծին Գրիգորի արարեալ Լուծումն Համառօտ ի տեսութիւն Դաւթի»: գ) Եռամեծի Յովհաննու Հայոց փիլիսոփայի եւ վարդապետի ի հաւաքումն Համառօտ վերլուծութեան եւ Ստորագութեանցն Արիստոտելի, ի Գրիգորէ աշակերտէ». դ) «Եռամեծի Յովհաննու Հայոց փիլիսոփայի եւ վարդապետի ի հաւաքումն Համառօտ եւ լուծումն Պէրի արմենաս զրոց ի Գրիգորէ աշակերտէ»:

Բոլոր այս գործերը կը գտնուին մեր թիւ 213 ձեռագրին մէջ, որոնցմէ ոմանք չեն յիշուիլ Տաշեանի Յուլյակին մէջ (տե՛ս էջ 1065, եւ այլն):

3. Առաքել վարդապետ Սիւնեցիին, աշակերտին Գրիգոր Տաթևացիի, կը վերագրուին հետեւեալ երկերը. 1) «Տէր Առաքելի, եռամեծի եւ քաջ հոտորի եւ անյաղթ փիլիսոփայի, աշակերտի երիցս երանելոյն Գրիգորի տիեզերալոյս վարդապետի, արարեալ բանս խրատականս ոգեշահս եւ հանճար իմաստայեղս ի Մեկնութիւն Սահմանաց գրոց», որուն սկզբնաւորութեան մէջ հետեւեալ հետաքրքրական տեղեկութիւնները կը հաղորդուին. «Դաւիթ... վասն ժ պատճառի հարկեցաւ գրել զայս Գիրքս սահմանաց: Նախ՝ ընդդէմ աթենացւոցն, զի յորժամ մեծն Դաւիթ եւ Եզնակ Կողբացին գնացին յԱթէնս ի յուսուցումն եւ տեսան զբիծ վարս վարդապետացն եւ զայրացեալ մեղադրեցին նոցա, եւ նոքա լուեալ զայրացան եւ ասեն զհայս կարճագիս եւ չարածճիկ եւ հակառակողս եւ փորձողս եւ ասացին չթողուլ զոքի հայոց ուսանիլ յԱթէնս եւ ոչ գոյր այլ պատճառս, բայց առաւել իմանալն քան զայլազգիս եւ յայս պատճառս անարգ տեսանէին զնոսա, վասն այտորիկ արար Դաւիթ զգիրքս զայս յանդիմանութիւն նոցա, թէ տեսէք որ այսպիսի իմաստութիւն գոյ ի Հայս, այլ ո՛չ եմք կարօտ գալ զԱթէնս...: Զի ե (5) գիրք արարեալ է Դաւիթ, այսինքն՝ ա) Սահմանքս, բ) զԲարձրացուցէքն, գ) Զպիտոյիցն, դ) Մեկնութիւն քերականին, ե) Մեկնութիւն Պորփիւրի եւ Արիստոտէլի... Դաւիթ Ներգինացի կոչի, Ներգինեայ կոչի գեօղն այն, ուր Անանիայ Շիրակացիին զառաւօտու երգերն է ասացեալ եւ Դաւիթ յայս գիւղս էր, որ է Տարօնոյ գաւառին... ազգաւ հայկազնի էր, բայց զմարմնաւոր ազգատոհմն նորա ի գիրքն Յորայ (մեր թ. 189 ունի «ի գիրսն Յակոբայ») ցուցանէ»:

Ապա կը յիշէ այս թարգմանիչները իրենց անուններով մինչեւ «Ղազար Պատմագիրն» եւ կ'աւելցնէ Ս. գրոց թարգմանութենէն ետքը Սահակ ու Մեսրոպ 60 աշակերտներ ալ ղրկեցին Աթէնք: Դաւիթ եւ Մովսէսի վերադառնալու ժամանակ. «եղեալ էր ժողովն Քաղկեդոնի հերձուածոյն, զոր եկեալ մեծն Դաւիթ եւ Մովսէս քերթողն յանդիմանեցին զգլխաւորս Քաղկեդոնի ժողովոյն եւ ասի ի բերան արարին զնոսա»: (Հմմտէ՛. Մալխասեանի նոր տեսութեան հետ, որ Խորենացիին քաղկեդոնական կը համարէ, տե՛ս Խորենացու առեղծվածի շուրջը, Երեւան, 1940, էջ 130): Դաւիթ Անյաղթի մասին շարունակելով խօսիլ կը յաւելու. «զի անզգամք են յանդիմանեալ ի նմանէ, անարգեցին զնա եւ զբանս նորա եւ հարեալ վիրաւորեցին զնա եւ նա գնացեալ ի Վիրս, անդ կացեալ վախճանեցաւ»:

4. Առաքել Սիւնեցիի «Մեկնութիւն Սահմանաց գրոց» կամ «Վասն Սահմանացն Դաւիթի» պրակը 20, գործը կը գտնուի մեր ժողովածոյի թ. 55 եւ 189 ձեռագիրներուն մէջ, վերջինը աւելի ընտիր ընթերցումներով:

5. ԺԹ. դարուն Յովհաննէս պատուելի Տ. Կարապետեան Չամուրճեան, որ Արմաշի մէջ ուսումնապետ եղած է, հայերէնի վերածած է ո՛չ թէ Քրիստոսեան բնագրէն, այլ իտալերէն թարգմանութիւններէ, 1) Փրանկիսկոս Սուալիէի հետեւեալ իմաստասիրական գործերը.

ա) Հոգեբանութիւն 1827ին (թ. 84),

բ) Օրինակք հրահանգաց բարուց (թ. 85 եւ 122, 1830ին),

գ) Քննութիւնք ի վերայ վիճակի ընկերութեան եւ լեզուի (թ. 80 եւ 123),

դ) Ուսումն բարուց (թ. 139):

Նոյն անձը թարգմանած է 2) «Քոնստիլլաք արքայի» «Տրամաբանութիւնք» (թ. 143) եւ գրած «Լուծմունք տրամաբանութեան Կովդնոյ» (թ. 101):

ՏՈՄԱՐԱԿԱՆ

Տոմարական գրութեանց մէջ, որոնք պահուած են մեր ժողովածոյին մէջ, ամենէն աւելի հետաքրքրական են.

1) Անանիա Շիրակացիին վերագրուած «Լուսնացոյցը» (թ. 8), որուն մէջ Անանիա իր այս աշխատանքի մասին հետեւեալ յայտարարութիւնը կ'ընէ. «Արդ ես Անանիա Շիրակացի ստուգիւ քննեցի զամենայն աւուրս ընթացից եւ եղանակաց լուսնի, ըստ որում շրջագայ է եւ խորանօք փակեալ արձանացուցի, զի անաշխատ զխնդրողսն պահեսցէ եւ եդի յառաջ զընծայումն լուսնին եւ զկնի լրումն թէ ի քանիս ամսոյն լինի եւ թէ ի սուրճեան թէ ի գիշերի եւ թէ յորում ժամու...»:

Այս ըսածները կ'արդարացնէ տախտակով մը եւ բոլորածեւ պատկերով մը լուսնի եւ արեւի կենդանակերպերու մէջ շրջանառութիւնը ցոյց տալով: Անանիայի այս գործը իբր աղբիւր ծառայած է հետագայ հայ տոմարագէտներուն: Անոր մէջ յիշուած են նաեւ օտար ազգերու տոմարագէտները: Անդրէասեան, Էսսեան, Իրիոնեան տոմարական հաշիւները մեծ կարեւորութիւն կը ստանան քրիստոնէական եկեղեցւոյ մէջ, Զատիկի տօնը եւ ա՛յլ տօներ ուղիղ օրին տօնելու համար: Անունը անծանօթ հեղինակ մը հետեւեալ չափական տողերով Անանիա Շիրակացիին կը վերագրէ Մովսէս Բ. Եղիվարդեցիին օրով (574–604) հայ թուա-

կանին հաստատու՞մը, թէ՛ եւ ժամանակակցութիւնը շատ չի յարմարիր. «Անանիա Շիրակացին, հրամանաւ Տ. Մովսէսի հայ թուական գրեալ լինի, ապրիլ չորիս սկզբնաւորի, որով ուղիղ տու՞մար կազմի, ի ծննդե- նէ Քրիստոսի մինչեւ ի գիր Հայոց թուի, հինգ հարիւր ամօք կու չափի, յիսուն եւ երեք թիւ յաւելի...», զի ուղղեն գտօնք տէրունեաց...» (թ. 221):

Շիրակացիէն սկսեալ կ'երեւի մեր տոմարագէտները սովորութիւն ըրած են լուսինի եւ արեւի կենդանակերպերու մէջ շրջանառութեան բազմատեսակ աղիւսակներ շինել (տե՛ս մեր թ. 117, 118):

2) Յակոբ Ղրիմեցի. մեր ժողովածոյին մէջ ամենէն աւելի տոմարա- կան երկեր ունի Յակոբ Ղրիմեցին, ժամանակակից Թովմաս Մեծոփեցի- ին: Անոր կը վերագրուին.

ա) Մեկնութիւն տոմարի, զոր խնդրեաց Թովմայ վարդապետն Մե- ծոփայ վանացն աստուածասուրբ ուխտին եւ սիրով գհայցուածս սորա կատարեալ Յակոբ վ. Ղրիմեցւոյ», շատ հետաքրքրական ծանօթու- թիւններով, հայ երաժշտութեան, հայ ամիսներու ծագման, եւ հայ թուա- կանի սկզբնաւորութեան մասին (553ին) (թ. 7):

բ) «Նորին Յակոբ վարդապետի Ղրիմեցւոյ յաղագս տու՞մարական մակացութեան, թէ ի յորոց մարդկանէ արհեստաւորեցաւ» (թ. 7), որուն մէջ հին օտար եւ հայ տոմարագէտներու մասին կը խօսի եւ Շիրակացի- ին համար կ'ըսէ. «Անանիա շիրակացին արար զլրումն Հայոց Մեծաց» եւ հայ թուականին համար կը գրէ. «...սկիզբն թվականիս մեր Յիսուսէ ի 553... բայց ոչ ըստ գրութեան, այլ ըստ թուելութեանն...: Յորժամ զատկաց լրումն առնիցեմք ի թվականէն պարտիմք 9 թիւ ի բաց գնալ եւ զայլն երթալ 19, 19 եւ զմնացեալն յապրիլի 4-իցն սկսանել եւ գտա- նել զլրումն Ջատկին...»:

գ) Ղրիմեցիին կը վերագրուի նաեւ «Պատճառ Հայոց տոմարին» (թ. 8), որուն մէջ զանազան ազգերու «եւթներեակը» եւ «վերադիրը» գտնելու իբր աղբիւր կը յիշէ «Սարակաւագի» եւ «Ստեփաննոսի» գոր- ծերը:

Այս տեղեկութիւնները մեծ մասամբ կը պակսին Ջարբհանելեանի քով եւ Տաշեան Յուցակին մէջ:

ԲԺՇԿԱԿԱՆ

Հին եւ նոր հայ բժիշկներու գործերէն մեր ժողովածոյի մէջ պա- Հուած են հետեւեալները.

1. Ամիրտովլաթ Ամասիացի.

ա) Բժշկարան (Ախրապատին) (թ. 182, տե՛ս Տաշեան, Յուցակ, էջ 1056) բաժնուած 25 «դուռերու» (գլուխներու), որուն մէջ կը խօսի գա- նազան դեղերու պատրաստութեան, պահպանութեան եւ գործածութեան մասին: Դեղերուն անունները կը յիշուին հինգ լեզուներով (պարսկե- րէն, արաբերէն, լատիներէն, յունարէն եւ հայերէն): Ամիրտովլաթ կ'օգ- տուի հայ եւ օտար բժիշկներէն: Հայ բժիշկներէն կը յիշէ 23-րդ գլուխին (դուռն) մէջ. «Յեսու բժիշկ, Բագարատ, Սահակ» եւ իր տողաչափեալ յիշատակարանին մէջ կը յայտարարէ. «...Չորս տարի տիւ եւ գիշեր աշխատեցայ, եւ ի բազում օրինակաց աւարտի սա, գրեցի կատարեցի բան զինչ որ կայ, ի բառից բժշկութեան զինչ որ գտայ, աւարտիմ հինգ լեզուաւ զինչ որ ուսայ... ի հայոցն եմ արարեր զսկիզբն զորա, ի վերայ այբուբենի զինչ դեղեր որ կայ... ես բժիշկ Ամիր Տովլաթ Հայրս եղիայ, որ ծնեալ եմ ի քաղաքն յԱմասիայ, ես հիմայ բնակեալ եմ ի Բիւզանդի- այ... Հայոց թիւն... ՋԼԱ (1482), թիւ կու լինենայ, յորում շինվի եւ գրելով աւարտ եղեւ սայ»:

Այս բժշկարանը Վիեննայի Մխիթարեաններու ունեցած «Ախրապա- տին»էն տարբեր է խմբագրութեամբ (տե՛ս Տաշեան, Յուցակ, թ. 75): Լ. Ղ. վ. Յովնանեան ուսումնասիրած է զայն (Հետազօտութիւնք նախ- նեաց ուսմիտէնին վրայ, Վիեննա, 1895, էջ 364—75) ինչպէս դր. Վ. Թորգոմեան (Արեւելք, 1889):

բ) Անգիտաց Անպետ (Մինհաճ) (թ. 184), որուն յիշատակարանին մէջ Ամիրտովլաթ կը յայտարարէ թէ իր այս գիրքը գրած է 1478ին. «Առ դրան Ս. Նիկաւայոսի սքանչելագործ Հայրապետին թարգմանեցաւ այս գիրքս: Մէկ մէկ դեղերուն զաւրութիւնն ի բազում գրեանց այլազգեաց, ձեռամբ մեղաւոր, անպիտան եւ անիմաստ բժիշկին Ամիր Տովլաթայ... եւ անգէտն չի աւգտել ի սմանէ իրք եւ անուանեցաք զայս գրոցս անուն Անգիտաց անպէտ...: Այս բժշկութեան արհեստս ի գիտնականութենէն եւ յուսմանէն մաս մըն է եւ հանապազ գմարդկային կենդանութիւնն առօրջ կ'ուզէ եւ որ չէ առողջ մարմնով ոչ կարէ ծառայել Աստուծոյ հոգով եւ յայս բանիցս առին յառաջին բժշկապէտքն մեր, մեծն Մխի- թար բժիշկն եւ Ահարոն բժիշկն եւ որդին նորա Ստեփաննոս բժիշկն եւ տոհմն նոցա ծաւլլին բժիշկն եւ Սարգիս բժիշկն եւ Յակոբ բժիշկն եւ Դեղին բժիշկն եւ Սիմաւոն բժիշկն եւ Վահրամ բժիշկն, որ շատ գրեանք շինեալ էին, վասն դեղերուն զաւրութեանն եւ օգտութեանն կարճաւոյն էին արարեալ...»:

ինքը ծովէ ծով, քաղաքէ քաղաք, Մակեդոնացւոց երկիրը շրջելով Պոլիս հասած է եւ շատ գիրքեր հաւաքելով հինգ լեզուով դեղերու անուները գրած եւ անոնց պատրաստութիւնը եւ գործածութիւնը աշխարհաբար լեզուով խմբագրելով ամէնուն ըմբռնելի դարձուցած է եւ ասով ան կը պարծենայ «ամենայն բժշկապետքն զայս ծածկել էին եւ չէին գրել ի բժշկարանին եւ ծառանիդ յայտնեցի կամօքն Աստուծոյ...» (Հմ-մտէ՝ Տաշեան, Ցուցակ, էջ 1056, եւ մեր թ. 182 ձեռագիրը եւ յիշատակարանը):

Դեղագործական բառարանը բաժնուած է երկու մասերու, որոնց մէջ այբբենական կարգով կը յիշէ բոլոր դեղերը հինգ լեզուներով:

2. ԱպուՍայիտի Մարդակազմութիւն (թ. 54): «Այս ինչ կայ ի գիրս մարդակազմութեան» 17 գլուխներու ցանկը յիշելէն ետքը կ'աւելցնէ. «Բուսայիդայ իմաստնոյ քաղուածու յաղագս կազմութեան մարդոյ»: Ինչպէս յայտնի է հին գրականութեան մէջ, այս նիւթի մասին առաջին գործը գրած է Նեմեսիոս փիլիսոփայ եմեսագին «Յաղագս բնութեան մարդոյ» վերտառութեամբ եւ ապա Գրիգոր Նիւսացին նոյն վերնագրով (տե՛ս մեր թ. 53). Ստեփանոս Սիւնեցին թարգմանած է զայն Հայերէնի, եւ Գէորգ Սկիւռացին յօրինած է անոր «լուծմունքը», նման մարդակազմութիւններ ունին Ամիրտովլաթ, Գալուստ Ամասիացի (Տաշեան, Ցուցակ, էջ 1061, 1075, 1133, Ուսումնասիրութիւնք՝ Տաշեան, Մատենադարական մանր Ուսումնասիրութիւնք, Վիեննա, 1895):

Մերինը Ապուսայիտի քաղուածն է, նման խմբագրութիւն մը Վիէնացիներու թ. 294 ձեռագրին:

3. Թիւ 9ին մէջ կը խօսի «Յաղագս ջլաց եւ երակաց», իսկ թ. 131 ժողովրդական բժշկարան մըն է ռամկական աշխարհաբարով, նոյն իսկ տաճկերէն բացատրութիւններով:

ԺԹ. դարու բժիշկներու գործերէն պահուած են մեր ժողովածոյին մէջ հետեւեալները.

1) Րէստեն պարոն Միքայէլ ՏէրՊետրոսեանի եռահատոր Բժշկարանը եւ Անդամազնութիւնը (թ. 102), գրուած աշխարհաբար լեզուով 1841ին եւ օգտուելով բացառապէս իտալական աղբիւրներէ, զոր ուսումնասիրած է նաեւ դր. Թորգոմեան, ինչպէս Շէհրիմանեանի գործը:

2) Ստեփաննոս Շեհրիմանեան Տփիսիսցի (թիւ 183) գրած է «Անգեղայ ժանտախտի» 1796ին, Կ. Պոլիս, 2 մասերով, 7 գլուխներու բաժնուած, որուն մէջ կը խօսի ժանտախտի մասին՝ օգտուելով հայ եւ օտար բժիշկներու գործերէն:

1. Մեր ժողովածոյին մէջ Վարդան վարդապետին կը վերագրուին 164 առակներ (թ. 10, գրուած 1619ին) եւ տարբեր առակներ, հանելուկներ, պատմութիւններ ալ, որոնք Վարդանին կը վերագրուին, պահուած են ա՛յլ ձեռագիրներու մէջ (թ. 9, 6): 163 առակներ ալ կը գտնուին «Աղուեսագիրքի» մէջ (թ. 168) թրքերէնի թարգմանուած 1793ին, որ կը սկսի հետեւեալ բառերով. «Աղուէսագիրք տէրէր պու քիթապա, մասալ մեսալի շէյլէր թարիֆ օլունուր, պու քիթապ էսկիտէն վար ըտը, հայ-ճասը պասմա, վէ պէն թարգմանել էթտիմ թիւրքճէ»:

2. Շնորհալիի առակները, հանելուկները պահուած են թ. 6, 75, 142 ձեռագիրներու մէջ:

Առակներու մասին լաւագոյն ուսումնասիրութիւնները գրած են Ն. Մառ ուսերէն, որ հրատարակած է 380 առակներ, Հ. Յ. Տաշեան եւ Հ. Յովնանեան, յիշելով բոլոր աղբիւրները: Մեր առակները մասնաւոր ուսումնասիրութեան կը կարօտին՝ որոշելու համար թէ որո՞նք անոնցմէ արդէն հրատարակուած են:

ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆՔ

Աշխարհագրական երկերէն մեր ժողովածոյի մէջ մասնաւորապէս յիշատակելի են:

1. «Աշխարհագիր Մովսէսի Խորենացւոյ» (թ. 13), նման տպագրին (Վենետիկ, 1853): Ձեռագրիս մէջ աշխարհագրութեան կը հետեւի «Մղոնաչափ» մը. «Ահա կամիմ գչափ աշխարհիս համառօտել մղոնախաղաց ոտնաչափութեամբ ուղղիկաբար ասպարածեմ դրութեամբ», որ թ.13ի մէջ լիակատար է եւ թ. 11ի մէջ թերի եւ կը սկսի բառերովս «Ի Դըւնայ մղոն 200ի Կարնոյ քաղաք» եւ կը շարունակուի Դուին իբր կեդրոն ունենալով. «Ի Դըւնոյ մղոն 170ի Խլաթ, անտի մղոն 80ի Քղիմար...», «Ի Դըւնայ մղոն 60ի Բերդուլուսն, անտի մղոն 160ի Պարտաւ...» եւ այլն (տե՛ս Մանանդեանի ուսումնասիրութիւնը «Մղոնաչափի» մասին. Հին Հայաստանի զլխաւոր ճանապարհները, ըստ Պեւտինդերյան Քարտէզի, Երեւան, 1946, էջ 176, եւ Խորենացու առեղծուածի լուծումը, Երեւան, 1834, էջ 84-89):

2. Նոյն ձեռագրին մէջ կը գտնուի «Անուանք քաղաքացն Հնդկաց եւ Պարսից»: Արտագրողը՝ Գրիգոր Երեւանեցին կը նօթագրէ. «Գրեցաւ Աշխարհացոյցս թուին Ռձիէ (1678): Հեղինակը կը թուէ ո՛չ միայն Հնդ-

կաստանի եւ Պարսկաստանի քաղաքները այլ եւ «Զին եւ Մաչինի» եւ «Թուրքեստանի»:

3. Շատ հետաքրքրական գործ մըն է Թ. 11ի մէջ պահուած «Աշխարհացոյցը», որ անկախաբար Մ. Խորենացիէն եւ ա՛յլ աշխարհացոյցներէ կը թուէ նաեւ Հայաստանի գաւառները եւ նշանաւոր անձերու գերեզմաններ կամ մասուկներ կան. այսպէս օրինակ. «Գարդման գաւառն Գարդմանիկ է, ուր կայ գերեզմանն Յովհաննէս վարդապետին Մայրագումեցուն, Մեծ Սիւնիս եւ Փոքր Սիւնիս, ուր կայ աթոռն Ստաթէի առաքելոյն, որ կոչի Տաթեւ եւ Միծեռնայ վանք: Գեղամ Գեղարքունի է, ուր կայ ս. ուխտն Մաքենէս եւ Սեւան կղզին... Ջակամ (?) ուր կայ ս. ուխտն Խորայնաշատ, Հաղարծին եւ Գետկայ վանքն, ուր աթոռն է Գաւշ վարդապետին... Արագածոտն նգայ տուն, ուր կան ս. ուխտքն Սաղմոսայ վանք եւ կայ անդ Արագածոյ Ս. Նշանն եւ աւճահալած Ս. Նշանն եւ Յովհանավանքը, ուր կայ վարչամակն Քրիստոսի... Ի կողմանս Գառնոյ Տարունից եկեղեցին որ է Հաւուցթառ, անդ կայ կենդանազիր պատկերն փրկչական եւ Այրեւանքն, ուր կայ Գեղարթն աստուածամուխ եւ նայ է տուն Հաւատոյ Հայաստանեայց, Հաստատեալ ի Լուսաւորչէն եւ Աղջկոց վանք...: Վայոց ձոր Եղեգէ ձորն է, ուր կայ կենսայրբն Ս. Նշանն եւ Հերմոնի վանքն եւ Գայլածոր, որ աթոռն է եւ վարժարան ս. վարդապետացն մերոց... Կարնոյ քաղաքն Արզրում է որ կոչի Թէոյդուպոլիս... եւ էին վերակացու գործոյն (չինութեան պարպաց) Մովսէս Քերթոզն եւ Դաւիթ Անյաղթն...: Ռշտունիք ոստան է Դոսպ Անձեւացե(ա)ց... ուր կայ ս. ուխտն Հոգոց վանք, ուր կենդանայգիր պատկերն է Ս. Աստուածածնին զոր երբ Բարթողիմէոս առաքեալն, անդ է եւ Տրդատ Թագաւորն եւ Աշխէն տիկին եւ Խոսրովիթուխտն եւ Ըռշտունեաց գաւառին կան սուրբ ուխտքն Նարեկ, Նկարէն, Անձղնայպատ, Ս. Յակոբ, Ս. Վարդան, անդ է եւ նշխարքս Թումայի ս. առաքելոյն, եւ աստուածաբնակ լեռն Սեպուհու, ուր Հանգեաւ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչն եւ անդ կայ Հաւհալանի Թուրն Տրդատայ, զոր ետ նմա Կոստանդիանոս Թագաւորն... Բայու, ուր գիրն եգիտ Մեսրոպ վարդապետն...»:

Եւ այսպէս Վանի, Սեբաստիոյ մասին խօսելէն ետքը կ'աւելցնէ. «Ի գալն Թաթէոսի առաքելոյն զԹէոյփիլոս աշակերտն իւր եպիսկոպոս ձեռնադրեաց ա. Հայոց եւ վասն այդ պատճառիդ անդ գնաց եւ էառ գձեռնադրութիւն Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչն իբր յիւրմէ առաքելոյ», եւ ապա կը խօսի եւրոպական երկիրներու մասին: Չի յիշուիր թէ ո՞վ է հեղինակը

կը այս Աշխարհացոյցին, որ չի նմանիր Տաշեանի յիշած աշխարհացոյցներուն (Տաշեան, Յուցակ, էջ 1060 եւ 1155) եւ ո՛չ ալ Վարդան վին վերագրուած Աշխարհագրութեան (Պատմ. Հ. Դպրութեան, էջ 724): Նման, բայց տարբեր խմբագրութեամբ եւ աւելի ընդարձակ «Աշխարհացոյց» մը կայ Խաչիկ Վ. Տատեանի ժողովածոյին մէջ (տե՛ս Յ. Թօփ-ճեան, Յուցակ ձեռագրաց Տատեան Խ. վ.ի, Վաղարշապատ, 1898, էջ 77)¹²:

4. Թ. 11 Ձեռագրին մէջ կայ նաեւ Երկրաչափութիւն Աղեքսանդրի եւ նշանք գաւառաց եւ տիեզերաց որ ասաց ոմն իմաստուն», որ տգէտ գրիչէ մը գրուած է եւ հին աստեղեան ծանօթ երկիրներու եւ Հայաստանի աշխարհագրութեան մասին կը խօսի (տպ. Վենետիկ, 1843), որ թէեւ Խորենացիին կը վերագրուի, սակայն ապահովաբար Ե. դարու գործ չէ:

5. Հետաքրքրական է նաեւ 18-րդ դարու Համար Թէոդորոս սարկաւազ Երզնկացիի «Աշխարհագրութիւն յերկուս գիրս բովանդակեալ, Համահաւաքեալ յեգիպտական գրեանց... յամի տեառն 1791», որուն մէջ աշխարհագրական տէրմիններն արաբերէնով կուտայ եւ ինքզինքը կ'անուանէ «Թէոդորոս սարկաւազ Երզնկացի եւ յետնագոյն աշակերտ Պաղտասարեան Մեսրոպայ», յայտնելով որ իր գիրքը գրած է «Ռշտունի Պօղոս վարդապետին» խնդրանքով, օգտուելով իր ժամանակի արաբ աշխարհագիրներէն:

6. Տնաւրինականք (Թ. 186).

Անվերնագիր տեղագրութիւն մը Երուսաղէմի սբ. վայրերու եւ Հայոց վանքերու մասին.

«Յերկիրն Հրէաստան քաղաքն Դաւթի Բեթղեհեմ... ի մէջ տաճարին... յաջակողմ խորանին տեղի է Թլպատութեան Փրկչին, որ է սեղան Հայոց ազգին... Եւ կայ ի մէջ տաճարին ծննդեան յիսուն սիւն մարմարեայ Հաւասարաչափ եւ մի սիւնն խաչանկարեալ ձեռամբ Ս. Լուսաւորիչին, զոր Լուսաւորչի Սիւն կոչեն... եւ... Վանքն Հայոց ուր կայ Վէմն պատուեալ... յագարակ բերդին գերեզման աւտարաց, որ էլ առնէր (իջեւանն էր) Հայոց... եւ տեղի աղաւթից Ս. Գրիգորի Լուսաւորչին (ի Սիոն) եւ մերձ Ս. Սիոնի Վանք Հայոց Ս. Փրկիչն եւ անդ կափարիճ Վէմն Ս. գերեզմանին... եւ բանտն... եւ անտի յառաջ Հրեշտակապետ վանքն Հայոց. որ է տուն Կայնափայ քահանայի...: Եւ մերձ ի քաղաքն Մեծ վանք Հայոց Ս. Յակոբ եւ անդ գլուխ Ս. Յակոբայ, որդւոյն Ձեռե-

¹² Անվերնագրութեան վարդապետի Աշխարհացոյցի մէկ ընթրինակութիւնն է: Տես Հ. Պէրպլեռեանի հրատ., Բարիզ, 1960, էջ 12-13:]

թեայ... գլխատունս էր Աթոռ Յակոբայ Տեառն եղբարն եւ այժմ է Աթոռ
Հայոց Ազգիս...» (Հմմտէ Տաշեան, Յուլիան, էջ. 485, 840):

ԳԻՏԱԿԱՆ

1) Յովհաննէս վ. Երզնկացիին (Մործորեցի) կը վերագրուի «Յաղա-
գս երկնային շարժմանն, նուաստ Յոհաննիսի Երզնկացւոյ շարադրեալ
յիմաստնոց բանից, ի խնդրոյ բարէպաշտ եւ երկի(ւ)ղազարդ պատա-
նոյն պարոն Վախթանկա» (թ.186): Յառաջբանին մէջ կը պատմէ թէ
ինքը 1284ին «Տփղիս, Փայտակարան կոչեցեալ ի գիրս պատմողաց»,
եկած է Հոն, Հանդիպած է «Մեծ իշխանին Հայոց պարոն Բարիմատի-
նին», որուն Հայրը պարոն Ումեկ շինած էր եկեղեցին, ուր ան քարոզած
է «Յաղագս երկնային շարժման» եւ «պատանի» Վախթանկ՝ «որդի կրտ-
սեր պարոն Ումեկին եւ մայրենի ազգաւ, թոռն մեծ իշխանին Ջալիլի
տեառն իսաչենոյ», խնդրած է գրել նոյն նիւթի մասին եւ քաղաքի եպ.
Յովհաննէսն ալ յորդորած է զինքը կատարելու այս խնդրանքը (տպ.
1792, Նախիջեան): Այս գրութիւնը կը սկսի «Ամենայն ոք զբան...»
բառերով եւ խմբագրութեամբ տարբեր է նոյն հեղինակին վերագրուած
«Յաղագս երկնի» գրութեանն (թ. 11), որ կը սկսի «Այն որ յառաջ քեզ
ճառեցան...» բառերով (տե՛ս Տաշեան, Յուլիան, 1126 եւ Զարբհանեւեան
Պատմ. Հ. դպրութեան, էջ 739 շ.):

Տարբեր խմբագրութիւն մըն է նաեւ «Սուրբ եւ իմաստուն վարդա-
պետին Յովհաննիսի Երզնկացւոյն արարեալ այլաչափ տաղս ի խնդրոյ
բարեպաշտ իշխանին Ապլոցի», տաղաչափեալ գրութիւն մը, որուն տու-
ներուն սկզբնատուերը կը կազմեն. «Յովանիսի բան յաղագս երկնի ի
խնդրո իշխանի Հայոց Ապլոց անուն» (թ. 11): Նման վերնագրով, «Յա-
ղագս երկնի եւ զարդուց նորա», ինչպէս ծանօթ է, գրութիւն մը ունի
Ներսէս Ենճալի, որ գրած է Մխիթար Բժշկապետի խնդրանքով (թ. 6):

2) Երկրագործական պարունակութիւն մը ունի «Գիրք վաստակոց»
եւ «Բառարան վաստակոց գիրքը» (թ. 165), որ Հաւանականաբար Պէյ-
րութեցի Պոնիոս Անատոլիոսի (Դ. դար) գործին Համառօտագրութիւնն է
Ֆլորենտինոսէ խմբագրուած եւ արաբերէնի թարգմանուած է. (Զարբհա-
նեւեան, Թարգմ. նախնեաց եւ Տաշեան, Յուլիան, էջ 608-704) եւ բա-
ռարանի հեղինակն ալ ենթադրաբար Գէորգ Պալատեցին է (Տաշեան,
Յուլիան, էջ 1071):

3) Թրքերէն լեզուով գիւղատնտեսական խրատներ կը պարունակէ
թ. 159, որ Հայերէն «Արտօրէից գիր» կը կոչուի:

4) «Համառօտ սկզբունքն երկրաչափան աստղաբաշխութեան» (թ.
124) վերտառութիւնը կրող եւ 2 գիրքերէ բաղկացեալ գործը լատիներէ-
նէ թարգմանութիւն մըն է, որուն ո՛չ հեղինակը եւ ո՛չ թարգմանիչը կը
յիշուին:

ԼԵԶՈՒԱԿԱՆ

1) «Քերականութիւն որ կոչի Եւթնաւրեանք, զուգեալ ի Դաւթայ
փրկիսոփայէ եւ Հռոմայ վարդապետէ, կոչեցեալ անուն Փիւնիկ» եւ ապա
թուելէն ետքը ձայնաւորները, կը շարունակէ «Այս է արուեստ վեց Հա-
զարեկի զոր գովէ Անանիայ Շիրակացին եւ ասէ գանձ ծածկեալ էր յեր-
կիրս Հայոց եւ ակն թաքուցեալ ի տան Թորգոմայ» (թ. 40):

2) Երկու թերի բառարաններ. Պարսկերէնէ Հայերէն (թ. 106) եւ Թուր-
քերէնէ Արաբերէն, Պարսկերէն, Հայերէն եւ Ֆրանսերէն, որոնց հեղի-
նակները եւ յօրինման ժամանակները չեն յիշատակուիր, բայց վերջին
դարերու գործ ըլլալու են:

3) Յիշենք նաեւ «Ճարտասանութիւն Մխիթար Աբբայի» գրուած
1753ին «ի Վենետիկ, մեծաւորաց ակնարկութեամբ» (թ.179): «Համա-
ռօտ ճարտասանութիւն շարադրեցեալ շխատասիրութեամբ Տ. Մխի-
թարայ վ.ի Սեբաստացւոյ, Աբբահայր կոչեցելոյ...յամի տեառն 1753,ի
Վենետիկ, մեծաւորաց ակնարկութեամբ»:

ԵՐՄՈՒՇՏԱԿԱՆ

1) Թ. 186 ունի հետեւեալ երաժշտական ծանօթութիւնները. «Քանի՞
ձայնք են գոյիցս... Ստեփանոս երաժիշտ ԻԶ (26) բաժանեաց բառաչե՛լ,
պոռե՛լ, պոպչե՛լ, բչե՛լ, կառչե՛լ, մոնչե՛լ... (եւ 26 ձայները այսպէս
թուելէն ետքը) եւ շինեաց գործիք ԻԶ (26) առանձին աղ(ր)եաւք եւ
Թիմգիանոս Թեղբացի ա. շինեաց եւ ԻԶ (26) աղի: Յետ սորա Թէովնաս
այլակերպ յօրինէր գործի, որ զամենայն կենդանեաց ձայն նովաւ երգէ-
ին, յետ սորա Սիներգէս արար զառաջին ձայն ի հիւսնականէ զտեալ եւ
Փոկիղդէս եղբայրն նորին, զերկրորդ ձայնն ի դարձնականէ, Սոփեկղի-
տէս զերրորդ ձայնն ի Հոսանաց գետոց, Փիպիանոս քեռորդի սոցա զչոր-
րորդ ձայն ի ծփանաց ծովու, Քիւնոփենէս Հմուտ ձայնից զազանաց եւ
Թոչնոց զատուցանէ զկողմն առաջին ձայնին: Աքիլեւս զկողմ երկրորդ,
Եւնիմիոս զգձ (4-րդ ձայն), Արքեղատոս մաքրեաց զամենայն, որ ուսաւ
ի ծովային կենդանեաց, եւ Թէոփիլեանք ոմանք արարին ստեղունս (չորս)
եւ եղև ԲԺ (12) ձայն ի փառս Աստուածոյ»:

2) Յակոբ վ. Ղրիմեցիին (ԺԴԺԵ. դար) խօսելով իր վերոյիշեալ տոմարական աշխատութեան մէջ իր ժամանակին գործածուած երաժշտական գործիքներու մասին, կ'ըսէ. «Քնարն որ ունի գտասն աղին ի լարս մետաքսեայ եւ թէ Սալթերն, որ է քառասուն աղի ի թելս պղնձի եւ թէ Ղանոնս որ է եօթնասուն լարի եւ թէ արղանոնն որ է Հարիւր աղի ի թելս պղնձի...»: Այս նուագարաններուն ձայները կրնան ըլլալ «սուր, բուր, զիւ, բամբ» եւ անոնց տեւողութիւնը՝ «սուղ, երկար» եւ եղանակը՝ «թոյլ, պինդ»: Ձայները կրնան ըլլալ «կէս ձայն, երկպատիկ, կիսաբոլոր, մակեասակ, մակքառեակ»:

3) Արդէն վերը յիշեցինք Գրիգոր Տաթեւացիի՝ Յովհան Որոտնեցիին վերագրած «ի սմանէ յոգնանկար նորագիծ տառք եւ երաժշտական եղանակք» վկայութիւնը:

Ձեռք փափաքեր մեր այս յօդուածը աւելի երկարել եւ մատնանիշ ընել առանձին հեղինակներու բոլոր այն գործերը որոնք դեռ չեն հրատարակուած եւ կամ անծանօթ կը մնան: Արմաշի ձեռագիրներուն մէջ պահուած «Կաթողիկ գրականութեան» պիտի անդրադառնանք մասնաւոր յօդուածով:

Ով որ կ'ուզէ ամբողջական գաղափար մը կազմել Արմաշի ձեռագիրներու մասին, պարտի նկատի ունենալ վերոյիշեալ յօդուածը եւ համապատկեր տախտակը այս ձեռագիրներուն:¹³

«Հասկ»

Հայագիտական տարեգիրք,

Ա տարի, 1948, ԱնթիլիասԼիբանան, էջ 63-88:

ԱՐՄԱՇՈՒ ԴՊՐԵՎԱՆՔԻ ՎԵՐՁԻՆ ԴԱՍԱՐԱՆԸ

Տարագրութեան ու եղեռնի տարին, 1915, Արմաշու Դպրեվանքի մէջ կ'ուսանէինք: Ընդամենը 39 ուսանողներ, մէկ մասը Պոլսոյ եւ Բիւթանիոյ շրջակայ գիւղերէն, իսկ միւսը՝ Արեւմտահայաստանի ներքին գաւառներէն:

Դպրեվանքը, քառորդ դարու մը շրջանին, 1890-1915, կրօնակեղեցական եւ ազգայինդաստիարակչական աչքառու հաստատութեան մը համբաւը կերտած էր իր համար: Պոլսահայ թաղերու քարոզիչներն ու գաւառի առաջնորդները նկատելի թուով մը Արմաշականներ էին, ազգին ու հայրենիքին նուիրուած հմուտ, լուսամիտ եւ ժրաջան հոգիներ: Արմաշական մըն էր նաեւ Թրքահայոց նորընտիր պատրիարքը՝ յանձին Ջաւէն Արքեպօս. Եղիայեանի:

Դպրեվանքը, արդարեւ, բազմակողմանի առաւելութիւններով օժտուած կրթական բարձր հաստատութիւն մըն էր, բացառապէս օժտուած ուսուցչական հեղինակաւոր դէմքերու կազմով մը:

Մեսրոպ Եպօ. Նարոյեան¹⁴, վերատեսուչը, գրաբար եւ Հայ եկեղեցական պատմութիւն կը դասաւանդէր:

Մինաս Ծալեան՝ Հայերէն եւ Հայ գրականութիւն:

Մինաս Սէմէրճեան՝ Թուրքերէն եւ Հայոց ու ընդհանուր ազգերու պատմութիւն:

Երուանդ Գարթալեան՝ ուսողական գիտութիւններ:

Րիչըրտ Հարտի՝ Փրանսերէն:

Յակոբոս Այազեան՝ Ձայնագրութիւն եւ երաժշտութիւն:

Ի դէպ այդ շքեղ իրականութեան, եւ դիւրաւ ընտելացած Դպրեվանքի միջավայրին, կարգապահական կանոններուն, ուսմանց ծրագրին ու դասաւանդութեանց, յամառօրէն փարած էինք մեր դասերուն, սպազայական երազներով օրօրուած:

Դպրեվանքի շրջափակէն ներս՝ արտաքին աշխարհի քաղաքական իրադարձութեանց շուրջ համառօտ եւ սահմանափակ տեղեկութիւններ մը կը ստանայինք միայն:

Սարաճէվոյի մէջ գահաժառանգի մը սպանութիւնը համաշխարհային պատերազմի մը մղած էր ազգերը, պատերազմ մը, որուն մէջ մխրճուած էր նաեւ Թուրքիան:

* Դպրեվանքէն շրջանաւարտ 1905-ին: Յետագային Պատրիարք Թուրքիոյ Հայոց:

13 Մանօթութիւն. գամազամ ձեռագիրներէ քաղուած մեջբերումները գրուած են բնագիրներու ուղղագրութեամբ:

Ռազմական ճակատներու շփոթ, հակասական ու շունդալից լուրերու հետ հետզհետէ չարագուշակ տեղեկութիւններ կը ստանայինք մեր ազգային համայնական կեանքի շուրջ: Պոլսոյ մէջ Հայ մտաւորականներու ձեռքազրկութիւնն ու աքսորը, Ապրիլի 24-ին, Քսաններու կախազանը Պայազիտի հրապարակին վրայ, Յունիս 15-ին, եւ զանգուածային բռնագաղթի ու ջարդի պատմութիւններ սարսուռով կը համակէին մեր հոգիները:

Կացութիւնը զգալիօրէն կը վատթարանար, ու մենք գիրէն ու գիրքէն խռոված՝ դէպքերու գահավիժումը կը դիտէինք վախով ու երկիւղով:

Դասարանի այն ուսանողները, որոնք Պոլսոյ եւ Բիւթանիոյ շրջակայ գիւղերէն էին, տուն վերադարձան, իրենց ծնողներու մօտ, իսկ Կարենցի, Մշեցի, Երզնկացի, Բաբերդցի, Քոջեցի, Խարդբերցի, Բաղէջցի, Խնուսցի, Տիգրանակերտցի, Սեբաստացի, Եւդոկիացի, Ամասիացի, եւ Արաբկիրցի ուսանողներս մնացինք Դպրեվանքի մէջ, տրտմօրէն սպասելով մեր ճակատագրին:

Այդ օրերուն, Յունիս Յունիս, 1915, Պոլսոյ կեդրոնական բանտի տնօրէն վատահամբաւ Իպրահիմի հրամանով ու հսկողութեամբ Իզմիտի, Պարտիզակի, Օվաճըզի ու Արսլանպէկի մէջ ծածկ ու չարչարանքի սպառնալիքով Հայերը խմբովին կը տեղահանէին դէպի հեռավոր ու անծանօթ վայրեր: Միայն խումբ մը քաջարի Հայորդիներ, մերժելով զօրակոչի ու գաղթի ամէն հրաման, լեռ բարձրացած էին, միշտ պատրաստ գէնքի ու կռուի: Փառք հերոսներուն:

Յուլիսեան կէսօր մը, 1915, շրջանի թուրք չէթէն խարազանը ձեռքը՝ Դպրեվանք խուժեց իր արբանեակներով: Վանատան իր խուցին մէջ Յովհաննէս վարդապետը մահացու կերպով չարչարելէ եւ խոշտանգելէ յետոյ, մոլեգնած թուրքը բրտօրէն հրամայեց մեզ մեկնելու պատրաստուիլ: «Հրաման կայ Իսթանպուլ ղրկելու ձեզ, Պատրիարքարանը» գուռաց թուրք չէթէն, շնական քրքիջ մը աչքերուն մէջ:

Լուռ էինք, անխօս էակներ, կասկածին ու յոյսին խորհուրդովը պարուրուած:

Հրամանը հրաման էր:

Յաջորդ առաւօտ, անձնական գոյքերու բեռ մը շալակած, խմբովին ճամբայ կ'ելլենք դէպի Իզմիտ: Կը քալենք երեք ոստիկաններու հսկողութեամբ, կը քալենք դանդաղ ու մտածկոտ, կը քալենք ու եւ կը նայինք, անգամ մըն ալ, եւ անգամ մըն ալ դիտելու Դպրեվանքի լուսա-

ւոր պատկերը, որ ալ կը հեռանար, կը փաթթուէր հորիզոնին եւ կ'անհետանար:

Իրիկունը Իզմիտ կը հասնինք, Իզմիտի բանտը, ուր հարիւրաւոր Հայ կալանաւորներ խուճապի մատնուած՝ պատերուն կը զարնուին, խաւար ճակատագրի մը սեւ փոթորիկը հոգիներուն մէջ:

Գիշերը բանտին մէջ մնացինք, բացօթեայ, յոգնած, անհանգիստ, քնատ ու մտահոգ:

«Հրաման կայ Իսթանպուլ ղրկելու ձեզ, Պատրիարքարանը», այդպէս ըսին մեզի երէկ, ու այդ յոյսին կառչած հրամանի կը սպասենք:

Կէսօրին ոստիկանները մեզ կ'առաջնորդեն շոգեկառքի կայարանը, ուր արեւին տակ փռուած մարդկային թշուառ էակներու բազմութիւն մը կը սպասէ, օրերով կը սպասէ ճամբայ ելլելու, ո՛վ գիտէ դէպի որ անծանօթ գողգոթաները չարչարանքի ու մեռելութեան:

Յանկարծ «եալլա՛յ, եալլա՛յ» կը պոռչտայ մէկ ոստիկանը, դէպի մօտակայ շոգեկառքը ուղղելով մեզ, եւ «Հայտար ֓աշա» ու «Իստանպուլ» բառերը կը ծամծմէ ակռաններուն տակ, մի գուցէ խաբէական դիտաւորութեան մը բնոյթով: Բայց իրիկունը Պոլսոյ բանտին մէջ ենք: Ամէն վայրկեան նոր բանտարկեալներ կ'աւելնան, բոլորն ալ Հայ, շուարած, խռով ու անհանգիստ, եւ թուրք ոստիկանները՝ դաժան ու հրամայողական:

Պատրիարքարանը տեղեակ է մեր կացութեան: Համաձայն կառավարական հրամանագրի, Պատրիարքարան պիտի փոխադրուինք: Դպրեվանքը Պոլսոյ Պատրիարքարանի հովանաւորութեան ենթակայ կրօնական հաստատութիւն մըն էր:

Վտանգաւոր ժամանակներ էին: Մինչեւ Սեպտ. 1915 մնացինք Պատրիարքարանի հսկողութեան ներքեւ, եւ միշտ Պատրիարքարանի շրջափակէն ներս: Արդէն Պատրիարքարանն ալ խիստ հսկողութեան տակ կը գտնուէր թուրք իշխանութեանց կողմէ:

Երբ դպրոցական տարեշրջանն սկսաւ, Սեպտ. 1915, Պատրիարքարանի կարգադրութեամբ մեկնեցանք Մաքրի Գիւղ, Գէզազեան Երկրորդական վարժարանի մէջ շարունակելու մեր ուսումը:

Բարձրագոյն դասարանի աշակերտներ ենք, գիշերօթիկ: Շատ գոհ ենք, բախտաւոր եւ զբաղած մեր դասերով: Պատկառելի դասախօսներ կ'այցելին վարժարան՝ Եղիշէ արքեպս. Դուրեան, Դաւիթ Խաչկոնց, Հայր եւ որդի Գարեգին եւ Գեղամ Գալաֆեաններ, Գէորգ Սիմօնեան, Կէլիպոլեան եւ ուրիշ մեծութիւններ: Վարժարանի տնօրէնն ալ, Պօղոս Գէ-

զագեան, կարեւոր դէմք մը, մեծ վստահութիւն կը վայելէր կառավարական եւ ոստիկանական շրջանակներու մօտ:

Համեմատաբար ազատ էինք վարժարանէն դուրս ելլելու, պտտելու եւ զբօսնելու: Բայց դեռ անստոյգ եւ խաբուսիկ օրեր էին: Տարեշրջանի դպրոցական դասաքննութեանց ատեն, Յունիս 1916, ոստիկանները թակեցին վարժարանի դուռը, եւ առանց քանի մը վայրկեանի թոյլտուութեան, Արմաշական աշակերտներս առաջնորդեցի դէպի Մաքրի Գիւղի ոստիկանատունը:

Այդ օրերուն թուրք կառավարութիւնը կը վճռէր ջնջել Պոլսոյ Պատրիարքութիւնը եւ Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան Հետ՝ Երուսաղէմի Հայոց Պատրիարքութեան միացնել: Միաժամանակ, Ջաւէն Պատրիարքն ալ Պաղտատ կ'աքսորուէր, իր ծննդավայրը, եւ մեզ ալ, որպէս կրօնական վարժարանի ուսանողներ, Երուսաղէմի Հայոց վանքը կը զրկէին:

Մաքրի Գիւղի ոստիկանատան մէջ մեզ Հետ էին նաեւ արմաշական Մամբրէ եւ Կարապետ աբեղաները: Նոյնպէս Պէզազեան վարժարանէն երկու ուսանողներ, Կարնեցի Գարեգին Փաստըրմաճեանի Հօրեղբորորդւոյն երկու զաւակները, Գեղամ եւ Վահէ, նախկին աշակերտներ Պոլսոյ Միլիթարեան դպրոցի:

Պոլսոյ կայսրանը Փաստըրմաճեան տղաները անջատեցին մեզմէ: Յետագային տեղեկացանք թէ՛ Պրուսայի մօտերը անբացատրելի չարչարանքներով սպաննած են զանոնք:

Պոլսէն մինչեւ Երուսաղէմ բռնադատ ճամբորդութիւն մը կը մտահոգէր մեզ: Անապահով կը զգայինք, ենթակայ թուրք չէթեններու յարձակումներուն ու վայրագութեանց: Ուր երկաթուղու գիծ կար, կը ճամբորդէինք շոգեկառքով, այլապէս՝ Հետիոտն, չարչարանքի ուղիներով:

Հայտար Փաշայէն երկաթուղային դանդաղ, երկար, ճանճրալի եւ յոգնեցուցիչ գնացքէ մը յետոյ՝ մեր առաջին Հանգրուանը եղաւ Գոնիայի խաւար, խոնաւ եւ գարշահոտ բանտը:

Դուրսը՝ բանտին մօտ Հետաքրքիր դէմքեր մեզ կը դիտեն կարեկցութեան մը նայուածքներով: Անոնցմէ մէկը վարանոտ քայլերով կը մօտենայ եւ հազիւ լսելի շունչով մը կը հարցնէ թէ ո՞վ ենք մենք:

«Արմաշական ուսանողներ», կը պատասխանենք եւ այդքան միայն:

«Ես Հոճա Գրիգորն եմ», ըսաւ մարդը եւ անհետացաւ:

Բանտին անկիւնը ծուարած, վաղուան պատահականութիւններու մասին կը մտմտանք, վաղը որ անորոշ է եւ աւելի մտալլկիչ:

Գրեթէ երկու ժամ վերջ՝ Հոճա Գրիգոր եւ քանի մը Գոնիացի Հայեր, որոնք գործի կապակցութեամբ տեղահանուած չէին, բանտի տնօրէնութեան կը դիմեն, եւ մեծ երաշխաւորութեամբ արտօնութիւնը կը ստանա բանտէն Հանել մեզ օրուան մը համար, տուն տանիլ, Հիւրասիրել, պատսպարել գիշերը եւ յաջորդ օրը պաշար տալ մեզ եւ բանտ վերադարձնել, ապահով ճամբորդութեան մը հազար ու մէկ բարեմաղթութիւններով:

Ա՛խ, Հայուն բաբախուն սիրտը, Հայուն ասպնջական ոգին:

Դեռ սկիզբն էր այդ մեր երկարածի՞ց ու անստոյգ ճամբորդութեան մինչեւ Պաղեստին, Երուսաղէմի Հայոց վանքը, եթէ այդպէս էր կառավարական հրամանը, որուն նուազագոյն վստահութիւնն անգամ չունէինք, բացի ստոյիկեան տկարութեամբ բախտին յանձնելով գալիքը:

Ոստիկանական հսկողութեամբ՝ շոգեկառքը Պօզանթին կը փոխադրէ մեզ: Ոստիկանները կը լքեն մեզ բանտին առջեւ, եւ կը սկսին ագահօրէն ճաշել ու մեր բախտին վրայ ծիծաղիլ:

Շատ խիստ հսկողութիւն մը չկայ: Սահմանափակ շրջանակի մը մէջ քայլեր կ'առնենք, շրջապատը դիտելու հետաքրքրութեամբ: Օդը խիստ տաք է, եւ արեւը բորբ:

Աղիխարչ տեսարան մը: Բազմաթիւ Հայ կայանաւորներ, նիհար, դալուկ ու հեւասպառ, եւ քրտինքի մէջ ողողուած ճամբուն վրայ անընդհատ քար կը կոտրեն ծանր մուրճերով, շրջապատող թուրք ժանտարմաններու մտրակներուն ու լուտանքներուն ենթակայ:

Իրիկունը մեզ կը չպրտեն մութ յարդանոցի մը մէջ: Կը փորձենք քնանալ: Ապարդիւն: Մտահոգութիւնը այն է, որ շոգեկառքի գիծը կը վերջանայ Պօզանթինի մէջ, ու մենք լեռնային ճանապարհով պիտի քաննք դէպի Տարսոն:

Առաւօտը կը բացուի, պահակներէն մէկը կը բանայ յարդանոցի դուռը, բաներ մը կը մըթմըթայ, բայց խստութեան ու սպառնալիքի փորձեր մը չընեն:

Անհամբեր ու անհանդարտ՝ կը սպասենք ճամբայ ելլելու, բայց անպարանքի նշաններ մը չկան, ու մենք, ոստիկանական հսկողութենէ ոչ շատ հեռու, արեւին տակ կը շրջապայինք:

Անսովոր եռուզեռ մը կը տիրէ Պօզանթինի մէջ: Բազմաթիւ բեռնակառքերու խճողում մը: Գերման զինուորներ ռազմամթերք կը փոխադրեն Պաղտատի ճակատը եւ բազմակի կը վերադառնան: Զինուորական տարագով երկու անձեր ալ դէպի մեզ կ'առաջանան: Նախազգացում մը

կ'արթըննայ մեր մէջ: Հայու կը նմանին, Հայու դիմագիծ, Հայու աչքեր:

Բախտաւորութի՛ւնը...: Գերմանացիներու մօտ զինուորական Հայ թարգմաններ են, որոնց բարեխօսութեամբ ու միջնորդութեամբ Գերմանական բեռնատար ինքնաշարժ կառքերով ճամբայ կ'ելլենք դէպի Տարսոն, Տաւրոսեան լեռներու քարքարոտ ու ամայի ուղիներով:

Տարսոնի ոստիկանատունը պարսպապատ ընդարձակ շէնքի մը մէջ ենք: Թշնամական սպառնալիքներ չեն ընել: Տեղւոյն անուանի հայերէն՝ Շարվարճեան եղբայրները, որոնց վստահուած էր շրջանի թուրք բանակին համար ցորենի ու ալիւրի մատակարարումը, ոստիկանատուն կ'այցելեն, կը քաջալերեն մեզ, նաեւ դրամական օգնութիւն, հարկ եղած ժամանակ ոստիկանները կաշառելու նպատակով, ի հաշիւ ապահով ճամբորդութեան:

Տարսոնի կը յաջորդէ Ատանայի բանտը, հազիւ կծկտելու չափ խցիկ մը, ուր խոժոռ ու խստադէմ պահակներ, ո՛չ միայն կաթիլ մը ջուր խմելու արտօնութիւն չեն տար, այլ եւ անդադար կը հայհոյեն, թուրք հայհոյաբանական շատ ճոխ հոլովոյթներով:

Արդեօք ճնշումի ու բռնութեան նախափո՞րճ մը:

Արդեօք չարագուշակ ազդարարութի՞ւն մը գալիք վատ օրերու:

Մամբրէ արեղան*, միշտ լաւատես, կը ջանայ փարատել վախի ու վտանգի ամէն զգացում, եւ քրիստոնէական բարեմտութեամբ կը փորձէ խաղաղ ու պայծառ օրերու յոյսը ներշնչել մեզ:

Մինչ այդ՝ ճամբայ կ'ելլենք դէպի Ճիհուն, դէպի Օսմանիյէ, եւ Ամանոսի լեռնային կիրճերով դէպի Իսլահիյէ, ենթակայ հետիոտն ճամբորդութեան մը բազմապիսի դժմանութեանց:

Իսլահիյէի բանտը եւ ոստիկանատան մէջ՝ ժէօն թուրք սպաններ «կեաւուր»ներու արիւնոտ սպանդին դէպքերը կը հաշուեն լրբօրէն, միաժամանակ զարմանք յայտնելով թէ ինչպէ՛ս թոյլատրուած չէր ոստիկաններուն Արմաշական ուսանողներու հաշուեյարդարն ալ կատարելու Ամանոսի ամայի ճորերուն մէջ:

Գիշերը մղձաւանջ մ'եղաւ: Անքուն աչքերով պահակներու շարժումներուն կը հետեւինք: Ժամբը որքա՛ն դանդաղ կը յառաջանան: Ողջո՞յն, բարի առաւօտ: Խաւարին հետ վախը կը փարատի: Ոստիկանները կայարան կ'առաջնորդեն մեզ: Շոգեկառքը դէպի Հալէպ կը սուրայ:

Հալէպի բանտին մէջ մեզմէ շատերը կը հիւանդանան: Գլուխի ցաւ, պաղառութիւն, հազ, ջերմութիւն: Զինուորական բժիշկ մը կը քննէ մեզ: Հայ է, լրջախոհ ու բարեմոյն հոգի մը: «Մի մտահոգուիք», կ'ըսէ հայ բժիշկը գուրգուրանքով, «չարաթի մը չափ կը պահենք ձեզ Հալէպի մէջ, կը լաւանաք ու ապահով կը շարունակէք ձեր ճամբորդութիւնը»:

Որքան երախտապարտ ենք Հայ բժիշկի հոգածութեան ու դարմանումին:

Շաբաթ մը վերջ՝ դէպի Դամասկոս: Հնադարեան այս քաղաքի բանտին մէջ թուրք ոստիկանութիւնը համեմատաբար մեղմ վերաբերմունք ցոյց կու տայ մեզ հանդէպ: Արտօնութիւնը կը ստանանք Դամասկոսի հայոց եկեղեցին ու առաջնորդարանը այցելելու, ու տեղւոյն հովիւր՝ Արիստակէս վրդ. Խաչատուրեան շատ բարեացակամօրէն կ'ընդունի մեզ, կը հիւրասիրէ եւ ուրախութիւն կը յայտնէ, որ Դպրեվանքի ուսանողներու թոյլ տրուած է քաղաքական այս վտանգաւոր օրերուն Երուսաղէմ փոխադրուիլ:

Յուլիսի վերջերը, 1916, ապահով Երուսաղէմ կը ժամանենք, եւ կ'ամփոփուինք Հայոց վանքին մէջ, զրպէս կրօնական վարժարանի աշակերտներ:

Պատերազմական խիստ պայմաններու ենթակայ՝ տնտեսական անձկութեան մէջ կը գտնուէր Վանքը այդ օրերուն, եւ խճողուած՝ հազարաւոր Հայ գաղթականներով: Երուսաղէմ տարազրուած էին նաեւ թրքահայ շատ մը բարձրաստիճան եկեղեցականներ: Ժամանակաւորապէս փակ էր Ժառանգաւորաց վարժարանը, բայց պատեհութիւն տրուեցաւ մեզ հետեւելու Օրմանեան Սրբազանի եւ Գարեգին վրդ. Խաչատուրեանի՝ կարգ մը դասախօսութեանց:

Պաղեստինի պատերազմական ճակատը հետզհետէ կը տկարանար, հակառակ թուրք եւ գերման ուժերու դիմադրական յամառ ճիգերուն:

Թուրք կառավարութեան կողմէ Երուսաղէմի Հայոց Պատրիարքութիւնն ալ իր Սինոդով կը փոխադրուէր Դամասկոս: Լուր կը տարածուէր թէ պատերազմական կացութեան հետեւանքով՝ քաղաքի ընդհանուր բնակչութիւնն ալ փոխադրուելու էր աւելի ապահով վայրեր, երբ Անգլիական բանակը ռազմական ճարտար հարուածով մը գրաւեց Երուսաղէմը 1917-ին Դեկտեմբերին:

* Մամբրէ արք. Սիրումեան, առաջնորդ Եգիպտոսիայոց, վախճանած 1996-ին:

* Դպրեվանքէն շրջանաւարտ 1905-ին եւ յետագային Պատրիարք Թորքիոյ Հայոց 1951-1962:

Քաղաքը փրկուած էր: Անգլիական բանակի յառաջացումով Հայ գաղթականներու նոր կարաւաններ կը հասնէին Երուսաղէմ:

Թրքական բանակի պարտութեան եւ Հայ Լեզէոնականներու յաղթանակի լուրերը անչափօրէն կ'ոգեւորէին ու կը խանդավառէին մեզ:

Նոյեմբեր 11, 1918, զինադադար, եւ վերջ Համաշխարհային առաջին պատերազմի:

Այսօր, երկար տարիներ յետոյ, Արմաշու Դպրեմանքի վերջին դասարանի ապրող քիչերս, տարտղնուած Հայրենի աշխարհէն մինչեւ հեռաւոր երկիրներ, ցաւով ու սարսուռով կը վերյիշենք ողբերգական երէկը, աւելի քան համոզուած՝ Հայ ժողովուրդի վերապրումի շքեղ ոգիին, ստեղծագործ հզօր ճիգին եւ լուսագեղ ապագային:

«ՍԻՈՆ», 1978, էջ 139-144:

ՄԱՍ

ԵՐԿՐՈՐԴ

ԱՐՄԱՇԻ ԴՊՐԵՎԱՆՔԻ
ԵՐԱԺՇՏԱԿԱՆ ԱԻԱՆ ԴՈՅԹՆԵՐԸ

Երկու խօսք

XIX դարի սկզբում Համբարձում Լիմոնճեանը ստեղծում է նոտագրութեան մի Համակարգ, որ յետագայում ստանում է «Հայկական նոր ձայնագրութիւն» անունը: Այդ առթիվ Կոմիտասը գրել է. «Երկար փորձառութիւնը նրա մէջ յղացնում է այն միտքը, թէ անհրաժեշտ է ձայնանիշ ունենալ շարականի երգեցողութիւնը դիւրացնելու եւ հոգեւոր երգերը անկորուստ պահպանելու համար»¹: Այն ժամանակ, երբ Հայկական խազային նոտագրութիւնն անկում էր ապրում, եւ դարից դար բանաւոր հաղորդուող հոգեւոր երգարուեստը կանգնած էր անհետացման վտանգի առջեւ, Լիմոնճեանի նոտագրութիւնն անգնահատելի դեր ունեցաւ մշակութային արժէքները պահպանելու եւ զալիք սերունդներին ժառանգելու տեսակէտից: Ստեղծման ժամանակից սկսած՝ լիմոնճեանական նոտաներով էին կատարում թէ՛ հոգեւոր եւ թէ՛ աշխարհիկ երգարուեստի նմուշների ձայնագրութիւնները ընդհուպ մինչեւ Կոմիտաս: Հայկական նոր նոտագրութեամբ էլ ձայնագրուել ու մինչեւ մեր ժամանակներն են հասել ձեռագիր ու տպագիր բազմաթիւ ժողովածուներ:

XIX դարի 70-ական թուականներին ազգային եկեղեցական երաժշտութեան համար մի նոր շրջան սկսուեց, երբ Գեւորգ Դ կաթողիկոսի հրամանով Նիկողոս Թաշճեանը Հայկական նոտագրութեամբ ձայնագրեց Շարակնոցը, Պատարագը եւ Ժամագիրքը, որ եւ յետոյ եկեղեցին վավերացրեց: Այնուհետեւ Լիմոնճեանի նոտագրութեամբ լոյս տեսան մի քանի աշխատութիւն եւս: Պօլսահայ Եղիա Տնտեսեանը 1869–71 թուականներին ձայնագրեց իր Շարակնոցը, որը, սակայն, հրատարակուեց միայն 1934 թ. Ստամբուլում՝ նրա որդու ջանքերով: Միւս տպագիրները կապուած են Հնդկահայ դպրոցի հետ: 1896 թ. Կալկաթայում էմի Աբգարը հրատարակում է «Պատարագամատոյց» (1920 թ. այն լոյս է տեսել Բեռ-

¹ Կոմիտաս, Յօդուածներ եւ ուսումնասիրութիւններ (Ռատաքեց Ռ. Թերլեմեզեան), Երեւան, 1941, էջ 127:

ի ինուս առանձին մասերով) եւ «Չայնագրութիւն հինգ ժամերգութեանց Աւագ շաբաթու» (Լայպցիգ, 1902) հատորները: Անշուշտ, բացառիկ է հայկական նոր ձայնագրութեամբ մինչ այժմ լոյս տեսած այս ժողովածուների դերն ու նշանակութիւնը թէ՛ հայ հոգեւոր երգարուեստի գանձերը աղաւաղումից ու կորստից փրկելու եւ թէ՛ հոգեւոր երգեցողութեան տարբեր դպրոցները ուսումնասիրելու եւ արժէքաւորելու իմաստով: Սակայն փաստ է նաեւ, որ վերոյիշեալ տպագրերը աննշան են այն բազմահազար ձեռագրերի համեմատութեամբ, որ սփռուած են Վիեննայի ու Վենետիկի, Երուսաղէմի ու Փարիզի, այլեւայլ վայրերի հարուստ հաւաքածուներում:

Վերջին մի քանի տասնամեակում նմանատիպ ձեռագրերով զգալիորէն հարստացան Երեւանի Ե. Ջարենցի անուան Գրականութեան ու արուեստի թանգարանի եւ Մեսրոպ Մաշտոցի անուան Մատենադարանի ֆոնդերը: Ցարդ դրանք լրջօրէն ուսումնասիրուած չեն: Սոյն աշխատութիւնը գալիս է դոյզն չափով լրացնելու այդ թերին, այն է՝ ի ցոյց դնել, արժէքաւորել ու գնահատել վերոյիշեալ երկու հաստատութիւններում պահպանուող այն ձեռագրերը, որ առնչվում են հայ եկեղեցական երգարուեստի մի հետաքրքիր եւ ուրոյն ճիւղին, որի անունն է Արմաշ:

ԱՐՄԱՇԻ ԵՐԱԺՇՏԱԿԱՆ ՁԵՌԱԳՐԵՐԸ

Արմաշի Դպրեվանքը եղել է Արեւմտեան Հայաստանի կրթական խոշոր կենտրոններից մէկը: Իր բազմազեղ գործունէութեամբ այն ձեռք է բերել համազգային նշանակութիւն եւ համբաւ՝ կրթելով ու գործնական կեանքի ասպարէզ կոչելով հայ եկեղեցու նուիրեալների՝ հայոց պատմութեան, գրականութեան ու երաժշտութեան անխոնջ մշակների: Բազում անգամներ իրենց յուշագրութեանց մէջ կամ այլ առիթներով, Դպրեվանքի սաները անհուն երախտիքով ու ջերմութեամբ են յիշել հոգեւոր հաստատութիւնը, իրենց ուսուցիչներին: «Համեստ էր նիւթական սնունդը, բայց ճոխ ու հացալից էր իմացական ու հոգեւոր սեղանը զոր գաւառացի անպատրաստ պատանիներուն համար Ազգը պատրաստած էր: ... Մարդկեղէն Բանը, իմացական զարգացումը եւ հայ ազգային մշակոյթը՝ բարձր ու յարգի պահուած էին հոն, Աստուածային Բանին, հոգեւոր ազդմանց, կրօնական ուսմանց եւ վարժից համահաւասար»², այսպէս է գրել Շահէ ծ. վրդ. Գասպարեանը Դպրեվանքի մասին:

² Շահէ ծ. վ. Գասպարեան, Ինչպէ՞ս կը ճանչնամ Դուրեան սրբազանը (Մշակն ու վարձքը, հորեղիական հրատարակութիւն ի յիշատակ ամէն Դուրեան Տ. Նիշէ Ս.

Դեռեւս ժառանգաւորաց ուսումնարանի Հիմնադրումից սկսած՝ կրօնական, լեզուական, պատմական ու այլ առարկաների հետ մեկտեղ, դասաւանդուող առարկաների շարքում գլխաւոր տեղերից մէկը գրաւում էր երաժշտութիւնը: Աշակերտները պարապում էին եկեղեցական երաժշտութիւն (երգեցողութիւն), հայկական նոր ձայնագրութիւն եւ ուսումնասիրում եւրոպական երաժշտական մշակոյթը: Նախադպրեվանքեան, եւ, ինչու չէ, նաեւ դպրեվանքեան շրջանի պատմութիւնը ժլատ է մեզ այս ասպարէզում տեղեկութիւններ հասցնելու մէջ: Յայտնի է, որ Մուրատ Պոյաճեանցը, որ 1830-ական թուականներին ուսուցչապետ էր վանքի ուսումնարանում, եղել է քաջ հայկաբան եւ նոյնիսկ եկեղեցական երաժշտութիւն մշակել³: Թէ յետագայ տարիներին ովքեր են եղել ժառանգաւորացի երաժշտութեան ուսուցիչները, եւ կամ եղել են արդեօ՞ք երաժշտութեան մէջ առաջադիմած շրջանաւարտներ, մեզ անյայտ է մնում⁴: Սակայն ունենք ուսանողների երաժշտական կեանքին վերաբերող մի քանի յիշատակութիւններ: Ահաւասիկ դրանցից մէկը. Կ. Պոլսում լոյս տեսնող «Հայաստան» լրագիրը, անդրադառնալով ուսումնարանի՝ 1848 թուականի սեպտեմբերի 29-ին կայացած տարեկան պարգեւաբաշխութեանը, նշում է, թէ «Հանդէսը տեղի է ունեցել ժամերգութիւնից յետոյ վեհարանի մեծ սեննակում: Ուսանողները երգեցին Նարեկացու հետեւեալ աղօթքը՝ «Կաղաչեմք զանփոփոխելի տէրութիւն ամէնակալ հոգևոյդ հզօրի» [...] մէջընդմէջ՝ տրուած հարցերին պատասխանելուց յետոյ ուսանողները երգեր էլ էին երգում»⁵: 1889 թ. սեպտեմբերի 18-ին (նոր տոմարով 30-ին) տեղի ունեցաւ Դպրեվանքի բացման հանդիսաւոր արարողութիւնը: Ահա ինչ է գրում այդ մասին ականատեսը՝ Ասատուր Նաւարեանը⁶. «Արմաշ, 1889, Դպրեվանքի բացումը, պաշտօնական անձեր, Օրմանեանի հոյակապ, պատկառելի ու խոժոռ դէմքը, ասոր մօտ՝ Դուրեան երիտասարդ վարդապետը [...] յետոյ, վանքին միաբանները, հոչակաւոր Համբարձում Պապան,

Պատրիարքին Երուսաղէմի յիսնամեայ քահանայապետութեան հորելեանին. 1879-1929», Երուսաղէմ, 1931, էջ 72):

- 3 Արքաճամ Այվազեան, Շար հայ կենսագրութեանց, հ. 3, Կ. Պոլիս, 1893, էջ 172:
- 4 Թէեւ քաւականաչափ հարուստ գրականութիւն էր ժամանակի պարբերական մամուլն էլ ըստ հնարարութիւն աչքի ենք անցկացրել:
- 5 «Հայաստան», Կ. Պոլիս, 1848, N 16:
- 6 Ասատուր Նաւարեանը յայտնի ֆրանսագիր քանաստեղծ է, դպրեվանքի շրջանաւարտ: 1912-13 թուականներին ֆրանսերէն է դասաւանդել դպրեվանքում: Յետագայում աւարտել է Սորբոնի համալսարանը, լոյս է ընծայել քանաստեղծութիւնների մի քանի ժողովածու:

լուսարար Աղշիկ Մինասը, Արմաշցիներ եւ Խաչկալցիներ՝ խուռներամ, խանդավառութիւն եւ փայլուն յոյսեր ներկաներու եւ նորընտիր աշակերտներու մօտ⁷։ Մէկ այլ ականատես գրում է, թէ բազմաՀազար Հանդիսականներ ու պաշտօնական անձինք ներկայ եղան առաւօտեան պատարագին, այնուհետեւ տասնմէկ աշակերտների ընծայման արարողութեանը, որ անձամբ կատարեց գերապատիւ Մաղաքիա Օրմանեանը, որից յետոյ Հոգեհանգստեան պաշտօն կատարուեց վախճանուած միաբանից յիշատակին։ Հոգեւոր մասի աւարտին յաջորդեց կրթականը։ Վանքի մեծ սրահում «աշակերտք ի միջավայրի» շարուած էին յոտնկայս եւ գլխաւորութեամբ Չերչեան Համբարձում էֆենտի երաժշտապետի, որ է ծանօթ Պապա Համբարձումը, երգեցին Աստուածածնայ «Այսօր ցնծան» շարականը», որից յետոյ Սրբազան Պատրիարքը եւ Վանահայրը պաշտօնապէս ազդարարեց եկեղեցական վարժարանի բացումը⁸։

Չարխափան Ս. Աստուածածնի վանքում ծառայած Հետաքրքիր ու իւրօրինակ դէմքերից մէկն է վերոյիշեալ Աղշիկ Մինասը⁹ լուսարար Մինասը, որ 1861 թուականից ի վեր իրեն անմնացորդ նուիրել էր եկեղեցուն։ Նրա բազմամեայ պաշտօնավարութիւնը ըստ արժանւոյն է գնահատուել ժամանակակից վանահայրերի եւ պատրիարքների կողմից, որի Համար նրան առանձնաշնորհել են «Համարձակ կրել գնշանն տէրունական գեղազարդ, ի մխիթարութիւն վշտացեալ սրտին եւ ի պսակ բազմամեայ Հաւատարիմ ծառայութեան տաճարին, Չարխափան Ս. Աստուածածնի Դպրեվանոց Արմաշու»¹⁰։ Աղշիկ Մինասը այլ բարեմասնութիւնների Հետ մէկտեղ օժտուած էր երաժշտական շնորհով՝ շարականների քաջ գիտակ էր, ունէր բարձր ու գեղեցիկ ձայն, այնպէս, որ երգելիս դրաւում էր բոլոր Հանդիսականների ուշադրութիւնը։

Անկասկած է, որ Դպրեվանքի ուսանողները գործուն մասնակցութիւն են ունեցել վանքում կատարուող ժամերգութեանը եւ իրապէս Հարստացրել իրենց տեսական գիտելիքները։ Այդ է վկայում Դպրեվանքում Հաստատուած օրինակելի կանոնակարգը, որով առաւօտուա դասաժամից յետոյ ուսանողներն իջնում էին եկեղեցի կատարելու ժամերգութիւնը։ Այնուհետեւ երեկոյեան ժամերգութիւն՝ «աւուր պատշաճի» աղօթքներով։ Ընթրիքի ժամանակ, որին, ինչպէս եւ ճաշերին, մասնակցում էին փոխվանահայրը եւ ամբողջ միաբանութիւնը, աշակերտներից մէկն ըն-

թերցում էր Հատուածներ Աստուածաշնչից, ապա եւ նախնեաց մատենագրութիւնից։ Զրոսանքից յետոյ գիշերային աղօթքն էր, «խաղաղական» ի աղօթքը եւ գիշերադադարը։ Այս խիստ ընթացակարգի մէջ էին մտնում եւ պահքերը՝ Մեծ Պահքից զատ բոլոր շաբաթապահքերը, նաեւ չորեքշաբթի եւ ուրբաթ օրերը։ Սրա Հետ մեկտեղ ուսանողներն անցնում էին ընդհանուր եւ եկեղեցական պատմութիւն, կրօնների պատմութիւն, աստուածաբանութիւն, Հայոց պատմութիւն ու Հայ մատենագրութիւն, եկեղեցական երաժշտութիւն, եւ այս բոլորը՝ կատարեալ մակարդակով, քննական ոգով, որովհետեւ նրանց դասախօսներն էին Մաղաքիա Օրմանեանը, Եղիշէ Դուրեանը, Համբարձում Չերչեանը՝ Հայ մտքի ու մշակոյթի ակնառու դէմքերը։ Դժուար է գտնել Դպրեվանք այցելած մի ժամանակակցի, որ Հիացմունքով չխօսէր այնտեղ տիրող խիստ կարգուկանոնի, ուսման բարձր մակարդակի, ոգու մաքրութեան մասին. «Վստահաբար կրնանք ըսել թէ մեր ոչ մէկ վարժարանին մէջ աշակերտն իր տոհմային կեանքին վրայ այնքան ընդարձակ ու այնքան կատարեալ ուսում կառնէ, որքան Դպրեվանքին մէջ¹¹»։ Եւ օրինաչափ է, որ Արմաշի Դպրեվանքի շրջանաւարտներն այդքան փնտրուած էին ամենատարբեր ասպարէզներում. 1906 թուականին Արեւմտահայոց 41 թեմերի առաջնորդներից 14-ը Արմաշի միաբանութեան ներկայացուցիչներն էին։

1884 թուականից մի նոր եւ նշանակալի էջ է սկսուում ժառանգաւորաց ուսումնարանի երաժշտական կեանքում, երբ երաժշտապետ է նշանակուում պօլսահայ անուանի երաժիշտ եւ ձայնագրագետ Համբարձում Չերչեանը։ Դժուար է գերագնահատել այն դերը, որ նա ունեցել է Արմաշի վանքում նոր տիպի երաժշտական աւանդոյթներ Հաստատելու եւ եկեղեցական երաժշտութեան ուսուցումն առաւել պրոֆեսիոնալ Հիմքերի վրայ դնելու մէջ։ Այսօր, բարեբախտաբար, իրեղէն ապացոյցներ ունենք Համոզուելու դրանում, քանզի մեզ են Հասել ժառանգաւորացի աշակերտների կազմած Հոգեւոր երգերի ժողովածուները, որ պահուում են Երեւանի Մեսրոպ Մաշտոցի անուան Մատենադարանի նորագոյն Հաւաքածոյում։ Վերջինս ստեղծուել է 1960-ական թուականներին եւ ընդգրկում է տարբեր բնոյթի ու բովանդակութեան (որոնց թւում են պատմութեանը, աշխարհագրութեանը, բժշկութեանը եւ գիտութեան ու արուեստի այլ բնագաւառներին վերաբերող) գրչագիր մատենաներ։ Հաւաքածուի մի մասը կազմում են երաժշտական ձեռագրերը, որ առաւելապէս Հայկական նոտագրութեամբ XIX–XX դարերում ձայնագրուած

7 Ա. Նաւարեան, Դուրեան Սրբազանի հորեղեանը («Մշակն ու վարձքը», էջ 178)։

8 «Արեւելք», Կ. Պօլիս, 1889, N1706։

9 Նրան այդպէս են կոչել իր կանացի դիմագծերի համար։

10 Ա. Այվազեան, Արմաշական տպատրութիւններ, «Բիւրակ», Կ. Պօլիս, 1898, N 34–35։

11 Լ. Բաշպեան, Դպրեվանքը, «Հայրենիք», Կ. Պօլիս, 1892, N 262։

Շարականոց, Պատարագ, Ժամագիրք ժողովածուներ են, տաղարաններ ու երգարաններ:

Արմաշից մեզ հասած ձեռագրերը թուով տասնհինգն են եւ կրում են N5, 6, 29, 95–105 եւ 109 թուահամարները¹²: Աւելորդ խառնաշփոթից խուսափելու համար դրանք ներկայացնում ենք ըստ այս հերթականութեան, թէեւ ժամանակագրական առումով առաջին երեքը ետադաս են:

1. NN5 եւ 6 ձեռագրերը իրար շարունակութիւն կազմող երկու ստուար հատորներ են: Ըստ բովանդակութեան դրանք ժողովածու տիպի ձեռագրեր են, որոնցում ընդգրկուած են մասեր ե՛ւ Շարականից, ե՛ւ Ժամագրքից, ե՛ւ Պատարագից: Երկուսի 1ա թերթում էլ կայ մատիտով արուած հետեւեալ մակագրութիւնը. «Անուշաւան 1907–1908 թթ. Արմաշ»: Այս ձեռագրերը պատկանել են ոմն Անուշաւան Սահակեանին, որի անձնական երեքըգուեան կնիքը (արարերէն, հայերէն ու անգլերէն) եւ մի թուական՝ «1910», դրոշմուած են դրանց սկզբի էջերին: Ձեռագրերը Մատենադարանին է նուիրել յայտնի հասարակական գործիչ Հայկ Ժամկոչեանը 1962 թուականին¹³: Դրանք լաւ են պահպանուել եւ նորագոյն հաւաքածուի ընտիր նմուշներից են: Այսօր դժուար է ասել՝ Անուշաւան Սահակեանը եղել է ձեռագրի ստացողը, թէ՛ մի այլ ճանապարհով է ձեռք բերել այն: Մեզ համար պարզ է մի բան. Մատենադարանում եւ Գրականութեան ու արուեստի թանգարանում պահուող գրչագրերի զուտ ձեռագրագիտական քննութիւնն ու բաղդատուածը բերեց այն հաստատ համոզման, որ այս ձեռագրի գրիչը Յակոբոս Այվազեանն է, որ այդ տարիներին երաժշտապետ էր Արմաշի Դպրեվանքում: Հիացմունք է պատճառում այն ջանադրութիւնը, որով Յ. Այվազեանը իր մարգարտաշար ձեռագրով կերտել է այս, ինչպէս նաեւ միւս բազմաթիւ գրչագրերը, որոնք, յիշուի, վայելչագրութեան դասական օրինակներ են: Յետագայում, անշուշտ, աւելի մանրամասն կիսօսուի բազմաբուն արմաշականի այլեւայլ շնորհների մասին: Սակայն տեղին ենք համարում առանձնակի ընդգծել Յ. Այվազեանի՝ իսկապէս առաջնակարգ երաժիշտ լինելու փաստը, որի համար ժամանակին Կ. Պօլսի ե-

րաժշտական քննիչ յանձնաժողովը նրան վկայական է շնորհել: Այսօր վստահաբար կարող ենք եզրակացնել, որ NN5 եւ 6 ձեռագրերի կազմողն էլ նոյն ինքը Յ. Այվազեանն է: Ինչպէս նշեցինք արդէն, սրանք ժողովածու տիպի ձեռագրեր են, որոնցում ըստ տօնացոյցի դասակարգուած են Շարականի, Ժամագրքի եւ Պատարագի համապատասխան մասերը: Մօտ 1400 ընդհանուր էջաքանակ ունեցող այս ձեռագրերը կազմուել են պրոֆեսսորիալ եւ գործին նախանձախնդիր երաժշտի կողմից:

2. N29 ձեռագիրը միակն է, որ ունի տիտղոսաթերթ.

«Եկեղեցական ձայնագրութիւն Շարական, Ժամագիրք, Տաղարան բազմագրեալք ի պէտս աշակերտաց դպրեվանոց

հրամանաւ վերատեսչի իւրեանց Տ. Եղիշէ եպիսկ. Դուրեան ըստ ձայնագրութեան Համբարձումայ Չերչեան երաժշտապետի 1901–ՌՅՄ

Արմաշ»

Սա նոյնպէս բաւական ծաւալուն մի ձեռագիր է (մօտ 700 էջ): Չնայած տիտղոսաթերթում նշուած էջ, սակայն ձեռագրում կայ առանձին մաս Պատարագից՝ վերնագրուած «Երգեցողութիւնք Սրբոյ Պատարագի»: Քիչ անբաւարար են ձեռագրի արտաքին տուեալները. շատ դէպքերում այն դժուարընթեռնելի է, որոշ տեղերում էլ թանաքն ամբողջովին տարածուել է էջի վրայ եւ ոչինչ չի երեւում: Լրիւ պարզ էջերը շատ քիչ են: Արդէն ենթավերնագրից հասկացուում է, որ այս ձեռագիրը պէտք է բազմացուած լինի «ի պէտս աշակերտաց», որ եւ հաստատուում է կրկնուող էջերի մի կապուկով: Ձեռագրում նշուած են մեղեդիներն ընդօրինակողների մի շարք անուններ՝ Անուշաւան Տէր-Խորէնեան¹⁴, Այնթապցի Հմայեակ¹⁵, Բիւզանդ Խըտըշեան, Խաչիկ Գաւալճեան, Յակոբոս Տէր-Ջաքարեան, որոնք 1899 թուականից եղել են Դպրեվանքի ուսանողներ: Առաջին երկուսը յետագայում (1905–1906 թթ.) դասաւանդել են Դպրեվանքում:

3. NN95–105 եւ 109 ձեռագրերը 1972 թ. Մատենադարանին է նուիրել Տիրան արք. Ներսոյեանը՝ փոխտնօրէն Բ. Չուգասգեանի միջոցով: Ձեռագրերում կան գրութեան ժամանակի մասին նշումներ. այսպէս՝ N95

¹² Բացի N 29 ձեռագրից, որը գնուած է, միւս բոլորը նուիրատուութիւն են: Չմայած մեր գործարարած ջանքերին, չհաջողուեց պարզել, թէ ինչպէս են նուիրատուներս իրենք ձեռք բերել այդ ձեռագրերը:

¹³ Հայկ Ժամկոչեանը յայտնի գրող է, խմբագիր ու մանկավարժ: 1923 թուականից ապրել է ստեղծագործել է Եգիպտոսում (բնիկ կեսարացի): Մատենադարանի նորագոյն հաւաքածոյում է պահուում նրա նուիրած մի գանձը նա՝ 1891 թ. Երուսաղէմում գրուած «Ձայնագրեալ շարականք»:

¹⁴ Ենտագայում՝ Պսակ ծ. վրդ. Տէր-Խորէնեան, առաջնորդ Քրիի եւ Խարբերդի: Ինչպէս գրում է Մ. Օրմանեանը, «պնկալուրթիւնները արդարացուց» («Խորք եւ խօսք», Երուսաղէմ, 1929, էջ 453): Սպանուել է տարագրութեան ժամանակ՝ տակաւին երիտասարդ:

¹⁵ Մեր կողմից արդէն յիշատակուած Շահէ ծ. վրդ. Գասպարեան: Վարել է Հալէպի եւ Աղաճայի առաջնորդութիւնները:

ձեռագրում կայ «1885 յուն 1» (թ. 40ա), N96-ում՝ «1885 մայիս 31» (թ. 196ա), N98-ում՝ «մարտ 29 1884» (թ. 36ա)։ Ի դէպ, վերջինս ձեռագրերում հանդիպող ամենավաղ թուականն է։ N103 ձեռագրում կայ հետեւեալ գրառումը՝ «86) Սեպ. 9» (թ. 26բ), իսկ N109-ում՝ «1889 մարտ 15» (թ. 1բ)։ Այսպիսով պարզ է դառնում, որ այս ձեռագրերը գրուել են 1884–1889 թուականներին Արմաշի վանքում։ Դրանք ստացուել են միանուագ եւ, հաւանաբար, ոչ կազմուած վիճակում։ Այս է պատճառը, որ մի քանիսում ստեղծուել է էջերի յաջորդական դասաւորութեան խառնաշփոթ ինչպէս մի ձեռագրի ներսում, այնպէս էլ մէկ, երկու, նոյնիսկ երեք ձեռագրերի միջեւ¹⁶։

Այս գրչագրերը ուսումնարանի, ապա եւ Դպրեվանքի սաների համար ծառայել են իբրեւ անձնական օգտագործման տետրեր, այսպէս ասած, «վարժատետրեր»։ այդ են վկայում, մասնաւորապէս, ուսուցիչ Համբարձում Չերչեանի՝ ձեռագրերում արած նշումներն ու դիտողութիւնները։ Բազմաթիւ ընդօրինակումների միջոցով աշակերտները ե՛լ հմտացել են հայկական նոր ձայնագրութեան մէջ, ե՛լ իւրացրել եկեղեցական ձայնեղանակների ու հոգեւոր երգարուեստի անհամար նմուշներ։ Գրչագրերի այս խմբի հպանցիկ գննումից անգամ աչքի է զարնում դրանց ձեռագրական ընդհանրութիւնը։ Սրանց մեծ մասի ընդօրինակողը Գրիգոր Պապեանն է, որի անունը գտնուած ենք մի քանի ձեռագրում (N95-թ. 39ա, N96-թ. 153ա), իսկ մի քանի այլ տեղերում այս ազգանունը հանդիպում է «Մագսուտ Սմբատ. Գ. Պապեան» համադրութեան մէջ (N96-թ. 196ա, N98-թ. 167ա եւ այլն)։ Մեր կարծիքով, Գրիգոր Պապեանն այն նոյն անձն է, որ նշուած է N96 ձեռագրի առաջին էջում՝ մէկ այլ անձի կողմից արուած յետագայ յաւելման մէջ, որն իբրեւ իւրատեսակ «տիտղոսաթերթ» կարող է ծառայել։

«Տ. Խորէն քհնյ. Պապեանի

Ձեռագիրը

ընդօրինակուած Արմաշի Դպրեվանքի աշակերտութեան ընթացքին 1885

Երաժշտութեան ուսուցիչ Համբարձում Չերչեան»

Ձեռագրերի մէկ այլ ստուար մասի ընդօրինակողն է եղիա քհ. Դաւթեանը՝ NN96, 98 եւ 100 մասամբ, իսկ 104 եւ 109 լրիւ։ Ունենք նաեւ ուրիշ ընդօրինակողներ՝ Վարդան Ե. պ., Յով. Վաղարշ Մարտիրոսեան

¹⁶ Ուշադիր գննումից յետոյ մեզ յաջողուց դասակարգել եւ պարզել իրաքանչիւր էջի տեղն իր ձեռագրում։

կարնցի, Միհրդատ Մ. Տ. Ստեփանեան արմաշացի (ձեռ. N97)։ Պարզ է, որ այս բոլոր անձինք եղել են ժառանգաւորաց ուսումնարանի աշակերտները, սակայն աւելի մանրամասն տեղեկութիւններ չկարողացանք հայթայթել։

Այս խմբի ձեռագրերի մէջ, բացի հիմնական թանաքով արուած ընդօրինակութիւններից, սկզբնապէս աչքի էին զարնում մատիտով արուած տողամիջեան ուղղումները կամ աւելի ճիշտ՝ խմբագրական տիպի նշումները։ Համեմատական բաւական խրթին աշխատանքը մեզ հանգեցրեց հետեւեալ եզրահանգման. դրանց հեղինակը Յակոբոս Այվազեանն է, որն իր ձեռքի տակ ունենալով գրչագրերը, յետագայում յաւելումներ է կատարել եւ ինքն էլ ամբողջական մեղեդիներ գրանցել։ Դրանցից մէկն ունի ճշգրիտ թուական՝ «10 սեպտ. 1893. Արմաշ» (N103, թ. 35ա)։ Մեր կարծիքն իրապէս հաստատուում է NN102 եւ 103 ձեռագրերում բազմիցս դրոշմուած մի ստորագրութեան վերծանութեամբ՝ «Հ» եւ «Ա» տառերի զուգորդմամբ, որ երաժշտապետի անուան սկզբնատառերն են։

Երրորդ խմբի ձեռագրերի մեծ մասն ըստ բովանդակութեան չի դասուում ժողովածուի որեւէ տեսակի, միայն NN103 (Պատարագ՝ տաղեր եւ մեղեդիներ), 104 (Ժամագիրք՝ Արեւագալի երգեր) եւ 105 (Շարական) ձեռագրերը կարելի է առանձնացնել իբրեւ ժողովածուների առանձին տեսակներ։ Մնացած ձեռագրերում առկայ են՝ NN97 եւ 99 Պատարագ եւ Շարական, N100 եւ 102 ժողովածու, N101 հատուածներ Պատարագից եւ հոգեւոր երգեր։ N96 ձեռագիրը հիմնականում Շարական է, բայց նրա հետ կազմուած է բոլորովին կապ չունեցող եւ այլ՝ վերոյիշեալ եղիայի ձեռագրով գրուած Պատարագի մի ընդօրինակութիւն։ Աւելի բարդ է այս առումով NN98 ձեռագիրը, որի մէջ միաւորուած են նոյնպէս հիմնականում իրարից անկախ, տարբեր բովանդակութեան, նոյնիսկ ձեւի ու չափսի թղթեր, որ իրականում պէտք է տեղ գտնեն՝ տեղաբաշխուեն արմաշական ձեռագրերի երրորդ խմբի մի քանի այլ ձեռագրերում¹⁷։ Ձեռագրերի կազմման ընթացքում թիւրիմացաբար առաջացած խառնաշփոթը ամենադոյզն չափով իսկ չի ստուերում այս ժողովածուների նշանակութիւնն ու արժէքը. հանձինս դրանց մեր առջեւ ունենք հոգեւոր երգեցողութեան մի ուրոյն ուղղութիւն ներկայացնող բազմաքանակ հատորներ։

¹⁷ NN97, 99, 102 ձեռագրերի պակասող թերթերն իսկապէս գտնոււ են N98 «Ռաքար»-օր ձեռագրում։

Այսպիսով, Արմաշի ձեռագրական սոյն հաւաքածուն ուսումնասիրութեան համար չափազանց հարուստ նիւթ է ընդգրկում: Այստեղ ե՛լ ամբողջութեամբ, ե՛լ մասամբ ձայնագրւած են Շարականը, հատուածաբար՝ Պատարագն ու Ժամագիրքը: Շարականոցի օրինակելի նմուշ են NN96 եւ 97 ձեռագրերը, որ, ըստ էութեան, իրար շարունակութիւն են կազմում¹⁸: Այստեղ խստօրէն դասակարգուած են եկեղեցական բոլոր սօսներին եւ սրբերին՝ Աստուածածնի Մննդեան ճրագալոյցից մինչեւ սրբոց Ոսկեանց ու Ատոյմեանց նուիրուած կանոնները: Շատ արժէքաւոր է N103 ձեռագիրը, որտեղ առանձնացուած են պատարագի տաղերն ու մեղեդիները (այն ունի «Առձեռն տաղարան» խորագիրը): Առանձին հետազօտման նիւթ կարող են լինել Արեւագալի երգերը, որ հաւաքուած են N104 ձեռագրում:

Սակայն այսօր մեզ առաւելագոյնս հետաքրքրում է այն հարցը, թէ ի՞նչ է իրենից ներկայացնում Արմաշի հոգեւոր երգեցողութիւնը եւ ի՞նչ տեղ է գրաւում այն հայ հոգեւոր երգեցողութեան համընդհանուր համակարգում: Ձեռագրերում տեղ գտած մեղեդիների համեմատութիւնը Ն. Թաշճեանի ձայնագրած եւ Հայ եկեղեցու կողմից վավերացուած երեք ժողովածուների՝ Շարականոցի, Պատարագի եւ Ժամագրքի¹⁹ հետ ցոյց տուեց, որ դրանք գլխաւորապէս տպագրերի տարբերակներն են: Մեղեդիների մէջ կան եւ այնպիսիները, որ տառացիօրէն կրկնում են Թաշճեանական ձայնագրութիւնները: Իբրեւ նմուշ բերենք մի քանիսը՝ Ներսէս Շնորհալու «Նորաստեղծեալ բանն յանէից», այլեւ՝ «Արի Տէր» եւ «Սուրբ Աստուած» մեղեդիները Ժամագրքից, «Հայրապետաց հանուրց» սրբասացութիւնը եւ «Յայն առաւօտին» տաղը Պատարագից եւ այլն:

Համեմատութեան ընթացքում ի յայտ եկան հետեւեալ ընդհանուր գծերը՝

ա) ձայնեղանակների մակարդակի վրայ հիմնականում պահպանուած է ընդհանրութիւնը,

բ) մետրական հիմքին վերաբերող ակնառու փոփոխութիւններ չեն նկատուում,

¹⁸ Արդէն նշել ենք, որ ձեռագրերը կազմելու ընթացքում թոյլ են տրուել անճշտութիւններ. NN 96-ը եւ 97-ը (մի որոշակի մասը) մի ամբողջութիւն են: Բացի այս, N 97 ձեռագրի մի քանի էջ գտնուում են NN98 եւ 99 ձեռագրերում:

¹⁹ «Ձայնագրեալ Շարական հոգեւոր երգոց, յօրինեալ ի Սրբոց Թարգմանչացն մերոց, եւ ի Սրբոց Հայրապետաց եւ ի Վարդապետաց», Վաղարշապատ, 1875. «Ձայնագրեալ երգեցողութիւնք սրբոյ Պատարագի», Վաղարշապատ, 1878. «Երգք ձայնագրեալք ի Ժամագրոց Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցոյ», Վաղարշապատ, 1877:

գ) ուրիշ մէջ եւ ելեւէջային կողմում նկատուում են տարբերակային հարաբերութիւններ:

Մանրամասն վերլուծութիւնների ընթացքում պարզուեց այն, որ տարբերակային հարաբերութիւնները

ա) դոյզն չափով չեն խախտում հայկական ձայնային երաժշտութեան օրէնքները, եւ բոլոր ձայնեղանակներն ընթանում են ըստ վաղուց անտի սահմանուած օրինաչափութիւնների,

բ) մետրա-ուրիշմիկ շարժման մէջ ընդգրկուած են չափաւոր եւ միջակ ընթացքով մեղեդիներում քառորդներ եւ ութերորդականներ, աւելի հազուադէպ՝ կէս եւ 16-ական նոտաներ, իսկ ծանր ընթացքով մեղեդիներում՝ աւելի մանր տեւողութիւններ՝ ընդհուպ մինչեւ 64-ականները: Այս դէպքում երկու ձայնագրութիւններում մէկի քառորդ շարժմանը հակադրուած են միւսի 8-ականները, ծանր շարականներում տեւողութիւններն աւելի մանրացուած են եւ այլն,

գ) մեղեդիական գծի մէջ տարբերակումները կատարուում են մի քանի հնարքների միջոցով. այս դէպքում, երբ ընդհանուր են՝ լայն մասշտաբով մեղեդու շարժումները հիմնաձայնից դէպի դիմող ձայնը կամ հակառակը կամ էլ ձայնաշարի բարձրակետից դէպի հիմնաձայնը, կանգառները կիսահանգների վրայ, դիմող ձայնի շրջազարդումները, տարբերակումը կատարուում է՝

ա) օժանդակ կամ անցողիկ հնչիւնների միջոցով,

բ) մէկի վարընթաց շարժմանը հակադրուած է միւսի վերընթացը,

գ) մէկի սահուն վարընթացին՝ միւսի ալիքաձեւ շարժումը,

դ) երբ տուեալ հնչիւնը մի դէպքում շրջազարդուած է մի քանի անգամ, իսկ միւս դէպքում՝ ուղղակի պարզ ձեւով կրկնուած է,

ե) մէկ նոտայի վրայ կանգառով ի հակակշիռ միւսի շարունակութեան,

զ) երբեմն դէպի ձայնաշարի բարձրակետը յանկարծակի թռիչքի միջոցով:

Իբրեւ օրինակ քննենք «Երանելի սուրբ առաքեալք» օրհնութիւնը (Կանոն համօրէն առաքելոցն), որի ձայնագրութեան հեղինակը Հ. Չերչեանն է՝ այն համեմատութեան մէջ դնելով ե՛լ Ն. Թաշճեանի, ե՛լ Կ. Պօլսի դպրոցի միւս յայտնի ներկայացուցչի՝ Եղիա Տնտեսեանի ձայնագրած համանուն շարականի հետ²⁰.

²⁰ Այնպիսով լինելու համար մեղեդիները բաժանել ենք առանձին համապատասխան հատուածների:

Չերչյան
Տնտեսյան
Թաշճյան

Ե - ր ա - ց ն - ի հ սու - թ թ ա - ռ ա - թ ն ա - լ թ
Ե - ր ա - ց ն - ի հ սու - թ թ ա - ռ ա - թ ն ա - լ թ
Ե - ր ա - ց ն - ի հ սու - թ թ ա - ռ ա - թ ն ա - լ թ

և վ ը - կ այ թ Աստ - ո ս ա - ծ - ո - թ դ - ի ն ճ -
և վ ը - կ այ թ Աստ - ո ս ա - ծ - ո - թ դ - ի ն ճ
և վ ը - կ այ թ Աստ - ո ս ա - ծ - ո - թ դ - ի ն ճ

հր ա - ի թ - ճ ա յ թ ի ս վ ը - զ - թ ա - ց է
հր ա - ի թ - ճ ա յ թ ի ս վ ը - զ - թ ա - ց է
հր ա - ի թ - ճ ա յ թ ի ս վ ը - զ - թ ա - ց է

ր ա - թ ն - խ ո - ս ն - ց է թ ա ն Տ է - - - թ
ր ա - թ ն - խ ո - ս ն - ց է թ ա ն Տ է - - - թ
ր ա - թ ն - խ ո - ս ն - ց է թ ա ն Տ է - - - թ

և ը - ց ո - թ ն ա յ թ յ ո - թ ո - վ ա յ - ց է
և ը - ց ո - թ ն ա յ թ յ ո - թ ո - վ ա յ - ց է
և ը - ց ո - թ ն ա յ թ յ ո - թ ո - վ ա յ - ց է

վ ա - ս ն ա ն - ձ ա ն ց մ ն - թ ո - - - - - ց :
վ ա - ս ն ա - - - - - ձ ա ն ց մ ն - թ ո :
վ ա - ս ն ա - - - - - ձ ա ն ց մ ն - թ ո - - - - - ց :

ս ս ա - ս ա - ի թ թ և ր ա - թ ն - կ ա - - - - մ թ
ս ս ա - ս ա - ի թ թ և ր ա - թ ն - կ ա մ թ
ս ս ա - ս ա - ի թ թ և ր ա - թ ն - կ ա - - - - մ թ

Գձ ձայնեղանակում չափաւոր (Տնտեսանի մօտ նշուած է միջակ) ընթացքով այս շարականի առաջին հատուածում մօտ են Թաշճեանի եւ Տնտեսանի ձայնագրութիւնները, որ սկսուում են գրեթէ նոյն դարձուածքով, իսկ Չերչեանի մօտ ակներեւօրէն այլ սկիզբ է. նա միանգամից ցուցադրում է դիմող ձայնի՝ c^2 -ի ոլորտը՝ շրջազարդելով այն: Երկրում էլ նոյն դարձուածքային կիսաւարտն է առաքեալք բառի վրայ: Երկրորդ հատուածում բոլոր ձայնագրութիւններում նոյնն են սկզբի

եւ աւարտի հնչիւնները, շարժումը դէպի ձայնաշարի es^2 բարձրակետը եւ դիմող ձայնի շրջագարդումը: Երրորդ հատուածում մօտ են Չերչեանն ու Տնտեսեանը՝ վարընթաց շարժում դիմող ձայնի ոլորտից դէպի կիսահանգածներ՝ g^1 : Այս ընթացքում թաշեանական մեղեդին սպասուող g^1 -ի փոխարէն անսպասելի շրջում եւ կանգ է առնում c^2 -ի վրայ, որը դառնում է կիսահանգած: Չորրորդ հատուածում երեքի մօտ էլ նոյնն է մեղեդիական շարժման ընդհանուր գիծը՝ դիմող ձայնի ոլորտ եւ վարընթաց դէպի g^1 . սակայն կան տարբերակումներ՝ օժանդակ հնչիւնների աւելացման, հատուածի աւարտին մեղեդիական հակադարձ շարժման, հնչիւնի տեղադրութեան կրճատման (Ֆորչլագ) շնորհիւ: Կրկնակում («բարեխօսեցէք առ Տէր» եւ այլն) Չերչեանն ու Տնտեսեանը շրջագարդում են սպասուող վերջին վերջաւորութիւնները, իսկ թաշեանը ուղղակի կրկնում է այն երեք անգամ. «առ Տէր» մասում նոյնն է երեքի գրառումն էլ: Բացի «վասն անձանց»-ի չերչեանական գրառումից, որ մի փոքր այլ է, երաժշտական տեքստը միևնույնի մօտ կրկնում է: Լրիւ տարբեր է վերջին՝ «մերոյ» բառի եղանակաւորումը.

ա) Չերչեանի օրինակում անսպասելի թռիչք է կատարում ձգտող հնչիւնից դէպի ձայնաշարի բարձրակետը՝ es^2 , յետագայ վարընթաց շարժումով կանգնելով վերջին վերջաւորութեան՝ փուշի վրայ:

բ) Թաշեանն աւարտում է սովորական վերջնաձայնային շրջագարդումով:

գ) Տնտեսեանի ձայնագրութեան մէջ աւարտը շատ պարզ է՝ ընդամենը երկու նոտա՝ ձգտող հնչիւն եւ վերջին վերջաւորութիւն:

Այսպիսով, Հ. Չերչեանի կատարած ձայնագրութիւնը, որն էլ հիմնաւորուել է Արմաշում, երկու տեղում՝ սկզբում եւ վերջում, ունի երկու ակնբախ տարբերութիւն միևս երկու ձայնագրութիւնների նկատմամբ, իսկ մնացած մասերում առկայ են տարբերակային հարաբերութիւններ: Այն նկատելիորէն առանձնանում է զձ իւրատեսակ գեղեցիկ ձայնեղանակում ընթացող ոչ միայն այս, այլև միևս ձայնագրութիւնների մէջ իր բնորոշ սկզբնական շրջագարդող դարձուածքով, որ մի առանձնայատուկ հմայք է հաղորդում նրան:

Ձայնագրման մէկ այլ մակարդակ են ներկայացնում ծանր ընթացքով շարականները, որտեղ տարբերակման վերոյիշեալ սկզբունքները աւելի ազատ գարգացում ունեն: Այս պատճառով է, որ մեղեդիների կառուցուածքի մէջ առաւել ակնյայտօրէն են զատուում տարրափոխուած

առանձին դարձուածքները կամ նոյնիսկ ամբողջական ֆրագները, որ երբեմն էլ ուղղակի տարբերում են աւանդական նմուշների նմանատիպ մասերից: Այսպիսի օրինակներից է Մննդեան Ը օրուայ կանոնի «Լոյս ի լուսոյ» օրհնութիւնը եւ համբարձին, որ հէնց սկզբում առանձնանում է տեղական տարբերակի՝ հիմնաձայնի ոլորտն ընդգծող արիքածեւ շարժումով.

Չեռագրերում առկայ մեղեդիական տարբերակումները մեզ հանգեցրին այն համոզման, որ Արմաշի Չարխափան Ս. Աստուածածնի վանքում կատարուած հոգեւոր երգեցողութիւնը Կոստանդնուպօլսի հոգեւոր երգեցողութեան դպրոցի մի ճիւղն է. սակայն մի առանձին, ուրոյն եւ հետաքրքիր ճիւղը, որովհետեւ եթէ գրի առնուած մեղեդիներէ մեծ մասը տարբերակներ են, ապա մի այլ՝ զգալի մասն էլ՝ բոլորովին տարբեր նմուշներ. դրանցից են՝ տաղեր ու մեղեդիներ Պատարագից (որոնց մասին աւելի հանգամանալից կիսուուի յետագայում), մի ամբողջ փունջ Շարականից՝ Կանոն Աստուածայայտութեան ճրագալոյցի օրհնութիւն եւ հարց, Ծննդեան Գ օրուայ մեծացուցէն, ողորմեան, տէրյերկնիցը, ճաշուն, Դ օրուայ մեծացուցէն, ողորմեան, տէրյերկնիցը, ճաշուն, Կանոն Յովնանու մարգարէին՝ մեծացուցէն, Սրբոց Ղեկնդեանց կանոնի համարձին, Վահան Գողթնացու կանոնի օրհնութիւնը եւ այլն: Ժամագրքից տարբեր են՝ Ծննդեան ճրագալոյցի եւ Ծաղկազարդի ալիւլիանները, Արեւագալի երգերի շարքից մի քանի նմուշ, Բուն Բարեկենդանի եւ Նոր Կիրակիի կանոնագլուխը («Օրհնեցից գքեզ») եւ այլն:

Մեղեդիների այս խումբը ներկայացնող տիպական օրինակ է Յովհան Ոսկեբերանի կանոնի մանկունքը, որում թէեւ պահպանուած են որոշ դարձուածքային ընդհանրութիւններ ներսէս Շնորհալու ստեղծագործութեան թաշտեանական ձայնագրութեան հետ, սակայն ամբողջութեամբ վերցրած այն շատ ինքնուրոյն բնոյթ է կրում՝ չխաթարելով հանդերձ շարականիս ոճական-կառուցուածքային առանձնայատկութիւնները (տե՛ս էջ 169):

Քննելով այս, ինչպէս նաեւ աւանդական նմուշներից տարբերուող բազմաթիւ այլ եղանակներ, մենք եկանք հետեւեալ եզրակացութեան. գրութեան բաւականաչափ մեծ ժամանակաշրջան ընդգրկող արմաշական մի շարք ձեռագրերում եղած մեղեդիների գրառման բացառիկ նոյնութիւնը եւ դրանց տարբերութիւնը թաշտեանական ձայնագրութիւնից մեզ թոյլ է տալիս խօսել տեղական, այն է՝ տուեալ վանքում արդէն հաստատուած երաժշտական որոշակի աւանդոյթների մասին: Սա հիմք է տալիս Արմաշը համարել հայ հոգեւոր երգեցողութեան դպրոցի կարեւորագոյն ճիւղաւորումներից մէկը, որի կառուցողական դերը գիտական, կրթական ու գրական ասպարէզների հետ մէկտեղ, չափազանց ակնառու է հայոց բազմադարեան պատմա-մշակութային զարգացման մէջ:

Որ յա - նըս կի - - - - - գրց
ի - - - - - լօ - - - - - րէ - - - - - ց - - - - - ց - - - - - կա - - - - -
լա - - - - - ր - - - - - ք - - - - - ց - - - - - ց - - - - - ց - - - - - ց
գի - - - - - տու - - - - - - - - - - -
թեա - - - - - ց
ով - - - - - ե - - - - - րա - - - - - ցե - - - - - լի
տէ - - - - - ր - - - - - տու - - - - - րք Յո - - - - - րա - - - - - ց

և լու - սա - տ - - - - - րե -
 ցե - - - - - ր
 ա - ստ - ուա - ծա - - - - - յի - ց քա - ցի - - - - -
 գե - կե - ղե - - - - - ցի
 սո - - - - - ր քա - - - - -
 ղ - քեա

փը - - - - - ր-կո - ղի - - - - - ց գթո - ղո -
 քի - ց մե - ղա - ց մե - - - - - րո - - - - - ց:

Բացի աւանդաբար երգուող եղանակներից, Արմաշի վանքի ձեռագրերում Հանդիպում ենք յայտնի երաժիշտների ստեղծագործութիւններ, ինչպէս են Հ. Լիմոնճեանի «Տիրածին կոյս» յայտնի մեղեդին (ձեռ. N.95), Յակոբոս Այվազեանի «Առաւօտ լուսոյ» Հանդիսաւոր օրերի միաձայն եւ երկձայն մեղեդիները եւ Աւագ Ուրբաթի «Կանայք ամենայն» երգը (ձեռ. N5): N29 ձեռագրի «Ամէն Հայր սուրբ» մեղեդին (Պատարագից) ներկայացուած է մի քանի տարբերակով, որոնց հեղինակներն են Լ. Չիլինկիրեանը, Լ. Խանճեանը, Գ. Մեհտերեանը, Գ.Անտառիկեանը, Ն. Թաշճեանը եւ այլք: Հեղինակների այսպիսի բազմազանութիւնը մէկ անգամ եւս վկայում է այն լայն մտահորիզոնի եւ կրթական բարձր մակարդակի մասին, որ ունէին Արմաշի դպրեմանքիները, որոնք պարտաւոր էին բերանացի իմանալ նաեւ Հայ Հոգեւոր երգեցողութեան ոչ աւանդաբար երգուող ու նաեւ նորանոր յօրինուող եղանակները:

Առհասարակ Հնի օւ նորի Համադրումը Արմաշի ձեռագրերում յատկանշական դրսեւորում է, որի շնորհիւ դրանք առանձնակի արժէքաւորում եւ գնահատելի են դառնում Հէնց մեր օրերի ուսումնասիրողի Համար: Բազմաթիւ եղանակներ տեղ են գտել ե՛ւ աւանդաբար երգուող նմուշի, ե՛ւ տեղական տարբերակի, ե՛ւ, ինչպէս արդէն նշեցինք, նոր յօրինուած մեղեդիների տեսքով: Այս առումով օրինակելի են, մասնաւորաբար, Յ. Այվազեանի կազմած ժողովածուները, որտեղ նմուշների բազմառատութեամբ յատկապէս աչքի է ընկնում «Առաւօտ լուսոյ» յայտնի մեղեդին.այն ներկայացուած է 12 օրինակով (տասնմէկը՝ N5 եւ մէկը՝ N6 ձեռագրերում):

«Առաւօտ լուսոյ»-ն Հայկական միջնադարի խոշորագոյն գործիչներից մէկի՝ կաթողիկոս, բանաստեղծ եւ երաժիշտ Ներսէս Շնորհալու ստեղծագործութիւնն է, նրա գլուխգործոցներից մէկը, որ առիւնում է իր բանաստեղծական կատարելութեամբ, խօսքի եւ կերպարների գունեղ

բազմութեամբ: Թէ՛ բանաստեղծութեանը եւ Թէ՛ երաժշտութեանը (անկախ տարբերակից) բնորոշ են եւ խոր արտայայտչականութիւնը եւ մի-աժամանակ արտայայտման պարզութիւնը: «Առաւօտ լուսոյ»-ն պատկանում է հայ հոգեւոր երաժշտութեան մի տեսակի, որ կոչւում է երգայն հեղինակել եւ շրջանառութեան մէջ է մտցրել ինքը՝ Շնորհալին: Սա իւրայատուկ տաղաչափական կանոններ ունեցող բանաստեղծութիւն է՝ գրուած այբբենական կարգով (Ա-Ք), երեք տողանի եւ հինգվանկանի (ամէն տողում) տներով: Բուն երգի մէկ տան համար իբրեւ հիմք է ծառայում գրական երկու տունը: Ներսէս Շնորհալին ժամագրքի արարողութեան համար յօրինել է «Առաւօտ լուսոյ» եւ «Աշխարհ ամենայն»²¹ «երկու այբուբենական կարծ տողիւք եւ երկար իմաստիւք չքնաղ երգերն», ինչպէս գրում է Ղ. Ալիշանը²²: Իրենց տեսակի մէջ իրօք բացառիկ գեղեցիկ ու բարձրարուեստ ստեղծագործութիւններ են սրանք, յատկապէս «Առաւօտ լուսոյ»-ն, որ հնուց անտի տարածուած է եղել ժողովրդի մէջ եւ երգուել ամենուր: Այսօր էլ այն շատ յաճախ է կատարւում մանաւանդ Մեծ պահոց կիրակիներին երգուող յայտնի տարբերակը:

Ժամագրքի արարողակարգում «Առաւօտ լուսոյ» երգը նախադասուում է «Ողորմեաց մեզ Տէր Աստուած մեր ըստ մեծի ողորմութեան քում, ասացուք ամենեքեան միաբանութեամբ» եւ «Տէր ողորմեա, տէր ողորմեա» հատուածներով, իսկ բուն երգին յաջորդում են «Արբուհուսոյ Աստուածածնին բարեխօսութեամբն» եւ «Զիշեա Տէր եւ ողորմեա» մասերը: Այդպէս է ներկայացուած այն եւ N5 ձեռագրում՝ իւրաքանչիւրն իր տեղին ու կարգին համապատասխան: Բոլոր նմուշները տրուած են մէկ երգային տնով (Ա եւ Բ գրական տներով), այսինքն՝ մնացած 17 տունը երգուում են բացառապէս նոյն եղանակով, ինչ որ առաջինը, ինչպէս է եւ Զայնագրեալ ժամագրքի բոլոր նմուշներում:

Ահա N5 ձեռագրում տեղ գտած «Առաւօտ լուսոյ» երգի նմուշների ցանկը.

1. Եղանակ աճէմ բուսելիք	էջ 16
2. Այլ օրինակ	էջ 18
3. Այլ օրինակ	էջ 19
4. Էջմիածնական	էջ 20
5. Հանդիսաւոր օրերու	էջ 21
6. Այլ տեսակ	էջ 22

²¹ Սա եւս կառուցուած է տաղաչափական նոյնատիպ սկզբունքներով, ինչպէս «Առաւօտ լուսոյ»-ն:

²² Ղ. Ալիշան, Օնորհալի եւ պարագայ իւր, Վենետիկ, 1873, էջ 444:

7. Մեծ պահոց ԳԿ	էջ 23
8. Խաչի եւ Աւագ Ուրբաթու ԳԿ	էջ 23
9. Մենդեան եւ Աստուածածնի ԲԿ	էջ 23
10. Այլ օրինակ	էջ 24
11. Հանդիսաւոր օրերու (Յ. Այվազեանի եղանակին երկձայնը)	էջ 25

Այս նմուշներից առաջինը եւ երկրորդը չափաւոր ծանր ընթացք ունեն, տասներորդը՝ ծանր, իսկ մնացեալը՝ չափաւոր կամ միջակ չափաւոր: Ինչպէս յայտնի է, Ն. Թաշճեանի ժամագրքում գետեղուած է «Առաւօտ լուսոյ»-ի չորս օրինակ.

1. Վասն հասարակ կիրակէից յարութեան (միջակ չափաւոր – գվ):
2. Վասն հանդիսաւոր կիրակէից (ծանր – գվ):
3. Վասն կիրակէից Մեծի պահոց (չափաւոր ծանր – գվ):
4. Վասն Աւագ Ուրբաթու եւ Խաչի (չափաւոր ծանր – գձ):

Արդ, ձեռագրի եւ տպագրի նմուշներից իրար ըստ տօնակարգի համապատասխանում են՝

Ա. էջմիածնական գվ (Ձեռ. էջ 20) – Վասն կիրակէից Մեծի պահոց գվ (Տպ. ժամ. էջ 45)

Բացի մէկ-երկու ոչ էական տարբերութիւնից (ձեռագրում երեք տեղ ֆորշլագների բացակայութիւն եւ մէկ տեղ ♩ նոտա՝ ♩ -ի փոխարէն), մեղեդին երկուսում էլ նոյնն է:

Բ. Այլ տեսակ՝ գվ (Ձեռ. էջ 22) – Վասն հասարակ կիրակէից Յարութեան գվ (Տպ. ժամ. էջ 41)

Գ. Խաչի եւ Աւագ Ուրբաթու գձ (Ձեռ. էջ 23) – Վասն Աւագ Ուրբաթու եւ Խաչի գձ (Տպ. ժամ. էջ 49)

Դ. Այլ օրինակ՝ գվ (Ձեռ. էջ 24) – Վասն հանդիսաւոր կիրակէից գվ (Տպ. ժամ. էջ 28)

Երկուսն էլ լրիւ նոյնն են, բացի վերջնահանգածեւի մէկ փոփոխութիւնից.

Ն. Թահմիզեանը մանրամասն քննութեան ենթարկելով «Առաւօտ լուսոյ»-ի Չայնագրեալ ժամագրքում տեղ գտած վերոյիշեալ չորս նմուշը, Հանգել է այն եզրակացութեան, թէ դրանք բոլորն էլ Ներսէս Շնորհալու ստեղծագործութիւններն են²³: Ուրեմն, N5 ձեռագրում ձայնագրուած Մեծ պահքի կիրակիներին եւ Հանդիսաւոր կիրակիներին երգուող նմուշները Ն. Շնորհալու յօրինած բնօրինակներն են:

Հասարակ կիրակիներին՝ Համեմատուող երկու նմուշն էլ իրար տարբերակ են. ձեռագրի օրինակը երկու տեղ ունի «չեղում» տպագրից, բայց եւ այնպէս այդ տեղերում էլ մնում է վերջինիս ինտոնացիոն ոլորտի շրջանակներում.

ՄԱՍ.
Բը - դ-իւումն ի Հօ - րէ ԲԵՂ

ձեռ.
Բը - դ-իւումն ի Հօ - րէ [ԲԵՂ]

Քիչ աւելի ցայտուն է վերջնահանգածեւերի տարբերութիւնը՝

ՄԱՍ.
Բա - ց քե - գ ի Տա - ճո - յս

ձեռ.
Բաճ քեզ ի Տա - ճո - յս

Խաչին եւ Աւագ Ուրբաթին երգուող «Առաւօտ լուսոյ»-ի ձեռագիր եւ տպագիր նմուշները կարօտ են աւելի մանրամասն քննութեան.

²³ Ն. Թահմիզեան, Ներսէս Շնորհալին երգաճաճ եւ երաժիշտ, Երեսն, 1973, էջ 83-84:

ձեռ.
Ա - րա - ւօտ լու - սոյ ա - րե - ցակն ա - ր-դար

ա - ռ իս լո - յս ծա - գ եա ԲԵՂ - խո - մն ի Հօ - րէ ԲԵ - դ-իւում

ի հոգ - տյս Բա - ց քեզ ի Տա - ճո - - - յս:

Ինչպէս եւ Թաշճեանի ձայնագրութեան մէջ, դձ ձայնեղանակում չափաւոր ծանր ընթացող այս մեղեդու մէջ շրջագարդող դարձուածքով սկզբից եւէթ Հաստատում է գլխաւոր ձայնը: Այս նմուշի յատկանշական գծերից մէկն այն է, որ Բ տունը («Բղխումն ի Հօրէ») սկսում է նոյն դարձուածքով ինչ առաջինը, ինչը գրեթէ չի Հանդիսուած «Առաւօտ լուսոյ»-ի թէ՛ տպագիր եւ թէ՛ ձեռագիր նմուշներում: Այս առանձնայատկութեան շնորհիւ ստացում է երկու նոյնատիպ մասերից բաղկացած մի երգ՝ երկրորդ մասի ինտոնացիոն-ռիթմիկ տարբերակումով: Շատ նուրբ ու սահուն է անցումը առաջին մասից դէպի երկրորդը, որ կատարում է վարընթաց աստիճանական շարժումով՝ մեղեդու բարձրակէտից դէպի գլխաւոր ձայնը: Միջին մասում մեղեդու մէջ ստեղծուած այս դինամիկան ոչ միայն Համաչափութեան մէջ է դնում նախորդող եւ յաջորդող մեղեդիական կանգառները ըստ գրական տեքստի իւրաքանչիւր տողի, այլեւ ի Հաշիւ երկրորդ տան առաջին վանկի Հնչիւնային փոփոխութեան (խոսրովայինը վեր է ածւում ներքնախաղ կիսվերի), նոր գունաւորում է տալիս սկզբնական դարձուածքային կրկնութեանը:

Առաջին Հայացքից բնագրերի պատկերային Համեմատութիւնը կարծես Հանգեցնում է նրանց թուացեալ տարբերութեան: Սակայն ա. մեղեդու կառուցուածքի զարգացման բնորոշ գծերը 1) մեծ մասշտաբով՝ g-C²-g-C²-g

2) աւելի փոքր կառոյցներում՝ ֆրագներում՝ g-f-g /as-g-as-c²/ c²-as-g եւ այլն

բ. նոյն մոտիւի երկուստեք ուիթմական տարբերակումը, ինչպէս օրինակ՝

ձեռ.

ա - րե - զակն ա - ր- դար

տպ.

ա - րե - զա - կն- ար- դար

գ. գլխաւոր ձայնը հաստատող սկզբնական դարձուածքի ընդհանրութիւնը

դ. եւ վերջապէս, այսպիսի նոյնութիւնների շնորհիւ ստեղծուած ոճական միասնութիւնը հիմք են տալիս Արմաշի ձեռագրում գրանցուածը համարել ն. Ենորհալու ստեղծած օրինակի տարբերակը:

Նաչի եւ Աւագ Ուրբաթի նոյն եղանակն է գրի առնուած եւ Համբարձում Չերչեանի ձայնագրած ժամագրքում²⁴. այս փաստը մեզ թոյլ է տալիս համոզուելու, որ սոյն օրինակը՝ իբրեւ տեղական տարբերակ, հէնց այս ձեւով է այդ սօսին երգուել Արմաշում եւ տեղ գտել այնտեղից մեզ հասած ձեռագրում:

Վերջին՝ գձ չափաւոր նմուշին հարազատ է ծանր չափաւոր ընթացքով «Առաւօտ լուսոյ»-ի մի այլ գձ մեղեդի (Ձեռ. էջ 18), որ խարսխուում է իր նախորդի լադա-ինտոնացիոն նոյն կառոյցի վրայ, բայց տարբերակում է՝ նախկինի զուսպ ու հանդարտ բնոյթին, զգացմունքների իւրատեսակ հաւասարակշիռ դրսեւորմանը փոխարինելու է գալիս բացառիկ գեղեցիկ մի մեղեդի, որից յորդում է յոյգերի մի հեղեղ՝ անորոշ խնդրանք-սպասումներից մինչեւ կարծես արդէն ծագած լոյսի ու հաւատի զգացողութիւնը. նոյն՝ խոսրովային-բենկորձ-խոսրովային սկզբնական դարձուածքային սխեմայի վրայ ներքնախաղ կիսավարի շրջադարձումները, իսկ վերջնահանգաձեւում մեղեդու վերելքը դէպի ձայնաշա-

րի բարձրակէտը (վերնախաղ կիսավար) կարծես ոգու սպասուող փրկութեան եւ դրա շնորհիւ «անձի ցնծութեան» զաղափարների արտայայտիչն են: Լադա-ինտոնացիոն մի առանձնայատկութիւն ունի այս երգը՝ «առ իս լոյս ծագեա» հատուածում օգտագործուած է էկորձ կիսավար, որը նրա կրած յետագայ փոփոխութիւնների արդիւնք է.

Ա - ռա - լուս լու - սոյ ա - րե -

զակն ա - ր- դար առ իս լոյս ծագ - եա թր - դ- խու - մն ի

չօ - - - րէ թր - դ- խնա ի հո - գ- տոյ

քան քե - գ ի հա - ճո - - - - - յս:

Յայտնի է, որ հնուց ի վեր «Առաւօտ լուսոյ»-ի եղանակով է երգուել նաեւ ն. Ենորհալու մէկ այլ ստեղծագործութիւն՝ «Աշխարհ ամենայն»-ը: Արդ, այսպիսի մի օրինակ հանդիպում ենք Յ. Այվազեանի ձայնագրած ժամագրքում²⁵, ուր վերջին օրինակը երգուում է «Աշխարհ ամենայն»-ի բառերով: Բացի այս, տուեալ մեղեդու մի տարբերակուած օրինակ (չափաւոր ընթացքով) գրի է առել ն. Թահմիզեան²⁶, նշելով, թէ այն կատարուում էր Յունաստանի Պիրեյ քաղաքի հայկական եկեղեցում: Յիրաւի մեծ դարաշրջան է ընդգրկել սոյն տարբերակը եւ կատարման բաւական մեծ ժամանակահատուած՝ ընդհուպ մինչեւ մեր դարի կէսերը²⁷:

25 ԱճԳ, N3:
 26 Ն. Թահմիզեան, Ներսէս Ծնորդային երգահան եւ երաժիշտ, էջ 236:
 27 Բացառուած չէ, որ այժմ էլ այն կատարում է Յունաստանում, քայց, աւաղ, ոչ՝ Արմաշում:

24 ԳԱԹ, Յ. Այվազեանի ֆոնդ, N8:

N5 ձեռագրում տեղ են գտել դե ճայնեղանակում «Առաւօտ լուսոյ»-ի երկու օրինակ եւս: Դրանցից մէկը Հասարակ կիրակիներին երգուող նմուշի (էջ 22) տարբերակն է՝ քիչ աւելի Հարստացրած օժանդակ ու անցողիկ Հնչիւններով, որ առաջ է բերում ռիթմական փոփոխութիւններ եւ աւելի շարժուն դարձնում մեղեդու ընթացքը:

Ա - ու - ւ - օ - տ լու - սո - - - - յ ա - թե - գա - կն

ւ - թ - դա - - - - թ ա - ռ ի - ս լո - յս ծա - գեա [...]

Նմանօրինակ մի տարբերակման է ենթարկուել նաեւ Մեծ պահոց կիրակիների Հանրայայտ տարբերակը (էջ 23): Այստեղ այլ երանգ է ստացել երկրորդ գրական տան եղանակը, որտեղ տեւողութիւնների ռիթմական յստակ եւ միօրինակ շարժումը քիչ աւելի Հաստատակամ բնոյթ է Հաղորդում նախորդի խնդրալից տօներին:

ձեռ.

թթ - խու - մն ի - - - - - չօ - - - - - թ

տպ.

թթ - դ - խումն ի - - - - - չօ - - - - - թ

«Առաւօտ լուսոյ»-ի յաջորդ օրինակը Արմաշում կատարուել է Մննդեան եւ Աստուածածնի տօներին, ինչպէս վկայում է վերտառութիւնը: Այն նոյնութեամբ ձայնագրել է եւ Հ. Չերչեանը իր ժամագրքում:

Ա - ու - ւ - օ - տ լու - սո - - - - - յ ա - թե - գա - կն ա - թ - դա - - - - - թ

առ ի - ս լո - յս ծա - գ - եա թթ - խումն ի - - - - - չօ - - - - - թ

թթ - դ - խեա ի - - - - - թ թ - գ - տ - - - - - յս քա - մ թե - գ ի - - - - - թա - ճո - - - - - յս:

Այս նմուշը «Առաւօտ լուսոյ»-ի բոլոր օրինակներից առանձնանում է իր լուսաւոր ու պայծառ ուրթեամբ, որին մեծապէս նպաստում է իւրատեսակ մատր լաղը իր մեծ տեղեկային Հիմքով եւ պարոյկ վերջին վերջաւորութեամբ²⁸: Եւ եթէ աւելում է, որ ժողովրդի մէջ մեծ վայելում ունեցող երգը կատարուում էր «թէ՛ տիրութեան, եւ թէ՛ ուրախութեան ժամերին»²⁹, ապա մեր կարծիքով սա այն օրինակն է, որն առաւելապէս պիտի երգուէր ուրախութեան եւ Հանդիսութեան պահին՝ տօնական տրամադրութիւն Հաղորդելով ներկաներին՝ յատկապէս իր առաջին Փանֆարային Հնչիւնների շնորհիւ: Քիչ վերեւում մենք արդէն նշել ենք, որ «Առաւօտ լուսոյ»-ի եղանակով երգուում էր Ն. Շնորհալու մէկ այլ ստեղծագործութիւն՝ «Աշխարհ ամենայն»-ը: Այս օրինակը մեզ յիշեցնում է Չայնագրեալ ժամագրքում տեղ գտած «Աշխարհ ամենայն»-ի Հանդիսաւոր օրերի մեղեդին, առաւել ճշգրիտ՝ նրա ձեւափոխուած տարբերակն է³⁰:

Մինչ այժմ մեր քննարկած բոլոր նմուշները ամբողջապէս վերցրած կազմում են Հայ Հոգեւոր երգեցողութեան աւանդաբար երգուող եղանակների մի իւրատեսակ շքաբոյլը, որի բուն արմատները ի վերջոյ XII

28 Այս լաղը Գ. Քուշնարյանն անուանում է հէնց այսպէս՝ մատր լաղ վերին տեղեկային հիմքով եւ շնչտում, որ դրանց հիմնաւայներն են պարոյկը, փուշը եւ բենկորճը (Bon-pocы ucтopии u теopии армянской монодиаческой музыки, Ленинград, 1958, сmp. 497): Եւ իրօք, ունենք երկու գրաւուս՝ պարոյկ հիմքով (ձեռ. N 5) եւ բենկորճ հիմքով (Չայն. ժամ.): Թէեւ հեղինակը նշում է, թէ հայկական մոնոդիկ երգարուեստում այս լաղը գրեթէ չի օգտագործուում, սակայն յիշենք, որ սա երգի մի տեսակ է, որում օգտագործուել են (իսկ այս նմուշի մէջ՝ առաւելապէս) ժողովրդական - աշխարհիկ արուեստի առանձնայատկութիւնները (տաղաչափութիւն, ձայնեղանակ, ռիթմ):

29 Գր. Յակոբեան, Ներսէս Օտորիալի, Երեւան, 1964, էջ 115:
30 Այս մեղեդու մի քանի տարբերակ էլ ներկայացուած են Հ. Չերչեանի ձայնագրում:

դարում են, իսկ հասնելով մինչև XIX դար տուել են բազմաթիւ ճիւղա-
ւորումներ, իմա՝ տեղական տարբերակներ:

«Առաւօտ լուսոյ»-ի այդ շարքից դուրս են մտնում N5 ձեռագրում
տեղ գտած միւս երեք օրինակները: Դրանցից երկուսը հանդիսաւոր օրերի
համար Յ. Այվազեանի յօրինած երգի միաձայն (էջ 21) եւ երկձայն (էջ
25) նմուշներն են³¹:

Աձ ձայնեղանակում միջակ ընթացքով այս ստեղծագործութիւնը գե-
րում է իր քնարաշունչ եւ հոգեթով մեղեդիով: Այն ընդհանրապէս ունի
զուսպ ու հանգիստ բնոյթ, սակայն միջնամասում քիչ լարւում է՝ վե-
րափոխուելով թախանձագին խնդրանքի առ երկնային Հայրը, որ մեղե-
դու մէջ արտայայտւում է անսպասելի կվինտային թռիչքով: Այս մա-
սում յատկանշական է փոքրիկ շեղումը աձ-ից եւ տիպիկ վերնախաղ
կիսավարի փոխարէն վերնախաղ կիսվերի օգտագործումը եւ նրա ոլորտի
ընդգծումը ձգտող տօների միջոցով.

Ա - նա - ւո - տ լու - սո - ս յա - րե - զա - կն ար -

դա - - - ր առ ի - ս լո - սու ծա - գ-եա

բը - դ-խումն ի լօ - րէ բը - դ-խա ի

հոգ - տ - - - սու բան քե - գ ի հա - ճոյս:

Ինչ վերաբերում է երկձայն օրինակին, ապա սա դասական հար-
մոնիայի սկզբունքներով կատարուած ներդաշնակման մի օրինակ է՝
հեղինակի առաջին եւ բաւական յաջողուած փորձերից մէկը, որ նա-
խատեսուած է եղել, հաւանաբար, Արմաշի Չարխափան Ս. Աստուա-
ծածնի եկեղեցում տեղի ունեցող ժամերգութեան արարողութեան հա-
մար: Հետաքրքրութեան համար մի փոքր հատուած ներկայացնենք
երկձայն օրինակից.

Ա - նա - ւո - տ լու - սո - ս յա - րե - զա - կն ար -

N5 ձեռագրի «Առաւօտ լուսոյ»-ների պատկառելի շարքը լրաց-
նում է մի օրինակ, որը, ինչպէս եւ նախորդը, զուտ արմաշական
տարբերակ է: Ունենք այս նմուշի երկու ձայնագրութիւն՝ առաջին,
որ բացի այս ձեռագրից տեղ է գտել նաեւ Յ. Այվազեանի ձայնագ-
րած ժամագրքում (վերջինիս մէջ այն ունի «Ի Տէրունական տօնս»
խորագիրը) եւ երկրորդ՝ Հ. Չերչեանի ձայնագրութիւնը, որ տեղ է
գտել Մատենադարանի NN29 եւ 103 ձեռագրերում եւ հեղինակիս
ձայնագրած ժամագրքում (N29-ում եւ ժամագրքում ունի «Մննդեան,
Ջատկի եւ Տաղաւարաց» խորագիրը): Ըստ ամենայնի, այն սկզբնա-
պէս ձայնագրել է Հ. Չերչեանը, իսկ այնուհետեւ՝ Յ. Այվազեանը:
Դրանց տարբերութիւնն առանձնապէս մեծ չէ. երկրորդ ձայնագրու-
թեան մէջ մի քանի տեղերում կան ոչ էական փոփոխութիւններ, որ
աւելի պարզեցնում են մեղեդու երաժշտական հիւսուածքը: Իսկ նմուշն
առհասարակ բոլորովին տարբեր է նախորդներից թէ՛ իր տօնական-
հանդիսաւոր բնոյթով ու ստեղծած տրամադրութեամբ եւ թէ՛ մեղե-
դու կառուցման ընթացքով (զարգացում ձայնաշարի վերին ոլորտնե-
րում՝ յետագայ վարընթացով դէպի վերջին վերջաւորութիւնը) ու նոյ-
նիսկ մեծ (օկտավային) ձայնածաւալով: Մեր կարծիքով, «Առաւօտ
լուսոյ»-ի այս նմուշն աւելի ուշ շրջանի ստեղծագործութիւն է եւ
առաւել մօտենում է չափաւոր-ծանր շարականների տեսակին.

31 Հարկ է ասել, որ XIX դ. երկրորդ կէսին Կ. Պոլսում եւ այլուր գործող երամիշտները
Լիմոնեանի նոտագրութեամբ ոչ միայն ձայնագրում էին աւանդաբար երգուող հայ-
կական եկեղեցական եղանակները, այլեւ Ծարականի, Պատարագի կամ ժամագր-
քի աւանդական տեքստերով յօրինում նոր եղանակներ՝ շարականներ, մեղեդիներ,
տաղեր, ողորմեաներ եւ այլն: Հ. Չերչեանն ու Յ. Այվազեանը եւս ունեն այսպիսի մի
քանի ստեղծագործութիւն՝ ինչպէս «Լոյս գուար», «Արի Տէր», «Սուրբ Աստուած» մե-
ղեդիները, որ ընդգրկուած են ձեռագիր ժողովածուներում:

Ա - ու - յօ - տ լու - սո - յ ա - թե - գա - կց
 ա - թ-դա - թ ա - թ ի - ս լո - յս ծա - գ-եա
 բը - դ-խումք ի չօ - թէ բըդ-խեա ի
 հո - գ տ - - - յս բա - ց թե - գ ի հա - ճոյս:

«Առաւօտ լուսոյ»-ի մէկ ձայնագրութիւնն եւս ունենք, որ գետեղուած է N6 ձեռագրում «Կարգ նոր կիւրակէի» խորագրի տակ: Ամենայն հաւանականութեամբ սա եւս նոր յօրինուած ստեղծագործութիւնն է՝ բաղկացած երկու նոյնատիպ նախադասութիւններից, որ առանձնաձևում են իրենց զուսպ եւ հանդարտ բնոյթով:

Ա - ու - յօ - տ լու - սո - - - յ ա - թե - գա - կց
 ա - թ-դա - թ ա - թ ի - ս լո - յս ծա - գ -
 եա բը - դ-խումք ի չօ - թէ բը - դ -
 հա - ճոյս:

Այսպիսով, «Առաւօտ լուսոյ»-ների՝ իր տեսակի մէջ այս բացառիկ շարքը մեզ այսօր հնարաւորութիւնն է ընձեռում իրար հետ մէկտեղուած տեսնել միջնադարեան յայտնի ստեղծագործութեան բոլոր երգուող նմուշները. այս առումով անգնահատելի է այն հսկայական աշխատանքը, որ կատարել են վանքի երաժիշտները, մասնաւորապէս Յակոբոս Այվազեանը, որ մեծագոյն խնամքով հաւաքել ու դասդասել է հայ հոգեւոր երաժշտութեան այս եւ միւս գանձերը՝ ժառանգելով յետագայ սերունդներին:

* * *

Արմաշի ձեռագրերը գննելիս առանձնակի ուշադրութիւն է գրաւում տալ եւ մեղեդի կոչուած հոգեւոր երգերի բաւական ներկայանալի ցանկը:

Ինչպէս յայտնի է, տաղային արուեստը զարգացման բարձր ուղի է անցել: Ըստ Կոմիտասի նրա ակունքները դեռեւս ոսկեդարեան շրջանի հոգեւոր երգաստեղծութեան մէջ են³²: Հոգեւոր տաղերն ու մեղեդիները ի սկզբանէ յօրինուել են ծիսական պաշտամունքային կանոնակարգից դուրս, իսկ այնուհետեւ (XIII–XIV դարերից սկսած) գետեղուել են հոգեւոր նոր տիպի ժողովածուներում՝ Գանձարաններում, եւ կազմել գանձ-տաղ-մեղեդի-յորդորակ շարքի բաղադրիչներէն մէկը: Տաղային արուեստը մեծ ծաղկում է ապրել սկսած X դարից՝ Գրիգոր Նարեկի արուեստը մեծ ծաղկում է ապրել սկսած X դարից՝ Գրիգոր Նարեկից ապա, միջնադարի միւս յայտնի քնարերգու բանաստեղծների երկերում տաղերը եւս նշանակալի տեղ են գրաւում (Առաքել Սիւնեցի, Յովհաննէս Երզնկացի, Կոստանդին Սսեցի, Առաքել Բաղիշեցի): Այս հեղինակների հոգեւոր երգերը տեղ են գտել խազաւոր գանձարաններում եւ տաղարաններում եւ դրանց մի մասի երաժշտութիւնը մեզ այսօր հասու չէ: Ընդհակառակն, ունենք զգալի թուով անյայտ հեղինակների տաղեր (Անիի Անանուն հեղինակի «Տիրամայրն», XVIII–XIV դդ. կիլիկեան շրջանում ստեղծուած՝ «Ի կոյս վիմէն», «Այսօր մեռեալք», «Այսօր հարսն լուսոյ»), որ այսօր երգւում են:

1878 թ. Վաղարշապատում լոյս տեսաւ «Զայնագրեալ երգեցողութիւնք Սրբոյ Պատարագի» հատորը, ուր Ն. Թաշճեանի ձայնագրու-

³² Կոմիտաս, Հայոց եկեղեցական եղանակները («Յօդ. եւ ուսում-ներ», էջ 106):

Թեամբ տեղ գտան Հայոց եկեղեցու պաշտօններգութեան Համար վաւերացուած տաղերն ու մեղեդիները (15 տաղ, 16 մեղեդի եւ 3 տաղ յաւելուածով): Մեր Հարիւրամեակում բաւականաչափ նմուշներ եւս հրատարակուեցին մի քանի այլ տպագիր ժողովածուներում³³, սակայն դրանց առաւել ծաւալուն մասը ձայնագրուեց ու մնաց Հայկական նոտագրութեամբ ձեռագիր մատենաներում:

Արմաշի գրչագրերում տաղերն ու մեղեդիները գրի են առնուած ե՛ւ ժողովածու տիպի ձեռագրերում (ըստ տօնակարգի), ե՛ւ առանձին՝ Պատարագի արարողութեան մէջ ու խորագրուած են տաղ, մեղեդի, իսկ երբեմն էլ միասին՝ տաղ կամ մեղեդի անուններով: Դրանք մենք բաժանել ենք երկու խմբի. առաջին՝ կանոնացուած, եւ երկրորդ՝ ոչ կանոնացուած: Չայնագրեալ Պատարագում տեղ գտած գրեթէ բոլոր մեղեդիներն ունենք ձեռագրերում՝

Մենդեան

- Երկինք երկնից NN5, 29, 103
- Այսօր տօն է սուրբ ծննդեան³⁴ NN5, 96, 99
- Մենդեան, Աստուածածնայ, Աւետեաց
- Աչքն ծով ի ծով NN5, 29, 96, 98
- Բանին Հօր³⁵ NN5, 29, 103
- Աւետիս քեզ Մարիամ NN6, 99

Մկրտութեան

- Այսօր ձայնն Հայրական NN5, 99, 102

Տեառնընդառաջի

- Քրիստոս փառաց թագաւորն NN5, 29, 103

Ծաղկազարդի

- Յիսուս Քրիստոս NN5, 29, 103

33 Մ. Խումաշեան, Չայնագրեալ Տաղարան, վաղարշապատ, 1900. Կոմիտաս, Տաղք եւ Ալիւրք Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցւոյ, Փարիզ, 1846. «Հայկական Պատարագի տաղեր եւ մեղեդիներ», պատրաստեց Է. Յակոբեան, Գահիրէ, 1963:

34 N5 ձեռագրում զուգահեռ տեքստով երգում է Յարութեան «Միաշարաթ»-ի հետ(էջ 171):

35 NN5 եւ 103 ձեռագրերում «Յարեալ թաղեալն» մեղեդու հետ երգում է միեւնոյն եղանակով: Համարում է եւ իբրեւ առանձին հեղինակային ստեղծագործութիւն՝ «Յարեալ թաղեալն» (եղ. Յ. Այվազեանի) (ԳԱԹ, Յ. Այվազեանի ֆոնդ, N3):

Յարութեան

- Ի կոյս վիմէն³⁶ NN5, 29, 96, 103
- Յարեալ թաղեալն NN5, 103
- Միաշարաթ օր N5 (էջ 732)
- Այսօր Հարսն լուսոյ NN6, 29, 96, 99, 103
- Ազատեալ գերեալսն NN5, 99, 103
- Այսօր մեռեալք NN5 (երկու նմուշ), 29, 96, 99
- Այսօր ողբային NN5 (երկու նմուշ), 103
- Դիտելով զհեթանոսս NN5, 29, 95 – 97, 99, 103, 109
- Յայն առաւօտին NN5, 99
- Յարեալ Քրիստոս NN5 (վեց նմուշ), 96, 99
- Ով պարտիզպան NN5, 29, 95, 103
- Համբարձման, Հոգեգալստեան եւ Վարդաւառի
- Այսօր անդրանիկն Հօր NN6, 96, 99
- Միշտ էիք անեղ (Հոգեգալստեան) N99
- Վարդաւառի
- Այսօր ցնծայ լեռն թաբոր NN6, 29, 103
- Խաչի
- Տիրամայրն Հանդէպ որդւոյն NN5, 103
- Աստուածածին կոյս N5 (2 նմուշ)
- Կանայք ամենայն N5
- Հայրապետաց
- Ի Հանդէս տօնի NN6, 99, 103
- Առաքելոց Պետրոսի եւ Պօղոսի
- Այսօր ցնծացէք, եղբա՛րք NN6, 29
- ***
- Աստուածն ամենի (տաղ) NN5, 95

Այս ցուցակից Չայնագրեալ Պատարագի Հետ նոյնութեամբ Համընկնում են N5 ձեռագրի «Աստուածածին կոյս»- ի առաջին ձայնագրութիւնը (էջ 649) եւ «Յայն առաւօտին», NN6-ի եւ 96-ի «Այսօր անդրանիկն Հօր», NN96-ի եւ 99-ի «Այսօր մեռեալք», «Այսօր Հարսն լուսոյ», «Այսօր տօն է Մենդեան» մեղեդիները, ինչպէս նաեւ N96-ի

36 NN5, 29, 103 ձեռագրերում Յարութեան «Ի կոյս վիմէն» եւ Ծաղկազարդի «Յիսուս Քրիստոս» մեղեդիներն երգում են միեւնոյն եղանակով:

«Աչքն ծովի ծով», «Դիտելով զհեթանոսս», «Ի կոյս վիմէն» ու նաեւ N99-ի «Ի հանդէս տօնի», «Այսօր ձայնն հայրական», «Ազատեալ զգերեալսն», «Միշտ էիդ անեղ» եւ «Յարեալ Քրիստոս» մեղեդիները: Չայնագրեալ Պատարագից լրիւ տարբեր են «Երկինք երկնից» (NN5, 29, 103), «Այսօր ողբային» (N5, էջ 727 եւ N103), «Միշաշաբթ օր» (N5, էջ 732), «Յարեալ Քրիստոս» (N5, որի էջ 736-ի եւ N96 ձեռագրի նմուշները նույնն են), «Կանայք ամենայն» (N5) եւ «Այսօր ցնծայ լեռուն թաբոր» (NN6, 29 եւ 103) մեղեդիները: Մնացածները տարբերակ են:

Ինչպէս երեւում է վերոյիշեալ ցանկից, Արմաշի Հոգեւոր երգեցողութեան ձեռագրերը ոչ միայն հիմնովին ընդգրկում են աւանդական գրական տեքստ ու երաժշտութիւն ունեցող միջնադարեան նմուշները, որ արդէն վաւերացուած էին, այլեւ արդէն իսկ դրանց ներսում ձեւաւորում է նոյնանուն տաղերի ու մեղեդիների հարաբերակցութեան մի սեփական համակարգ, որն ունի երկու աստիճան.

- ա) տարբերակներ ձեռագրերի եւ թաշտեանական Պատարագի միջեւ,
- բ) տարբերակներ զուտ ձեռագրերի նմուշների միջեւ:

Ընդ որում, երկու դէպքում էլ տարբերակային յարաբերութիւններն ստեղծում են երկու ձեւով՝

ա) մօտ տարբերակներ, երբ մեղեդին գրեթէ նոյնն է, փոխում են միայն արտայայտչամիջոցների որոշ տարրեր: Այսպիսի մի իւրօրինակ նմուշ է «Դիտելով զհեթանոսս» մեղեդին, որ իր մէջ զուգորդում է տարբերակային երկու տիպի յատկանիշներ. այն միաժամանակ ե՛ւ Պատարագի տարբերակն է (որից հետեւում է եւ մեղեգու խորագիրը՝ առանց բնօրինակի «Հաւուն հաւուն արթնացեալ» առաջին տողի), ե՛ւ ունի ոչ էական փոփոխութիւններ արմաշական մի քանի ձեռագրերում (համտ. NN5, 95, 97 եւ այլն):

բ) տարբերակներ, երբ համեմատուող մեղեդին, խստօրէն պահպանելով իր նախօրինակի լադային, մեղեդային-ռիթմական զարգացման հիմնական ուղեգծը, համեմատաբար աւելի ազատ է անցումային մասերի ծաւալման մէջ (ինչպէս, օրինակ, «Աստուածն ամենի» կամ «Այսօր ցնծացեք, եղբար՛ք»):

Երբեմն ծաւալման այս ազատութիւնը հասնում է այնպիսի մի աստիճանի, որ ձեւաւորում են բաւական մեծ ընդլայնուած հատուածներ, ինչպէս «Աչքն ծով» մեղեդու մէջ է (միջին մասում).

«Աչքն ծով» մեղեդին, հիմնաւորապէս խարսխուելով Ն. Թաշտեանի ձայնագրութեան վրայ, վերջնամասում ենթարկուել է որոշ փոփոխութիւնների՝ մասնաւորապէս ունի «Քրթիմ» յաւելումը, իսկ վերջում՝ «արեգական նման» բառերի մեղեդին արդէն բոլորովին տարբերում է սուրբգրից: Այս առումով «Աչքն ծովը» տարբերակային յարաբերութիւնների մի երրորդ աստիճան է ներկայացնում, ուր սինթեզուած են հինը՝ աւանդական նմուշը, եւ նորը՝ ուշ միջնադարում արուած յաւելումը:

Զգալի թիւ են կազմում Չայնագրեալ Պատարագի համեմատութեամբ տարբերակ նմուշները (մեղեդիների ընդհանուր քանակի մօտ կէսը). ընդ որում, մի դէպքում դրանց թիւը մէկից աւելի է («Այսօր մեռեալք»՝ NN5 եւ 29, «Աւետիս քեզ Մարիամ»՝ NN6 եւ 99), որ ձեռագրերի ներսում ստեղծում է բազմօրինակութիւն եւ մտցնում ներքին տարբերակման սկզբունքը, մի այլ դէպքում՝ միայն մէկը («Ով պարտիզպան»՝ NN5, 29, 95, 103, «Բանին հօր»՝ NN5, 29, 103 կամ «Այսօր ցնծացեք»՝ NN6 եւ 29), այսինքն՝ տուեալ մեղեդին այս միջավայրում երգուել է միայն մէկ որոշակի օրինակով: Մի առանձնայատկութիւն եւս նշմարում է՝ միեւնոյն գրական հիմքով նոյնիսկ մի քանի նմուշները մեղեդիապէս չեն առնչուած բուն աւանդական եղանակների հետ: Այս տեսակէտից ամենավառ օրինակը Յարութեան «Յարեալ Քրիստոս» տաղն է (ձեռ. N5), որ ներկայացուած է վեց տարբեր նմուշներով: Մենք կարծում ենք, որ դրանց մի մասը Հեղինակային ստեղծագործութիւններ են (մի տեղ կայ Յ. Այվազեանի մատիտով նշումը՝ «պապային» (էջ 737): Մնացած-

ները թէեւ ունեն ռճական կառուցուածքային որոշ նմանութիւններ (սկզբնական տարբեր հնչողութեան ազդակոչ- ինտերվալների առկայութիւնը բոլոր տաղերում, ինչպէս Պատարագի օրինակում է, ծաւալունութիւնը եւ այլն), սակայն տարբեր են իրենց զարգացման տրամաբանութեամբ, բնոյթով եւ ձայնեղանակներով: Առինքնող է զձ «Յարեաւ Քրիստոս»-ը, որի սկիզբը յիշեցնում է «Կռունկ» երգի հանրածանօթ ինտոնացիաները.

Արմաշի ձեռագրերում կանոնացուած նմուշների մի առանձին ցանկ են կազմում այն մեղեդիները, որ լրիւ տարբեր են Չայնագրեալ Պատարագից՝ «Երկինք երկնից», «Այսօր ողբային», «Միաշաբթ օր», «Յարեաւ Քրիստոս», «Կանայք ամենայն» եւ «Այսօր ցնծայ լեռան թաբօր»: Ընդ որում, «Երկինք երկնից», «Այսօր ցնծայ» եւ «Կանայք ամենայն» մեղեդիները հանդէս են գալիս իբրեւ միակ երգային նմուշներ: Եթէ առաջին երկուսում առկայ են որոշ դարձուածքային ընդհանրութիւններ կոստանդնուպօլսեան օրինակների հետ, ապա «Կանայք ամենայն»-ը, լինելով նոր ստեղծագործութիւն, բնականաբար բոլորովին տարբեր է թէ՛ բնոյթով, թէ՛ ձայնեղանակով եւ թէ՛ կառուցուածքային առանձնայատկութիւններով: Յ. Այվազեանի յօդոյած տաղի ինտոնացիոն հիւսուածքը (դիմող ձայնի երկու կողմից կիսաձայնային շրջազարդումները), մետրառիթմական կայուն պատկերների առկայութիւնը, ինչպէս նաեւ մեղեդու հենքը կազմող ամբողջական նախադա-

սութեան բազմակի կրկնութիւնները ընդգծում եւ աւելի պատկերաւոր են դարձնում խորագրի բովանդակութիւնը՝ «Ողբ տիրամօր Ս. Կուսի Մեծի Ուրբաթի».

Եւ այսպէս, տաղերի ու մեղեդիների կանոնացուած նմուշների քննութիւնից ստացւում է հետեւեալ պատկերը.

1. Գրառուած են Չայնագրեալ Պատարագի գրեթէ բոլոր մեղեդիները (բացառութեամբ մէկ-երկուսի), որոնցում խստօրէն պահպանուած է գրական տեքստը:

2. Ամբողջութեամբ վերցրած Չայնագրեալ Պատարագի համեմատութեամբ՝

- ա) նոյնութեամբ համընկնում են երկու մեղեդի («Միշտ էիդ անեղ» եւ «Յայն առաւօտին»),
- բ) տարբերակ եւ միաժամանակ տեղական երգային հիմնական նմուշ են հանդիսանում վեց մեղեդի («Ով պարտիզպան», «Բանին հօր», «Այսօր ցնծացէք», «Աստուածն ամենի», «Տիրամայրն Հանդէպ որդւոյն» եւ «Քրիստոս փառաց թագաւորն»),
- գ) լրիւ տարբեր նմուշներ են երեք մեղեդի («Երկինք երկնից», «Այսօր ցնծայ» եւ «Կանայք ամենայն»):

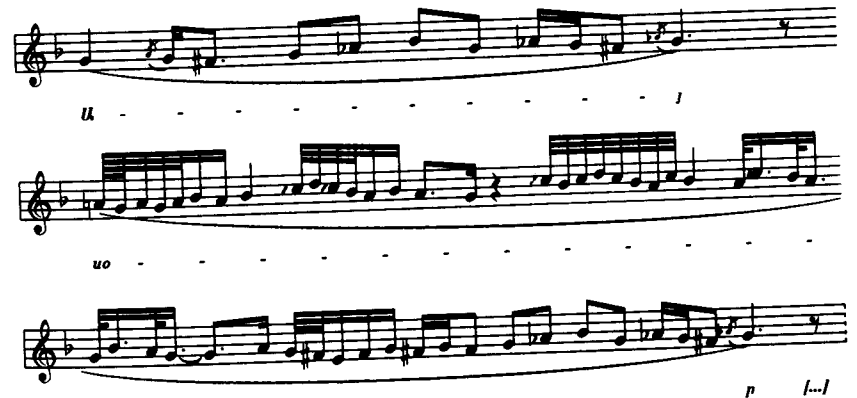
Արմաշի ձեռագրերում պատկառելի թիւ են կազմում ոչ կանոնացուած տաղերն ու մեղեդիները, որոնք հետեւեալն են.

Տաղ եւ մեղեդի Աւետեաց եւ Մանդեան
Անեղին տաճար NN5, 96, 103
Մեղեդի Մանդեան
էի եւ անխախտ ծնողութենէ NN5, 96, 103

Մեղեդիք Յարութեան	
Մարիամ Մագդաղէնին փարէր	N5
Ձայնէր Մարիամ	NN5, 99
Ի գերեզման յարուցելոյն	N5
Եւ ձայն զառիժուն	NN6, 96
Տաղք եւ մեղեդիք Յարութեան	
Որոյ ձայն	N5
Նստեալ կանայքն	NN5, 29, 95, 98
Նոր ծաղիկ պայծառ	NN5, 29, 103
Մեղեդի Յարութեան, Յայտնութեան եւ Խաչի	
Տօնեմք	NN5, 95, 97, 103
Մեղեդի Վարդաւառի	
Գոհար վարդն	NN6, 98
Մեղեդի Ս. Խաչի	
Ծարաւեցաւ Տէրն ի խաչին	NN6, 29, 101
Մեղեդի Խաչի եւ Պահոց	
Անճառելի բանդ Աստուած	N99
Մեղեդի Վերացման եւ Վարագայ Սրբոյ Խաչի	
Նշանի Տեառն Աստուծոյ	NN6, 29, 103
Մեղեդի Մարտիրոսաց	
Իսկ ի Հեղմանէ	NN5, 29, 103
Տաղ (Ողբ ի գիշերի խաւարման)	
Ո՛ւր ես, Մայր իմ	N5:

Ինչպէս արդէն երեւում է անուանացանկից, մեղեդիների մի մասի գրական հիմքը կազմում են Գրիգոր Նարեկացու («Ես ձայն զառիժուն», «Գոհար վարդն») եւ Ներսէս Շնորհալու («Նստեալ կանայքն», «Նոր ծաղիկ պայծառ», «Ծարաւեցաւ Տէրն ի խաչին») ստեղծագործութիւնները: Մի այլ մասը անծանօթ տեքստեր են («էի եւ անխախտ ծնողութենէ», «Ձայնէր Մարիամ», «Ի գերեզման յարուցելոյն», «Որոյ ձայն Հրեշտակաց», «Նշանի Տեառն Աստուծոյ»): «Անդին տաճար» եւ «Մարիամ Մագդաղէնին» հրատարակուած են 1850 թ. Կ. Պոլսում լոյս տեսած «Տաղարանում» (էջ 12 եւ 220), իսկ «Մարիամ Մագդաղէնին» եւ «Ո՛ւր ես, Մայր իմ» տաղերը Հայկական նոտագրութեամբ ձայնագրել եւ հրատարակել է Մ. Խումաշեանը³⁷

(սրանք բոլորովին տարբեր են Արմաշի օրինակներից): Հետաքրքիր է միւս մեղեդու ստեղծման հանգամանքը. «Իսկ ի Հեղմանէ» մարտիրոսաց մեղեդին իրականում Ս. Ղեւոնդեանց կանոնի Համբարձիի (որի հեղինակը Ն. Շնորհալին է) է տունն է, որ առանձնացնելով եւ վերանայնակաւորելով՝ Արմաշի հեղինակները (ամենայն հաւանականութեամբ Հ. Չերչեանը) գետեղել են Պատարագի մեղեդիների շարքում: Համեմատաբար ծանօթ տաղերից կարելի է առանձնացնել «Տօնեմք»-ը. այն ունի «Այսօր ընդ զօրս երկնից» իւրատեսակ նախաբան կազմող մասը, որ շատ հետաքրքիր ձեւով առնչուում է «Աչքն ծով» տաղին՝ փաստօրէն Հանդիսանալով նրա քիչ վերափոխուած նմուշը (աւելի ճիշտ՝ դրա մի հատուածը):

Այս իւրօրինակ տաղի միջին մասը՝ «Տօնեմք»-ը, նախատեսուած է եկեղեցական երեք տօներին՝ Յարութեանը, Յայտնութեանը եւ Խաչին երգուելու համար, ինչպէս եւ յուշում է մեզ տաղի գրական տեքստը, որն ըստ էութեան բաղկացած է երեք բառից՝ «Տօնեմք զքոյարութիւնդ (կամ յայտնութիւնդ եւ կամ տէրութիւնդ»): Բուն մասը հակադրուում է առաջինին իր էութեամբ: Այն ունի շատ հանդիսաւոր, նոյնիսկ պերճաշուք բնոյթ, որն ընդգծում են ե՛ւ կատարման համար նախատեսուած բարձր հնչամասը, ե՛ւ սկզբնական կվարտային հատու թռիչքն ու նաեւ գործիքային տիպի՝ փայլքով յագեցած անցումները:

³⁷ Մ. Խումաշեանց, Ձայնագրեալ տաղարան, էջ 34 եւ 49:

So-ub

up

ըզ քո

յա րու

րի

նդ:

Ինչպէս երեւում է նոտային օրինակից, մեղեդիական զարգացումը մերթ ընդ մերթ Հանգում է «Այսօր ընդ զօրս»-ի սկզբնական դարձուածքին, որն այսպիսով իւրատեսակ լեյտմոտիւի նշանակութիւն է ստանում: Մեղեդու երրորդ մասը «Քրաթիմա»-ն է, որը եւ ամենածաւայունն է: Այն թէեւ ըստ էութեան երկրորդ մասի շարունակութիւնն է, սակայն ինքնուրոյն բնոյթ ունի, ուր տեղ առ տեղ զգացում են առաջին եւ երկրորդ մասերի մեղեդիական մոտիւնների արձագանքները, որ զարգացում են ստանում: Այսպիսով, «Տօնեմք»-ը հետաքրքիր եւ ուշագրաւ է թէ՛ մեղեդիական, թէ՛ կառուցուածքային-ոճական տեսակէտից: Այն, ըստ ամենայնի, տարածուած նմուշ է եղել Կ.Պօլսի եկեղեցիներում եւ, ըստ մասնաւոր տուեալների, այժմ էլ բաւական յաճախ է Հնչում ամերիկահայ թեմերի եկեղեցական ժամերգութեանց մէջ:

Տաղերի եւ մեղեդիների ոչ կանոնական շարքում առանձնակի հետաքրքրութիւն են ներկայացնում միջնադարեան մեծ տաղերգուների՝ Գրիգոր Նարեկացու եւ Ներսէս Շնորհալու գրական բնագրերի Հիման վրայ ստեղծուած նորայայտ նմուշները: Յայտնի է արդէն, թէ նրանց բազմաթիւ տաղերից քչերն են այսօր երգուում եւ քչերն են տեղ գտել

Ձայնագրեալ Պատարագում՝ Գր. Նարեկացու տաղերից ընդամէնը երկուսը՝ «Դիտելով զհեթանոսս» եւ «Աչքն ծով»-ը, իսկ Ն. Շնորհալու ստեղծագործութիւններից եւ ոչ մէկը: Կոմիտասը ժամանակին ձայնագրել է Նարեկացու տաղերից չորսը՝ «Սայլն այն իջանէր», «Հաւուն հաւուն», «Հաւիկ» եւ «Ահեղ ձայնս»³⁸: Արմաշի ձեռագրերում տեղ գտած Հինգ մեղեդիները բացառապէս նոր նմուշներ են՝ բաւական լուրջ ու ծաւալուն գործեր, որոնց հեղինակային պատկանելութեան հարցը առանձին քննութեան առարկայ է:

Այսօր ուղղակի վկայութիւններ չունենք այն մասին, թէ խնդրոյ առարկայ տաղերը Հ. Չերչեանի եւ կամ էլ Յ. Այվազեանի հեղինակութիւնն են: Մեր կարծիքով դրանք պէտք է դասել աւանդաբար պահպանուած նմուշների կարգին, որ անցեալ դարավերջին Կ.Պոլսում եւ նրա շրջակայքում դեռուս եղել են գործածութեան մէջ ու թէրեւս նաեւ ընդգրկուած են եղել Արմաշի վանքում կատարուող պաշտօններգութեան մէջ³⁹: Այդ է վկայում այն բաւականաչափ երկար ժամանակահատուածը, որ ընդգրկում են այս մեղեդիները պարունակող ձեռագրերը (մօտ 25 տարի): Անկասկած է, սակայն, որ մեզ յայտնի ամենավաղ թուականից (1884) առաջ էլ դրանք երգուել են Արմաշում: Իւրատեսակ «արմաշական» օրինակներ կարող ենք համարել այս մեղեդիները՝ նախ այն պատճառով, որ համանուն նմուշներ մեր ձեռքի տակ եղած այլ ձեռագրերում դեռ չենք հանդիպել, եւ երկրորդ՝ մէկ-երկու յայտնի մասնաւոր օրինակներն առնչութիւն չու-

նեն մերի հետ: Խօսքը յատկապէս 1893 թուականին էջմիածնում Կոմիտասի կատարած մի ձայնագրութեան մասին է, որ ունի «Ահեղ ձայն» խորագիրը եւ Գր. Նարեկացու «Ես ձայն զառիւծուն» տաղի փոխն է (գրական տեքստի հետ մէկտեղ տարբեր են ե՛ւ ոճը, ե՛ւ մեղեդին ու կառուցուածքը):

Արմաշական Հինգ մեղեդիներում խստօրէն պահպանուած են բնօրինակների տեքստերը՝ թէեւ դրանք բերուած են ոչ ամբողջութեամբ (հիմնականում օգտագործուած են սկզբնատողերը): Երաժշտական տեքստի համամասնութիւնը պահպանելու համար երբեմն տաղի վերջում անհրաժեշտաբար կրկնուում են առանձին բառեր կամ բառակապակցութիւններ («Ես ձայն զառիւծուն» եւ «Նոր ծաղիկ», որ ձեւապարզման տեսակէտից արդարացուած է): Ինչպէս յայտնի է, տաղերում առաւել ընդգծուած է վանկի եղանակաւորման՝ համեմատաբար ազատ երկարածգման սկզբունքը, որի ցայտուն նմուշն է «Ես ձայն զառիւծուն» տաղը. այստեղ գրական տեքստի մէկ վանկը հիմնականում համապատասխանում է երաժշտական մի խոշոր հատուածի, ինչը ձեւագոյացման առումով կատարում է գլխաւոր դերերից մէկը:

Նարեկացու տաղերի ոճը էապէս տարբերում է շնորհալիական տեքստերով գրուած տաղերից: Դրանցում արտայայտուած են մարդկային տարբեր տրամադրութիւններ, յոյզերի հակասական ալիքներ (պայծառ-լուսաւոր եւ ընդվզող-ցասումնալի), որի հետ, սակայն, մէկտեղում է ընդգծուած զսպուածութիւնն ու հաւասարակշռուածութիւնը: Այս մեղեդիներում բացակայում են միջնադարեան տաղերգութեան աւելի ուշ շրջանին բնորոշ արտաքին փայլը, մեղեդային հարուստ զարդուրումներն ու զարգացման ազատ սկզբունքը, բազմակի զարտուղութիւնները:

«Ես ձայն զառիւծուն» տաղը իր բնոյթով վեհ է ու խոհական: Այն բաւական ծաւալուն է, ունի երկմասանի կառուցուածք, որի եզրափակող մասը կերտուածքի մէջ ուրոյն դեր է խաղում՝ մի կողմից՝ «ի քառաթեւին» հատուածի կրկնութիւնն է, միւս կողմից՝ դրան նախորդող փոքրիկ զարտուղութիւնից հետոյ հիմնաւորապէս վերահաստատում է լադի հիմնաձայնը.

38 Այս ձայնագրութիւններին նուիրուած առանձին յօդուած է լոյս ընծայել Ն. Թահմիզեանը («Բանբեր Երեսանի համալսարանի», 1969, N3):

39 Հ. Գաթրճեանն իր «Սրբազան պատարագամատոյց շայոց» (Վիեննա, 1897) աշխատութեան մէջ ընդհուպ մինչեւ XIX դարն ընդգրկող պատարագի մի բնագրի մէջ նշում է Յարութեան «Ես ձայն զառիւծուն» եւ Վարդաւառի «Գոհար վարդն» մեղեդիները (էջ 631): Բացի այս, Յակոբ Մխճեանի հրատարակած «Ընդարձակ երգեցողութիւնը Առաւօտեան ժամերգութեան Ս. Պատարագի եւ Առձեռն շարական կիրակէից Մեծ Պահոց եւ Տօնական ատուրցի պէտս հայ եկեղեցասիրաց» (Մարտի, 1930) հատորում հանդիպում ենք Արմաշի ձեռագրերից մեզ ծանօթ մի քանի մեղեդիների բնագրեր՝ «Է եւ անխախտ ծնողութիւն», «Տօնեք», «Մարտեցաւ Տէրն ի խաչին», «Նշանի Տեսնոն Աստուծոյ», «Իսկ ի հեղմանէ», որոնց երաժշտական նիւթը, սակայն, մեզ անծանօթ է մնում:

Եւ ձայն գաղիծուց

Ե - - - u ձայ - - - - -

յ զ գա - - - - - ի - - -

ծու - - - - -

ւ - - - - - ւ - - - - -

ւ, - - - - - ի - - - - - ի

գո - - - - - չէ - - - - -

հ

քս - - - - - նս - - - - -

թն - - - - - իք - - - - -

ն - - - - - ր գո - - - - -

չէ - - - - -

3

ն հ

քս - - - - -

3

նս - - - - -

թն - - - - -

ն:

Այլ բնոյթ ունի «Գոհար վարդն» մեղեդին. այն լի է զրամատիգմով ու լարուածութեամբ: Եռամաս յորինուածքի իւրաքանչիւր հատուածը թեմա-յի կամ նրա մօտիւնների զարգացման նոր փուլ է, որի գագաթնակէտը երրորդ մասի սկիզբն է («ի վեհից» բառերի եղանակաւորումը)՝ զրան հետեւող անկումով: Մեղեդիական հիւսուածքը քիչ աւելի բարդ է ընդգրկուն ձայնածաւալ, դամմայատիպ անցումներ, դիմող ձայնի (փուլ) յաճախակի շրջազարդումներ մանր տեւողութիւններով, որ ներքին մեծ յագեցածութիւն եւ դինամիկա են ստեղծում: Գծ ձայնեղանակի մէջ հնչերանգային հետաքրքիր խաղ է առաջացնում ներքնախաղ կիսփերը, որը յայտնուելով մեղեդու զարգացման բարձրակէտում՝ ձեւակառուցողական մեծ դեր է ստանձնում դառնալով նաեւ մարդկային յոյզերի պոռթկման խորհրդանիշ: «Գոհար վարդն» մեղեդին տաղային արուեստում գոյութիւն ունեցող այն եզակի նմուշներից է, որտեղ կուռ կառուցուածքը, ասելիքի սեղմ ու լակոնիկ ոճը, պարզ ու միաժամանակ առաւելագոյն խորութիւն արտայայտող երաժշտական բաղադրիչներն ստեղծում են գեղարուեստական բարձր արժանիքներով օժտուած երկ, որը կարող է տեղ գրաւել միջնադարեան յայտնի տաղերի՝ «Հաւիկ»-ի եւ «Հաւուն հաւուն»-ի կողքին:

Գոհար վարդն

Գ.ո - - - - -

հա - - - - -

ր վա - - - - -

ր - - - - - ու - - - - - և

վա - - - - -

ն - - - - - ա - - - - -

և - - - - -

ն - եւ - - - - -

լ

հ - - - - - վե - - - - -

ոհ - - - - -

գ վա - - - - -

ր - սի - - - - - ցն

ա - - - - - ր - փե - - - - -

և - - - - - ց:

Ինչ վերաբերում է Ներսէս Շնորհալու գրական տեքստերով տաղերին, ապա դրանք նկատելիորէն առանձնանում են նախորդներից Հէնց առաջին հայացքից եւ ունէն այն յատկանիշները, որոնցից նրանք գերծ էին՝ մեղեդու ազատ զարգացում, ճոխ զարդալորումներ, անսպասելի շրջապտոյտներ ու զարտուղութիւններ, որ շատ դէպքերում պահանջում են կատարողական բարձր վարպետութիւն: Աչքի են զարնում ռիթմական բազմազան պատկերների առատութիւնը, լադային աւտերացիայի եւ խրոմատիզմի յաճախակի օգտագործումը, մեղեդիական շարժման մէջ թռիչքների առկայութիւնը: Այս առումով յատկապէս ուշադրութեան է արժանի Յարութեան «Նոր ծաղիկ» տաղը, որը XII-XIII դարերի տաղային ստեղծագործութեան տիպական դրոշմն է կրում: Այն ունի յուզաթաթաւ բնոյթ, որը տեղ-տեղ դրամատիկ երանգ է ստանում: Եռամաս կառոյցի առաջին եւ երկրորդ մասերում Հնչում եւ զարգանում են տարբեր նոր թեմաներ: Երրորդ մասում նոյնիսկ նոր թեմատիկ նիւթ է Հանդէս գալիս, որը, նաեւ, կարծես Հանրագումարի է բերում զարգացման ողջ նախորդ ընթացքը:

Նոր ծաղիկ

Տաղի տեքստը և նոտային գրությունը:

Մաս 1

Մաս 2

Մաս 3

Մաս 4

Մաս 5

Մաս 6

Մաս 7

Մաս 8

Մաս 9

Մաս 10

Մաս 11

Մաս 12

Մաս 13

Մաս 14

Մաս 15

Մաս 16

Մաս 17

Մաս 18

Մաս 19

Մաս 20

Մաս 21

Մաս 22

Մաս 23

Մաս 24

Մաս 25

Մաս 26

Մաս 27

Մաս 28

Մաս 29

Մաս 30

Մաս 31

Մաս 32

Մաս 33

Մաս 34

Մաս 35

Մաս 36

Մաս 37

Մաս 38

Մաս 39

Մաս 40

Մաս 41

Մաս 42

Մաս 43

Մաս 44

Մաս 45

Մաս 46

Մաս 47

Մաս 48

Մաս 49

Մաս 50

Մաս 51

Մաս 52

Մաս 53

Մաս 54

Մաս 55

Մաս 56

Մաս 57

Մաս 58

Մաս 59

Մաս 60

Մաս 61

Մաս 62

Մաս 63

Մաս 64

Մաս 65

Մաս 66

Մաս 67

Մաս 68

Մաս 69

Մաս 70

Մաս 71

Մաս 72

Մաս 73

Մաս 74

Մաս 75

Մաս 76

Մաս 77

Մաս 78

Մաս 79

Մաս 80

Մաս 81

Մաս 82

Մաս 83

Մաս 84

Մաս 85

Մաս 86

Մաս 87

Մաս 88

Մաս 89

Մաս 90

Մաս 91

Մաս 92

Մաս 93

Մաս 94

Մաս 95

Մաս 96

Մաս 97

Մաս 98

Մաս 99

Մաս 100

Նոր ծաղիկ

ն - - - - - ր

զե - րե - - - - - զ - մա - - - - -

նէ - - - - - ն է - րփ - նա - զա - - - - - րդ

նո - - - - -

զ - ւո - զը - - - - - ն

տու - - - - - նկը.

կա - նաճ - շա - - - - - զա - - - - - ն

կե - - - - - ն - դա - - - - - նու - - - - -

թեա - - - - - մը, կա - նա - - - - - ն

շա - - - - - զա - - - - - ն

կե - - - - - ն - դա - - - - - նու - - - - -

թեա - - - - - մը, նրփ - - - - -

նա - զա - - - - - րդ նո - - - - -

9 - - - - -

ւո - - - - - զը - - - - - ն

տու - - - - - նկը.

Նմանատիպ մի օրինակ է Խաչի «Ծարաւեցաւ Տէրն ի Խաչին» մեղեդին: Բկ ձայնեղանակում ընթացող այս տաղը հակադրում է միւս երկուսին իր մատորային պայծառ բնոյթով, այլեւ իւրատեսակ ազդակոչով

Ծարաւեցաւ Տէրն ի Խաչին

Մա - րա

ւն - ցա

Տէրն ի

Խա

չի - ց

որ - ւէ - ւ

ը - ր

սկսուող բնորոշիչ թեմայով, որով եւ հաստատուում է ամբողջ տաղի լաւատեսական եւ կենսահաստատ էութիւնը: Մեղեդիական զարգացումն ընթանում է Հէնց այդ թեմայի հիմքի վրայ, որն էլ ամէն անգամ ենթարկ-

մա - րա

ւ - յն, ո - րա

րա - ր

գօ - վ - կի - ւ

ն - ւ

ծո - վ գե

դե - ցի - ւ սա - մա

րա - ցո - յն

Լուժ է տարրափոխման (հմմտ.՝ «Ծարաւեցաւ» - «որպէս» - «Չուր խնդրէ» - «աղբիւրն» բառերի երաժշտական նիւթի զարգացման շղթան)։

շու - - - - - ր - - - - - խը - - - - - ան -

րե - - - - - լո -

վ - - - - - աղ -

րի - - - - -

րճ - - - - - Տէ - - - - -

ր: [...] -

Զարգացման սկզբունքների տեսակէտից քիչ աւելի «համեստ» է Յարութեան «Նստեալ կանայքն» տաղը, ուր իշխում է մոնոթեմատիզմի սկզբունքը: Մեղեդիական զարգացումը մերթ ընդ մերթ հանգում է իր սկզբնական մոտիվին, որն ամէն անգամ հանդէս է գալիս փոքրիկ

Նստեալ կանայքն

նը - - - - - ս - տեա - - - - -

կա - - - - - նա - - - - -

ըն - - - - - ո - - - - -

դ-բա - - - - -

ի - - - - -

ն

տարբերակումներով եւ որին յաջորդում է զարգացման միջանկեալ հատուածը: Այստեղ մեղեդու շարժումը սահուն է, հիմնականում ընդգրկում է միջին հնչամասը, գրեթէ չկան զարտուղութիւններ եւ ամբողջ տաղի ընթացքում պահպանւում է հիմնական լուսաւոր երանգը.

ւ - - - - - n զե - - - - -
 րե - - - - - q - մա - - - - -
 կ - - - - - ւ - - - - -
 մա - - - - -
 հի - - - - - ւ - - - - - ւ - - - - -
 րե - - - - - ւե - - - - -

լո - - - - - ւ
 հրե - - - - - 2 - - - - -
 տա - - - - -
 կի - - - - -
 ւ - - - - - ւա - - - - - լւ
 ու - - - - -
 ւե - - - - -
 տեա - - - - -

Այսպիսով, Արմաշի ձեռագրերը մեզ հնարաւորութիւն տուցին ի յայտ բերել Գրիգոր Նարեկացու երկու եւ ներսէս Շնորհալու երեք տաղերը, որոնք հետաքրքիր ու ինքնատիպ են ե՛լ մեղեդիապէս, ե՛լ բազմաբնոյթ կերպարներով, ե՛լ ձայնեղանակներով: Դեռեւս զգալի կռուաններ չունենք երաժշտական մասը հիմնովին Նարեկացունը կամ Շնորհալունը համարելու: Սակայն այսօր, չունենալով մանաւանդ Շնորհալու տաղային ստեղծագործութիւնից եւ ոչ մի երգուող կտոր, գլխաւորը, կարծում ենք, մեր երաժշտական օրինակներն ասպարէզ հանելն է, եւ, ինչու չէ, նաեւ հրապարակային կատարման միջոցով հանրութեանը ներկայացնելը:

Ի մի բերելով Արմաշի Չարխափան Ս. Աստուածածին վանքից մեզ հասած մէկ տասնեակից աւելի ձեռագրերի քննութեան արդիւնքները՝ կարող ենք եզրակացնել.

ա. Արմաշի վանքում կատարուած հոգեւոր երգեցողութիւնը հայ երաժշտական մշակոյթի զարգացման մէջ չափազանց կարեւոր, եթէ չասենք՝ հիմնաքարային դերերից մէկն է կատարում. այն հանդիսանում է այսպէս կոչուած Կոստանդնուպօլսի երգեցողութեան դպրոցի առաւել արժէքաւոր ճիւղաւորումը:

բ. Նախ ժառանգաւորաց ուսումնարանում, իսկ հետոյ նաեւ հռչակաւոր Դպրեվանքում առաջնակարգ տեղերից մէկը զբաւել է երաժշտութիւնը: Երաժշտապետներ Համբարձում Չերչեանի եւ Յակոբոս Այվազեանի յատուկ հոգածութեան առարկան է եղել իրենց աշակերտներին առաւել խոր ու մանրազնին ուսուցանել բազմադարեան հոգեւոր երգը,

հայկական նոր ձայնագրութիւնը, հաղորդել պատմական ու տեսական գիտելիքներ:

գ. Աշակերտների ձեռքով ընդօրինակուած ժողովածուները մեզ այսօր հազուադէպ հնարաւորութիւն են ընձեռում ի մօտոյ առնչուելու վանքում հաստատուած երաժշտական կեանքին ու այնտեղ կատարուած հոգեւոր երգեցողութեանը: Ծակատագրի բարեբախտութեամբ մեզ հասած այս գրչագրերը երեւի թէ մի չնչին մասն են այն հարիւրաւոր մատեանների, որ կարող էին այսօր հարստացնել Արմաշի վանքի ձեռագրատան հաւաքածուն, եթէ չլինէր նոյնպէս ճակատագրական 1915 թուականը:

դ. Ի վերջոյ, բացի պատմական ու ճանաչողական նշանակութիւնից, այս ձեռագրերից իւրաքանչիւրի արժէքը կրկնապատկուում է նրանցում գրառուած հայ հոգեւոր երաժշտութեան անհամար գանձերի շնորհիւ՝ լինի դա թէ՛ աւանդաբար երգուող նմուշ կամ տեղական տարբերակ եւ թէ՛ հեղինակային ստեղծագործութիւն ու նորայայտ օրինակ:

ԱՐՄԱՇԻ ԵՐԱԺՇԱՊԵՏԵՐԸ

Երաժշտապետ Համբարձում Չերչեան

XIX դարի երկրորդ կէսին արեւմտահայ իրականութեան մէջ լայն գործունէութիւն էին ծաւալել բազմաթիւ երաժիշտներ, որոնցից իւրաքանչիւրն իր վաստակն ունի հայկական մշակոյթի պատմութեան մէջ: Դրանց մէջ առանձնաթիւ տեղերից մէկը զբաւում է Համբարձում Չերչեանը, որն իր ամբողջ կեանքը նուիրաբերեց հոգեւոր երաժշտութեան գանձերի ձայնագրութեան ու պահպանման գործին: Նրա ստեղծագործութիւնը մինչ այժմ չի դարձել յատուկ ուսումնասիրութեան առարկայ, եթէ չհաշուենք հայ երաժշտութեան պատմութեանը նուիրուած յօդուածներում ու մենագրութիւններում առկայ առանձին անդրադարձները: Ակնյայտօրէն սուղ են Հ. Չերչեանի կեանքին վերաբերող մանրամասները,⁴⁰ սակայն նա ապրել է ստեղծագործողի եւ երաժշտա-

40 Հ. Չերչեանի մասին կենսագրական տեղեկութիւնները զետեղուած են՝ Ա. քնն. Հիւսարյեան, Պատմութիւն հայ ձայնագրութեան եւ կենսագրութիւնը երաժիշտ ազգայնոց (1768-1909), Կ.Պոլս, 1914. Յիշատակարան (հայ երեւելիներու կենսագրութիւնները, լուսանկարները, ձեռագիրները, գրութիւնները եւ այլն, 1512-1912), կազմեց Վ. Զարդարեան, հ. 1, Կ.Պոլս, 1910:

կան գործչի մի բեղուն կեանք: Դեռեւս իր կենդանութեան օրօք Հ. Չերչեանը ստացաւ «Պապա» յարգամեծար կոչումը, որին ցայդ արժանացել էր միայն մէկ երաժիշտ՝ Համբարձում Լիմոնճեանը⁴¹:

Հ. Չերչեանը ծնուել է 1828 թ. սեպտեմբերի 19-ին Կոստանդնուպօլստում, Գում-Գաբու թաղամասում: Երաժշտական գիտելիքներ եւ հայկական նոր ձայնագրութիւն է ուսանել յայտնի երաժիշտ եւ մանկավարժ Արիստակէս Յովհաննիսեանի մօտ: Փոքր հասակից ունկնդիր է եղել այլազգի երգիչ-երաժիշտներին եւ սովորել է նաջ նուագել: 1843–1848 թթ. Հ. Չերչեանը ծառայութեան է կոչուել Բերայի Ս. Երրորդութեան եկեղեցի՝ որպէս երաժշտապետ, այնուհետեւ մեկնել Ռոտտոգո՝ նոյն պաշտօնով: Նա մի կարճ ժամանակ՝ 1878 թուականին, եղել է Կոստանդնուպօլսի մայր եկեղեցու՝ Գում-Գաբուի երաժշտապետը՝ փոխարինելով իր ուսուցիչ Ա. Յովհաննիսեանին: Սակայն որոշ անձնական յանգամանքներ՝ մասնաւորապէս հակամարտութիւնը մի այլ երաժշտական ուղղութիւն ներկայացնող գործիչների (Գ. Երանեան, Ն. Թաշճեան) հետ շուտով ստիպել է Հ. Չերչեանին թողնելու Կ. Պօլիսը եւ վերջնականապէս հաստատուելու Արմաշում՝ որպէս Դպրեվանքի երաժշտապետ: Նա պաշտօնավարել է մինչեւ 1890 թուականը՝ դրանից հետոյ էլ մնալով իբրեւ խորհրդատու: Այստեղ էլ վախճանուել է 1901 թ.:

Պապա Համբարձումի՝ իբրեւ մանկավարժի, գործունէութիւնն ընդգրկում է մի մեծ ժամանակաշրջան՝ շուրջ 40 տարի: Կ. Պօլիս, Գասդեմուռնի, Սիվրի-Հիսար, Աֆիոն-Գարահիսար, Պանորմա, Աղաբազար, Արմաշ՝ ահա ոչ լրիւ ցանկը այն վայրերի, որտեղ նա դասաւանդել է՝ պատրաստելով բազում շնորհալի երաժիշտներ: Ամենից երկարատեւը, սակայն, եղել է Արմաշի վանքում՝ որպէս երաժշտապետ պաշտօնավարելու շրջանը: 1884 թուականին նա գալիս է Արմաշ, որտեղ արդէն մեծ համբաւ ունէր Չարխափան Ս. Աստուածածնի վանքի ժառանգաւորաց ուսումնարանը: Հ. Չերչեանը, իբրեւ խորիմաց երաժիշտ, բացառապէս նոր հիմքերի վրայ է դնում երաժշտութեան ուսուցումը: Վանքի ձեռագրերը քննելիս մէկ անգամ եւս համոզում ենք, որ արմաշական մտաւորականը աստուածաբան կամ պատմաբան լինելու հետ մէկտեղ պարտաւոր էր նաեւ լաւ երաժիշտ

լինել: Արդեօ՞ք զարմանալի պատեհութեան բերումով չէ, որ մեզ հասած ամենավաղ գրչագրերը համընկնում են այն թուականների հետ, երբ Հ. Չերչեանը նոր էր սկսել Արմաշի վանքի երաժշտապետութեան շրջանը:

Իրենց պատմական կարեւորութիւնից բացի, ձեռագրերն արժէքաւորում են նաեւ Հ. Չերչեանի ձեռքով արուած բազմաթիւ ուղղումները շնորհիւ: Ըստ որում դրանք ոչ թէ արտայայտում են ձայնանիշերի կամ ութմական պատկերների սոսկ մեխանիկական ուղղումների միջոցով, այլ ուղեկցւում են նաեւ աշակերտի համար պարզ ու ըմբռնելի բացատրութիւններով (ձեռագրեր NN96 (թ. 156բ), 97 (թ. 179բ), 98 (թ. 167ա) եւ այլն): Այս նշումների տոնը վկայում է այն գորովալից վերաբերմունքի մասին, որ տածել է վարպետն իր աշակերտների նկատմամբ՝ մեզ համար միաժամանակ ստեղծելով ուսուցչի եւ մարդու համակրելի ու բարոյական մի կերպար:

Համբարձում Չերչեանը դեռեւս իր կեանքի օրօք բարձր է գնահատուել: Արմաշի վանքի փոխվանահայրերը՝ Մաղաքիա արք. Օրմանեանը, իսկ այնուհետեւ Եղիշէ արք. Դուրեանը եւս մեծ գոհունակութեամբ ու դրուատանքով են արտայայտուել նրա ուսուցչական պաշտօնավարման եւ երաժշտական գործունէութեան մասին. «Պապա Հ. Չերչեանի այդ Ալէլուքն ու Քարոզը շատ ունկնդրած են Արմաշու Դպրեվանքին մէջ, ախորժալուր են ու հաճելի», - մի զրոյցի ժամանակ ասել է սրբազան պատրիարքը⁴²: Եղիշէ Դուրեանը վարպետին վերջին ասել է սրբազան պատրիարքը՝ ներբողելով այն հրաժեշտը տալիս ինքն է դամբանական արտասանել՝ ներբողելով այն ծառայութիւնները, որ նա մատուցել է եկեղեցուն եւ Դպրեվանքին՝ «իբրեւ յօրինող եւ յարդարող եկեղեցական հոգեւոր եղանակներու: [...] իբրեւ ներքնապէս բարի՝ առատաձեռն եւ մանաւանդ աշխատասէր անձ մը, որ մինչեւ իր վերջին հիւանդութիւնը՝ երգեց ու ձայնագրեց, կարդաց ու ընդօրինակեց շարունակ»⁴³: Աւելորդ չի լինի յիշատակել, որ յուղարկաւորութեան արարողութիւնից հետոյ աշակերտական երգչախումբը ուսուցչին հրաժեշտ է տալիս նրա իսկ ձայնագրած «Դարձ անձն իմ» սաղմոսով:

41 Հայ երաժշտութեան պատմութեան մէջ Հ. Չերչեանը յիշատակում է որպէս «կրտսեր Պապա Համբարձում»:

42 Թիսնամեայ յորելեանական Թիշատակարան քազմավաստակ երաժշտագէտ ու շարականագէտ տիար Գրիգոր Ջուհայեանի. պատրաստուած՝ Պետրոս Կարապետեանէ, Ստամբուլ, 1937, էջ 41: Ի դէպ, քազմաշնորհ երաժիշտը որոշ ժամանակ աշակերտել է Հ. Չերչեանին՝ արեւելեան երաժշտութեան դասեր առնելով:

43 «Արեւելք», 1901, N4531:

երաժշտապետ) եւ Յակոբոս Այվազեան (Արմաշի վանքի երաժշտապետ): Վերջինս, անշուշտ, Պապա Համբարձումի ամենատաղանդավոր սանն է, որ մեծ աւանդ ունի Հայ երաժշտութեան պատմութեան մէջ:

Արգասաւոր է եղել Չերչեան երգահանի ստեղծագործական կեանքը յատկապէս Արմաշի շրջանում: Նրա գրչի արգասիքն են Հոգեւոր երգարուեստի մի շարք նմուշներ (ինչպէս հաստատում է Ա. Հիսարլեանը)⁴⁷ Մննդեան, Մաղկազարդի, Համբարձման եւ այլ սոսների ալիւրիաներ, ութ ձայն քարոզներ, տէր-ողորմեաներ, Ջրօրհնեաց «Ով զարմանալի» գանձը⁴⁷: Եւ իրօք, ալիւրիաների մի ամբողջ շարք գտնում ենք ե՛ւ Հ. Չերչեանի ձայնագրած ժամագրքում, ե՛ւ արմաշական մի քանի ձեռագրերում: Բերենք երկու նմուշ.

ԽԱՁԻ

47 Ա. Հիսարլեան, Գշտ. աշխ., էջ 166:

ՄԱՂԿԱԶԱՐԴԻ

Հ. Չերչեանի ձայնագրած այս բոլոր ալեյուրիաները, «Սուրբ Աստուած»-ներն ու քարոզները բոլորովին տարբեր են Չայնագրեալ ժամագրքից եւ մեր կարծիքով յատուկ յօրինուած են Արմաշի վանքում կատարուած ժամերգութեան համար:

Արմաշի շրջանում է ձայնագրուել Հ. Չերչեանի մի գործը եւս՝ «Կանոն Խաչվերաց առնելոյ որպէս կատարի ի Սուրբ ուխտն Արմաշու», որ նա գրել է 1895 թուականին, Դպրեվանքի փոխվանահայր եւ վերատեսուչ Մաղաքիա Օրմանեանի հրամանով: Սա իր տեսակի մէջ մի բացառիկ աշխատութիւն է, որում ամբողջութեամբ նկարագրուած է տէրունական գլխաւոր տօներէից մէկի՝ Խաչվերացի արարողութիւնը, որ տեղի էր ունենում Արմաշում: Յայտնի է, որ Չարխափան Ս. Աստուածածնի վանքը եղել է նշանաւոր ուխտատեղի: Կ. Պօլսի եւ մերձակայ շրջանների հայութիւնը մի քանի օր առաջ ճամփայ էր ընկնում՝ ներկայ լինելու մի մեծ տօնախմբութեան: Այն տեղի էր ունենում վանքի հրապարակում, որ այդ ժամանակ վեր էր ածվում մի խայտաբղետ տօնավաճառի. «Երեւակայուածէն աւելի խիտ ու աւելի շատ նուազ ու պար, երգ ու խինդ, գոռում ու գոչում կը փլցունեն Արմաշը, քով քովի ու ամէն կողմ ջութակ եւ ուտ, սրինգ ու տիկ, շեփոր ու թմբուկ», - գրում է ականատեսը⁴⁸: Ուխտագնացութեան գլխաւոր ծէսերից մէկը վանքում տեղադրուած Չարխափան Ս. Աստուածածնի մեծադիր պատկերի առջեւ աղօթելն էր: Այն գեղարուեստական առումով ոչ այնքան արժէքաւոր մի գործ էր՝ անյայտ նկարչի ստեղծագործութիւն. «Այդ պատկերին՝ գեղարուեստական յանգամանքէ զուրկ ըլլալու իրողութիւնը դիպուածական բան մը չէ, անճարտար վրձնի մը անկարողութեան հետեւանքը, այլ կամովին, դիտակցաբար, Աստուածածինը զրկած են իր մայրական շնորհագեղ ու վայելչածաղիկ տիպարէն, որ կը տեսնուի նմանօրինակ պատկերներու մէջ»⁴⁹: Չարխափան Ս. Աստուածածնի պատկերի զօրութիւնը եւ բուժիչ ուժը գրեթէ դարուկէս (XVIII դարից սկսած) ապշեցնում էր նրան այցի եկած ուխտաւորներին. ականատեսների վկայութեամբ, հրաշքներ, իրօք, տեղի էին ունենում: Հանդէսների ժամանակ ժողովրդական բանահիւսու-

թեան գողտրիկ նմուշներ էին ծնունդ առնում, որոնցից մէկն էլ հէնց նուիրուած էր Ս. Աստուածածնին.

«Մատաղն է օրհնած,
Լուսաւորիչն է գոված,
Խաչն է պսակած:
Մատաղ Լուսաւորչին
Փա՛նք սուրբ Կարապետին
Մեղայ քեզ սուրբ Աստուածածին:
Մատաղն է օրհնել Սուրբ Աստուածածին,
Որդիքն է օրհնել Սուրբ Լուսաւորչին
Մեղայ քեզ Սուրբ Աստուածածին»⁵⁰:

Եկեղեցական եւ ժողովրդական նման մի մեծ տօնախմբութեան համար յիշուի պարտ էր ունենալ ըստ պատշաճի մի ձեռնարկ, որը միաժամանակ իբրեւ ուղեցոյց կձառայէր Դպրեվանքի ուսանողների համար: Եւ ահա, Հ Չերչեանը, ստեղծում է մի լիակատար աշխատութիւն (61 էջ), որտեղ ամենայն մանրամասնութեամբ ներկայացուած է Խաչվերացի արարողութեան կարգը: Հեղինակը ոչ միայն ժողովել եւ դասդասել է սոյն տօնին վերաբերող շարականների մի ամբողջ հոյլ, այլեւ մէկ առ մէկ գրանցել աւետարաններից ընթերցուող հատուածները: Ամբողջ շարքն ընդմիջարկուած է խաչի թափօցուող հատուածները: Ամբողջ շարքն ընդմիջարկուած է խաչի թափօցուող նշումներով:

Համառօտ ներկայացնենք մէկ-երկու դրուագ:

Խաչվերացի արարողութիւնն սկսում է երեկոյան ժամը 10-ին, երբ հոգեւորականները հաւաքւում են առաջնորդարանում, զգեստաւորւում եւ թափօր են կազմում եկեղեցի իջնելու համար. «Յառաջէն բարապանք բանալ ճանապարհ, եւ ի գլուխ թափօրին գնան երկու մոմակալք եւ խաչ ի միջի»: Այն եզրափակում են եպիսկոպոսն ու նրան ընթերակայ սարկաւազները: Եպիսկոպոսն օրհնում է եւ խոնկ է արկանում, իսկ դպիրները սկսում են շարականը. թափօրը հանդարտաբայլ շարժւում է դէպի եկեղեցի:

48 Ստեփան Մխիթարեան, Ուխտագնացութիւն դէպի Արմաշ, «Արեւելք», Կ. Պօլս, N4847:

49 Լեւոն Բաշալեան, Արմաշի ուխտագնացութիւնը, «Հայրենիք», Կ. Պօլս, 1892, N249:

50 Նաթապետ, Նամակ Արմաշէն, «Արեւելք», 1889, N1746:

Մանր

Ու - թա - խ լն - - - - - ր սո՛ւ - թր է - կն -

դն - ցի թա - ւ - զի Քրի - ս - տո - - - - - ս

ա - - - - - ր թա - յն է - թի - ցից ա - յ - սօ - թ

պը - սա - կնաց ը - զ - թն - զ խա - չի - ւ ի - -

րով է - ի զա - ր - դա - թ - նաց զա - մու - -

րը - - - - - ս Քո սրա - ւ - չն -

իի փա - ոս - թն ի - թո - - - - - վը:

Բաց թողնելով արարողակարգի մի շարք մանրամասներ, յաջորդիւ լսենք ուխտազնացութեանը ներկայ մեր վկային. «Ժամը 10-ին երեկոյեան թափօրը կազմուած է. Դուրեան Սրբազան ըստ սովորականին կը նախագահէ անոր ու 15-ի մօտ վեղարաւորներ եւ բազմաթիւ դպիրներ յուզիչ շեշտերով կ'եղանակեն օրուան «Սուրբ Աստուած»-ներն ու «Տէր Ողորմեա»-ները: Բակին չորս կողմերը յատուկ Աւետարաններով եւ շարականներով կ'օրհնուին, ուխտաւորներու բազմութիւնը կ'ունկնդրէ, կ'աղօթէ, կը զմայլի եւ կը զգածուի: [...] Թափօրը ներս կը մտնէ, «Խաչի քո Քրիստոս» շարականը քաղցրածայն կ'երգուի...»⁵¹:

տուած»-ներն ու «Տէր Ողորմեա»-ները: Բակին չորս կողմերը յատուկ Աւետարաններով եւ շարականներով կ'օրհնուին, ուխտաւորներու բազմութիւնը կ'ունկնդրէ, կ'աղօթէ, կը զմայլի եւ կը զգածուի: [...] Թափօրը ներս կը մտնէ, «Խաչի քո Քրիստոս» շարականը քաղցրածայն կ'երգուի...»⁵¹:

խա - չի Քո Քրի - - - - - ս -

տո - - - - - ս է - թ - կի - թ - պա - - - - -

զա - - - - - ցնմը է - ի ը - - - - - զ

սուրբ թա - - - - - դու - մ - ցը - դ Քո մն -

ծա - - - - - ցու - - - - - ցա - - - - -

ցնմը է - ի ը - - - - - զ սուրբ յա - - - - - թու -

թու - ցը - դ Քո փա - ոս - - - - -

51 «Արեւիք», 1901, N4751:

ւո - - - - - րն - սք ւ - - - - կա - ւք
 հա - ւա - տա - ց - եա - ւք եր - կը - ր - պա -
 գե - ս - ցու - ք Քրիս - տո - սի Ա - ս -
 տու - ծո - յ մե - րոյ վա - սը - ւ -
 զի ե - - - - - կն ի ձե - - - - ոքն
 խա - - - - շի - ւ ի - - - - րո - յ
 շնո - րն - եա - - - - ց պա - ր - զե - ւս
 ա - - - - - 2 - խա - ր - թի :

Այս կանոնն ակնբերեալաբար պիտի շահէր մեծանուն եւ խստահա-
յեաց ծիսագէտի եւ փոխվանահօր բարեհաճութիւնը եւ արժանանար
բարձր գնահատանքի: Փաստ է այն, որ Արմաշ ուխտի զնացած մի ժա-
մանակակցի վկայութեամբ⁵² այս տետրով են առաջնորդուել վանքում
Նաչվերացի տօնը կատարելիս:

Հ. Չերչեանի ստեղծագործական ձայնագրագիտական գործունէու-
թեան գագաթնակէտն են Հոգեւոր երգերի իր ձայնագրութիւնները, որ
երկու ստուար հատոր են կազմում՝ Շարական⁵³ եւ ժամագիրքը⁵⁴:
Դրանք այսօր բարեբախտաբար մեզ են հասել, այն էլ՝ շատ լաւ պահ-
պանուած⁵⁵: Կազմերի վրայ, որ արուած են յետագայում, անգլերէն
խորագրեր են՝ «Hymns of the Church of Armenia» (N 7 Շարական) եւ
«Jamakirk. Hymns of the Church of Armenia» (N 8 ժամագիրք): Ըստ
Շ. Նարդունու վկայութեան, դրանք ընդօրինակել է Յ. Այվազեանը.
«Պապա Համբարձում Չերչեանէն ունի ձայնագրուած՝ «Քաղուած շա-
րականներ» խորագրով հատոր մը (անտիպ), 1700 էջ, եւ ամբողջ ժա-
մագիրքը (անտիպ), 700 էջ, -այս երկուքը Յակոբոս Այվազեան ընդօ-
րինակած է երկխաղած հոգածութեամբ, գեղարուեստական ճաշակով,
մաքուր եւ անբիծ, առանց որեւէ արտօի, երկաթագիր, շղագիր ու
նօտրագիր»⁵⁶: Այս փաստը հաւաստում է նաեւ Յ. Այվազեանի որդին՝
Գեղամ Այվազեանը, ձեռագրերի մէջ արուած իր նշումներում: Իրա-
պէս, ըստ արժանւոյն պէտք է գնահատել աշակերտի աշխատանքը, որ
ամենայն բարեխղճութեամբ ընդօրինակել է իր ուսուցչի ձայնագրու-
թիւնները՝ ոչ միայն չթերանալով, այլեւ վայելչագրութեան կատա-
րեալ նմուշներ թողնելով սերունդներին: Այս աշխատանքը նա կատա-
րել է 1885–1895 թուականներին, թէեւ դրանց բնօրինակները պատ-
րաստ էին վաղուց:

Շարականի ձայնագրութեանը Հ. Չերչեանը ձեռնամուկ էր եղել 1856
թուականին՝ Կարապետ ամիրա Պալեանի խնդրանքով եւ սատարութեամբ:
Ինքնին հասկանալի է, թէ չափազանց խրթին գործ պէտք է լինէր դա,

52 «Քիւրակն», 1898, N34–35:

53 ԳԱԹ, Յ. Այվազեանի ֆոնդ, N 7:

54 ԱճԻ, N 8:

55 Դրա համար պարտական ենք Յ. Այվազեանի որդուն՝ Գեղամ Այվազեանին, որը մա-
սումքի պէս պահպանելով իր հօր ու Հ. Չերչեանի մի քանի աշխատութիւնները, 1959 թ.
ԱՄՆ-ից բերել եւ նուիրել է Գրականութեան ու արուեստի թանգարանին:

56 Շ. Նարդունի, Յակոբոս Այվազեան երաժշտապետ (1869–1918. Կեանքը, Գործը եւ
նմոյշներ), Փարիզ, 1958, էջ 91:

«անհնարինութեան մօտ դժուարութիւն»-ինչպէս խոստովանում է Ե. Տնտեսեանը: 1873 թ. Հ. Չերչեանի ձայնագրած Շարականը ի թիւս այլոց ներկայացւում է Կ. Պօլսի նորաստեղծ երաժշտական քննիչ յանձնաժողովին, որի կազմում էին ժամանակի յայտնի երաժիշտներն ու եկեղեցական գործիչները՝ Արիս. Յովհաննիսեան, Ե. Տնտեսեան, Յովհ. Չամուռեան, Ն. Թաշճեան, Ռ. Փափագեան եւ այլք: Դրա նպատակն էր շտկել ու կարգաւորել հոգեւոր երգեցողութեան մէջ տիրող անկանոն իրավիճակը. «ոմանք կուզէին մեր եղանակները սրբագրել թուրքական եղանակաց վերայ. ոմանք կը բաղձային եւրոպական ճաշակ մտցնել անոնց մէջ. ոմանք ալ բնաւ փոփոխութիւն մը չէին ուզէր ընդունիլ, թէեւ շատ երգերու վերայոք իրենք ալ անմիաբան կը գտնուէին իրարու հետ. ոմանք կուզէին եղանակները համառօտել. ոմանք ալ այս ինչ կամ այն ինչ ձեւը կամ ասմունքը կուզէին ընտրել. եւ իհարկէ ասոնք ամէնն ալ իրենց զօրաւոր կամ տկար փաստերն ունէին»⁵⁷: Երաժշտական յանձնաժողովին է ներկայացւում մի քանի մաս, որը, սակայն, յատուկ քննութեան չի արժանանում:

Ինքը Չերչեանը, լինելով այս յանձնաժողովի պատուաւոր անդամ, կարծես կանխատեսել է դրա ոչ այնքան արդիւնաւէտ գործունէութիւնը եւ չի յուսացել, «որ յանձնաժողովն իրական արդիւնքի մը յանգի, որովհետեւ անհաւասար կարողութիւններէ կազմուած է եւ ամէն ոք տարբեր տարբեր աղբիւրներէ ջուր խմած ըլլալով, իր ուզածը առաջ պիտի քշէ»⁵⁸:

Հ. Չերչեանի ձայնագրութիւններում, անշուշտ, առաւելագոյն հետաքրքրութիւն են ներկայացնում Չայնագրեալ Շարականի եւ Ժամագրքի համեմատութեամբ տարբերակ հանդիսացող եւ բոլորովին տարբեր նմուշները: Ուշագրավ է ներսէս Շնորհալու «Լուսապայծառ իմաստիւք» յայտնի շարականը (Շարական Բարսեղի հայրապետին, մանկունք դկ ստեղի), որը մէկ-երկու տեղ եղած որոշ տարբերութիւններով (յատկապէս սկզբի գատորոշ մեղեդիական դարձուածքով) հանդերձ պահպանել է աւանդական եղանակին բնորոշ ոճն ու կառուցուածքային առանձնայատկութիւնները.

Լուսապայծառ իմաստիւք հանդիսացող եւ բոլորովին տարբեր նմուշները յանգի որովհետեւ անհաւասար կարողութիւններէ կազմուած է եւ ամէն ոք տարբեր տարբեր աղբիւրներէ ջուր խմած ըլլալով իր ուզածը առաջ պիտի քշէ

57. Ե. Տնտեսեան, Նկարագիր երգոց Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցոյ եւ յանդուած բովանդակութեան երգոց ըստ ուսմ ձայնից, Բ. տպագրութիւն, Իսթանպուլ, 1933, էջ 100-101: Ի վերջոյ յանձնաժողովը որոշել է եղանակները պահել իրենց գտնուած վիճակի մէջ՝ ողղակի սրբագրելով տարածայնութիւն յարուցող մասերը:

58. «Արարատ», 1899, էջ 444:

գէտ, այլև վաստակաշատ տեսաբան, որի աշխատութիւններն այսօր էլ արդիական են:

Յակոբոս Այվազեանը ծնուել է 1869 թուականին Արմաշում: Աւարտել է տեղի Նարեկեան, այնուհետև Պրուսայի շերամաբուծական վարժարանը⁵⁹: Սակայն դեռևս մանկուց երաժշտական բացառիկ շնորհներ է ցուցաբերել եւ, իր կենսագիր Շաւարշ Նարդուեւու⁶⁰ վկայութեամբ, ինքնամոռաց տարուած է եղել վանքում կատարուող եկեղեցական երգեցողութեամբ՝ բաց չթողնելով եւ ոչ մի ժամերգութիւն⁶¹: Նախորդ գլխում մենք արդէն առիթ ունեցանք խօսելու վանական կեանքի, այնտեղ տիրող հոգեւոր-մշակութային մթնոլորտի մասին, որտեղ էլ ձեւաւորուել է Այվազեան երաժիշտը: Համբարձում Չերչեանի՝ եկեղեցական երաժշտութեան լաւագոյն գիտակի եւ խստաբարոյ մանկավարժի ձեռքի տակ է հասունացել նա, որ ապագայում ինքն էլ պիտի արժանանար նոյնպիսի պատւանուններին:

1891 թուականին Յ. Այվազեանը, տակաւին երիտասարդ, փոխարինում է իր ուսուցչին՝ դառնալով Դպրեվանքի երաժշտապետ: Իր այս պաշտօնավարութեան ընթացքում նա բազմազեղ գործունէութիւն է ծաւալում՝ աշակերտներին ուսուցանում է հայկական ձայնագրութիւն, ութ-ձայնի համակարգը եւ Շարականի, Պատարագի ու Ժամագրքի երգեցողութիւնները: Նա ղեկավարում է նաեւ Դպրեվանքի երգչախումբը, որի մասին ժամանակակից մամուլում բազմաթիւ դրուատալից կարծիքներ են արտայայտուել նշելով դրա «ներդաշնակ եւ ազդեցիկ» հնչողութիւ-

59 Ծերամարտական վարժարանից Յ. Այվազեանի ստացած աստիճանական վկայականն այսօր պահուում է Երեւանի Ե. Չարենցի անուան Գրականութեան եւ արուեստի թանգարանում (Յ. Այվազեանի ֆոնդ, N9): Առաջանալով ասեմբ, որ այս ասպարէզում եւս նա ունեցել է բաւական մեծ յաջողութիւններ՝ յետագայում իր ստացած գիտելիքները անդրանցով Արմաշի վանքին պատկանող թաղանթային այգիների մշակման մէջ, որ վերջինիս բաւական մեծ հաստիքներ էին բերում:

60 Ծ. Նարդուեւու (իսկական ազգանունը՝ Այվազեան) նոյնպէս բնիկ արմաշցի է, ասարտել է Նարեկեան նախակրթարանը, այնուհետև Աղաքազարի կենտրոնական վարժարանը: Մագապուրծ լինելով Մեծ եղեռնի ճիրաններից, յայտնում է Կ. Պոլսում, սովորում թժկական համալսարանում, որից յետոյ մեկնում է Փարիզ եւ 1927 թ. ասարտում այնտեղի թժկական համալսարանը: Ծ. Նարդուեւու յայտնի գրող եւ հրապարակախօս է, գրել է երկեր, որոնցում «կայ հայրենի գիւղի կանչը. կայ նաեւ բնութեան ձայնը, բնութեան պաշտամունքը, կարօտը, խորհուրդն ու պատկերը» (Ծ. Նարդուեւու, Ոգին հայկազանց, կահիրէ, 1954-մէքքերումը՝ իր մասին արտասանումս ձեռնարկից):

61 Ծ. Նարդուեւու, Աշխ., էջ 83:

նր⁶²: Արմաշի երաժշտապետութեան շրջանում Յ. Այվազեանը զբաղւում է նաեւ ստեղծագործական աշխատանքով՝ գրի է առնում աւանդաբար երգուող հոգեւոր նմուշները, ինքն է յօրինում թէ՛ հոգեւոր եւ թէ՛ աշխարհիկ ընդթի բազմաթիւ երկեր: Եղել է հրաշալի գեղագիր՝ թողնելով գեղարուեստական բարձր մակարդակի գործեր. դրանց թւում են իր իսկ ձայնագրած Ժամագրքն ու Շարականոցը, ինչպէս եւ արմաշական մէկ-երկու ձեռագիր ու Հ. Չերչեանի աշխատութիւնները: Գիտէր նուազել ջութակ, դաշնակ. եւ ուր: Ինչպէս տեղեկանում ենք իր կենսագրից, Յ. Այվազեանը բանասիրական հետազոտութիւններ եւս կատարել է, որի արդիւնքը եղել են երկու աշխատութիւն՝ «Արմաշի պատմութիւնը» եւ «Արմաշի գիւղաբարբառը» (երկուսն էլ անտիպ)⁶³: Այս բոլորին գումարած, լաւ լուսանկարիչ էր. դրա շնորհիւ այսօր ունենք Դպրեվանքը եւ նրա գործիչներին պատկերող հոյակապ լուսանկարների մի շարք: Յիրաւի, Յակոբոս Այվազեանը սերունդներին պատկերանում է իբրեւ մի կատարեալ մշակութային գործիչ, որ հաւասարապէս առաջաւոր է եղել իր տիրապետած բոլոր արուեստների ու արհեստների մէջ: Վերոյիշեալ բարեմասնութիւնները, սակայն, ածանցեալ էին. գերագոյն կոչումը երաժշտութիւնն էր, որին նվիրվեց անմնացօրէ:

Յակոբոս Այվազեանի՝ երաժշտութեան ասպարէզում ունեցած ավանդները եւ մանկավարժական գործունէութիւնը ճանաչուել ու գնահատուել են: 1912 թուականին Կ. Պոլսի Ազգային կենտրոնական վարչութեան կրօնական ժողովը, որի ատենապետն էր Եղիշ արք. Դուրեանը, նրան շնորհում է մի վկայագիր, որում ասուած է.

«Որոց յայս գիր վկայութեան կրօնական ժողովոյ Ազգ. կեդրոնական վարչութեան ակնարկին, հաւատարիմ առնիմք զի պ. Յակոբոս ծնեալ յԱրմաշ հարազատ որդի Հայաստանեայց Ար. Եկեղեցւոյ եւ այժմ ի տես

62 «Ձեռնարկութեան հանդէսը դպրեվանքի մէջ», «Լոյս», Կ. Պոլիս, 1905, էջ 631: Մի այլ հաղորդում նկարագրում է հետեւեալը. «Արմաշի եկեղեցիին մէջ ամենէն ազդակաւ արարողութիւնն է իրիկուան ժամերգութիւնը, «Եկեղեցւոյ»-ն: [...] Ամենքն ալ կը սպասէն այն պահում, երբ աշակերտները իրենց ներդաշնակ ու սիրաբերան երգեցողութեամբ պիտի եղանակեն Նարեկացիին մեծ աղօթքը, «Առ Մայրն երանութեան» ՝ ի խորոց սրտի խօսք ընդ Տիրուհոյն: Եւ ահա աղօթքը կը սկսի դաշն, վսեմական, հետուէն, խորունկէն եկածի պէս, ու սարսուտ մը կ'անցնի բոլոր անկաններուն մէջէն» («Հայրենիք», 1892, սեպտեմբեր):

63 Ծ. Նարդուեւու, Աշխ., էջ 86: Հեղինակի խօսքերից կարելի է ենթադրել, թէ այն ձեռագրերը գտնուելիս են եղել իր մօտ: Սակայն մինչ այժմ անձանք ենք մնում այս գործերին, թէ եւ նա մտադիր է եղել հրատարակել դրանք.

45 ամաց, վկայեալ ի կրօնս եւ ի բարի վարս եւ նախանձախնդիր ան-վթար պահպանման հնաւանդ երգեցողութեան ծիսից եւ արարողութեանց Հայաստանեայց Առաքելական Ս. Եկեղեցւոյ յօժարակամ նուիրէ զանձն ի կարեւոր գործ երաժշտութեան Շարականաց եւ երգոց Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցւոյ հանդերձ հայկական ձայնագրութեան ուսմամբ»⁶⁴:

Սակայն շնորհաշատ արուեստագետին վիճակուած էջը երկար շարունակել իր բազմարդիւն գործունէութիւնը 1915 թուականին հայ առաջաւոր մտաւորականների հետ մէկտեղ Յ. Այվազեանը եւս ձերբակալուած է: Այնուհետեւ քաղաքում է իր ընտանիքը, որին պատահականօրէն հանդիպում է Կոնիայում: Սակայն շուտով կառավարութիւնը նորից ձերբակալում է նրան եւ բանտարկում, որտեղ էլ զոհուած է 1918 թուականին:⁶⁵

Այսպիսի եղբրական վախճան է ունեցել արուեստագէտը, որ դեռեւս շատ ասելիք պիտի ունենար եւ շատ մնայուն գործեր պիտի թողներ թէ՛ երաժշտութեան եւ թէ՛ իր նախասիրած միւս ասպարէզներում:

Յակոբոս Այվազեանի երաժշտական ժառանգութիւնն ընդգրկում է բազմազան նիւթեր: Դրանք հիմնականում հայկական նոտագրութեամբ կատարուած ձայնագրութիւններ են, որ նա իրագործել է իր երաժշտապետութեան շրջանում տարբեր տարիներին: Յ. Այվազեանի ֆոնդի N1 հատորում, որ վերնագրուած է «Կլուբ» (այս վերնագիրը տրուած է կազմելու ժամանակ), միաւորուած են այլազան նիւթեր, ինչպէս՝ Համբարձում Լիմոնճեանի «Տիրածին կոյս» մեղեդու ձայնագրութիւնը, «Ամէն հայր սուրբ» մեղեդու բազմաթիւ եղանակներ, որոնց հեղինակներն են Գ. Անտառիկեանը, Լ. Խանճեանը, Հ. Չերչեանը, Լ. Զիլինկիրեանը եւ

⁶⁴ ԳԱԹ, Յ. Այվազեանի ֆոնդ, N9: Այստեղ է գտնուում մի փաստաթուղթ եւս՝ «Վկայական ուսուցչական ձեռնհասութեան» (տրուած 1913 թ. 4. Պոլսում), ըստ որի Յ. Այվազեանը Ազգային վարժարաններում կարող էր վարել կրթական որոշակի պաշտօններ:

⁶⁵ Նորբերս Յ. Այվազեանի թողը՝ Ժիրայր Հ. Պապիկեանը, որ բնակուում է ԱՄՆ-ում, «Գանձասար» աստուածաբանական կենտրոնի հասցեով ուղարկել է մի նամակ, որում գրի են առնուած Յ. Այվազեանի կեանքի վերջին մանրամասները: Ընդհանրապէս Յ. Այվազեանի ղեկավարեցողութեան շատ անխաձախնդիր է գտնուել նրա ստեղծագործութիւնները պահպանելու եւ գործունէութիւնը լուսաբանելու հարցում: Արդէն նշել ենք, որ 1959 թուականին իր որդին՝ Գեղամ Այվազեանը մեծ հայրենասիրական գործ է կատարել՝ իր արխիւը նուիրելով Երեւանի Գոսպլանութեան եւ արուեստի թանգարանին: Յ. Այվազեանի մասին լոյս տեսած գրքի հեղինակը իր միւս ազգականն է՝ Ծ. Նարդուանի: Եւ ահա այժմ էլ նրա թողը նուիրուած գրադուում է Յ. Այվազեանի կեանքի ուղում նուիրուած միութեան հրապարակմամբ:

ինչը՝ Յ. Այվազեանը: Հատորում տեղ են գտել նաև Լ. Զիլինկիրեանի եռաձայն պատարագի ընդօրինակութիւնը (վերջում կայ հետեւյալ նշումը՝ «1904 հոկտ. 20, Դպրեվանք Արմաշու»), ինչպես նաև «Ի պէտս Մեծի պահոց» վերտառութեամբ հատվածը պատարագի երգեցողութիւնները:

Առաւել ուշարժան է մի ուրիշ հատոր (նոյն ֆոնդից, N3), որտեղ արդէն աւելի ամբողջականօրէն ձայնագրուած են Ժամագրքի եւ Շարականի երգեցողութիւնները. այս առթիւ նորից յիշենք Ծ. Նարդուանին. «Պոլսոյ Ազգ. Կեդր. Վարչութիւնը իրեն կյանձնէ ծանր եւ կարեւոր պաշտօն մը, — կրճատել եւ ամփոփել մեր եկեղեցական եղանակները՝ ներկայացուելու համար համազգային Կրօն. Ժողովին, որ պիտի գումարուէր՝ օրակարգի վրայ ունենալով եկեղեցական բարենորոգութեան հարցը: [...] Եւ Յակոբոս Այվազեան, աշխատելով հինգ տարի անընդհատ (1908–1913), կատարաստէ պատկառելի հատոր մը, աւելի քան 1200 էջ»⁶⁶: Այո՛, յիշուի, հսկայական եւ բացառիկ աշխատանք է կատարել հեղինակը, որի մեծ մասը, սակայն (Գեղամ Այվազեանի տուեալներով՝ մօտ 700 էջ), կորսուել է քսորի ճանապարհներին: Ժամագրքն ընդգրկում է երգեցողութիւնը մինչեւ քարոզները, իսկ Շարականը՝ Խաչի կանոնից մինչեւ Սրբոց Սուքիասեանց կանոնը: Մեղեդիների նախնական քննութիւնը եւ համեմատութիւնը Հ. Չերչեանի ժողովածուների եւ արմաշական ձեռագրերի հետ ցոյց է տալիս, որ Յ. Այվազեանի ձայնագրութիւնները կատարուած են՝ հիմնուելով Արմաշում հաստատուած վանական երգեցողութեան աւանդոյթների վրայ: Եկեղեցական եղանակների գրառման այս նոյնութիւնը վկայում է Այվազեան երաժշտի սկզբունքային համոզուածութիւնն ու նուիրուածութիւնն այն աւանդոյթներին, որով նա դաստիարակուել է՝ ուսանելով Հ. Չերչեանի մօտ, ինչը եւ բնութագրում է նրան՝ որպէս աւանդապահ երաժշտի:

Այս ժողովածուներում, սակայն, առկայ է Յ. Այվազեանի նոր քննական մօտեցումը, որն արտայայտուում է մի քանի մեղեդիների մէջ եղած ակներեւ տարբերութիւններով՝ ոչ միայն թաշնեանական գրառումներից, այլեւ արմաշական համանուն օրինակներից: Այսպիսի մի վառ օրինակ է «Ուրախացիր սրբուհի» բձ օրհնութիւնը (Կանոն Աստուածայայտնութեան ճրագալոյցի), որտեղ Արմաշում երգուող նմուշը ենթարկուել է փոփոխութիւնների (մասնաւորապէս խմբագրուել եւ «զտուել»

⁶⁶ Ծ. Նարդուանի, նշ. աշխ., էջ 90:

են մանր տեւողութիւններով Հնչիւնային շրջագարդումները, շատ դէպքերում փոխուել են մեղեդու շարժման ուղղութիւնը, ռիթմական պատկերները, որի հետեւանքով առաջ են եկել կիսահանգաձեւերի, վանկային շեշտադրումների եւ սրանից բխող իմաստային-հանգուցային եւ յօրինուածքային բնոյթի տարբերութիւններ.

Մանր

Ու-րա - - - - - խա -
 ցի - ր սը - ր-րու - ճի Գա - ր -
 րի - - - է - լի ա - լն - -
 տեօր քա - - - - - րո - զեա - ց
 ը - զ-գա - լու - ստ ա - ր-քա - -
 յի - ց Տեա - ոց ի յե - րկ-նի - - - - ց:

Յ. Այվազեանի «Շարական»-ում տեղ են գտել նաև այնպիսի նմուշներ, որ աւելի մօտ են կանգնած թաշճեանական ձայնագրութիւններին. դրանցից է Վարդանանց «Նորահրաշ պսակաւոր» օրհնութիւնը: Ճիշտ է, այստեղ բացակայում են նախորդ օրինակում տեղ գտած հիմնարար

փոփոխութիւնները՝ պահպանուած են ե՛լ զարգացման օրինաչափութիւնները, ե՛լ ընդհանուր կառուցուածքն ու մեղեդիական հէնքը: Սա միջանկեալ տարբերակի դիրք է զբաւում թաշճեանի եւ Չերչեանի ձայնագրութիւնների միջե՛ւ՝ աւելի շատ հարելով առաջինին իր արտայայտման պարզութեամբ եւ լաղային երանգաւորման առանձնայատկութեամբ (ներքնախաղ կիսավարի օգտագործումը).

Չափատր

նո-րա-հրա - - - - - 2 պը - սա - կա -
 տ - ր և զօ - րա - զլուս ա - ուա - քի - ց - եա - ց
 վա - ոն - ցար զի - նու հո - զ - տ - յն ա - րի - ա - քա - ր
 ըն - դ - դեմ մա - հու վա - ր - դա - - - - ց
 քաշ ցա - հա - տա - կ ո - ր վա - ցն - ցեր ը - զ - ՔՁ - -
 ցա - մի - ց վա - ր - դա - զոյն ա - ր - եա - մ - քը - դ քո
 պը - սա - կն - ցն - ր զն - կն - դն - ցի:

Արդէն ասացինք, որ ԳԱԹ-ում պահուող Յ. Այվազեանի «Շարակնոց»-ի բնագրում չեն պահպանուել մինչեւ Խաչվերացի տօնը եղած կանոնների ձայնագրութիւնները: Սակայն մեր ձեռքի տակ ունեցած բոլոր ձեռագրերի համեմատական եւ բնագրագիտական մանրագնին աշխատանքի շնորհիւ կարողացանք ճշտել Արմաշի աւելի ուշ շրջանի ձեռագրերից մէկում գրանցուած շարականներից մէկի հեղինակային պատկանելութեան հարցը: Այսօր առանց երկմտելու կարող ենք եզրակացնել, որ Յակոբոս Այվազեանի կատարած ձայնագրութիւնների թուին է պատկանում «Անսկիզբն էակից բանդ Հօր» գձ հարցը (Կանոն Ա աւուր Ծննդեան – Մատենադարան, նորագոյն հաւաքածու, ձեռ. N99), որը տարբերակ է եւ արմաշական մի այլ նմուշի ե՛ւ Չայնագրեալ Շարականի համեմատութեամբ.

Մանր

Ա - - - - - ան - u - կի - - - - q - բըն է -
 ա - - - - - կի - - - - g բա - ան - - - - ղ Հօր
 n - բ է - - - - ի - ը յա - - - - յաբ բա - ւ
 գյա - ի - - - - տեա - - - - ան
 է - - - - է - - - - կիր ի փը - ը - կու -
 թիւն ը - - - - u - տե - ղծ - ուա - - - - ծո - - - - - g

Քո - g ը - q - Քե - - - - q o - - - - ը -
 ան - - - - - մը Ա - u - տը - ուա - ծ հա - - - - ը -
 ցը - - - - - ան - ըն - - - - - - - - - - g

Այսպիսով, ունենք Յ. Այվազեանի ձայնագրած եւ յետագայում կորսուած Շարականի երգեցողութեան երկու հաստատագրուած նմուշ. սակայն բացառուած չէ, որ յետագայ ուսումնասիրութիւնների ընթացքում եւս գտնուեն այդպիսի օրինակներ եւ կարելի կլինի գեթ մասամբ վերականգնել հեղինակային բնագիրը:

Յ. Այվազեանի ստեղծագործութեան մէջ երրորդ եւ մի առանձին ոլորտ են կազմում իր սեփական երկերը, որ նա ընդգրկել է ժամագրքի կամ Պատարագի երգեցողութեանց մէջ. դրանցից են «Ամէն Հայր սուրբ», «Լոյս զուարթ», «Սուրբ Աստուած», «Առաւօտ լուսոյ» եւ «Կանայք ամենայն»⁶⁷ մեղեդիները: Պատարագի «Ամէն Հայր սուրբ» մեղեդին ձայնագրուած է երկու եղանակով՝ գձ եւ դձ: Երկրորդ օրինակը աւելի հետաքրքիր եւ ինքնատիպ է իր երգային թովիչ մեղեդիով, որի վարպետօրէն կառուցուած սահուն շրջադարձերը եւ ռիթմական բազմազան պատկերները կատարման ծանր ընթացքի մէջ ստեղծում են ներքին շարժունութիւն, իսկ հազուադէպ զարտուղութիւնները իւրատեսակ հմայք են հաղորդում նրան.

67 Վերջին երկուսի մասին արդէն արդէն ունեցել ենք խոսելու նախորդ գլխում:

Ա

սէ

Ա

սէ

Հա

սո

Յ. Այվազեանի երաժշտական ժառանգութեան միւս կարեւոր մասը կազմում են աշխարհիկ երկերը⁶⁸, որոնց ծանօթանալու համար կրկին հարկադրուած ենք դիմել Շ. Նարզուհուն, քանի որ նման օրինակներ հեղինակի երեւանեան դիւանում չեն պահպանուել: Ինչպէս երեւում է այդ աշխատութիւնից, աշխարհիկ արուեստի ստեղծագործութիւնները երգեր են (մի մասը՝ անյայտ տեքստերով)⁶⁹: Ամենայն հաւանականութեամբ,

68 Մի առանձին մաս են կազմում Յ. Այվազեանի հայատառ թորքերէնով գրուած արեւելեան ոճի ստեղծագործութիւնները (շարգիներ), որ այլ հեղինակների երկերի հետ գետնադրուած են իր իւր ինքնագրով գրուած ժողովածուում (Յ. Այվազեանի ֆոնդ, N6):

69 Հստ երեւոյթին, բաւականաչափ թուով այլ երգեր եւս եղեւ են, որ կամ կորել են կամ էլ ժամանակի ընթացքում մոռացուել:

դրանցից մի քանիսը նախատեսուած են եղել Դպրեվանքում կազմակերպուող երեկոյթների եւ թատերահանդէսների համար⁷⁰: Այդ են յուշում խորագրերը եւ բերուած օրինակների երաժշտութիւնը՝ «Ո՛, տայր ինձ գծուխն ծխանի» կամ «Թաղէ սիրտդ, ո՛վ քրմանոյշ», որոնցում արտայայտուած յուզական-մեղամաղձոտ տարրը զուսպ ցատում է արտայայտում տեղի ունեցած պատմական անցքերի նկատմամբ: Այս մեղեդիներից մէկը հետաքրքիր նմանողութիւն ունի «Արաքսի արտասուքը» հանրայայտ երգի հետ:

Ո՛, տայր ինձ գծուխն ծը - խանի եւ գա - րա - ւա - ւոտ

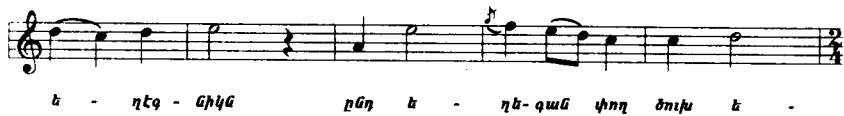
ճա - ւա - սար - ղի Ո՛, տայր ինձ գծուխն ծը - խա - նի

եւ գա - րա - ւա - ւոտ ճա - ւա - սար - ղի

Յաջորդ երկու երգը բոլորովին այլ են իրենց բնոյթով, որոնց թեման Մովսէս Խորէնացու «Հայոց պատմութիւն»-ից յայտնի գողթան երգերն են եւ վիպական բանահիւսուածութիւնը («Արտաշէս եւ Սաթենիկ»):

70 Այս մասին իր յուշերում հետեւեալն է գրում դպրեվանքի սան, հետագայում Երուսաղէմի պատրիարք Թորգոմ արք. Գուշակեանը. «Դուրեանի Դպրեվանքի մէջ ներկայութեան առաջին արդիւնքներէն մին եղաւ գրական երեկոյթներու կազմակերպութեան ձեռնարկը: Ամսուան մէջ երկու անգամ, բացի ազգային եւ վանական յիշատութեան սոցական օրերէն, անխափան պարբերակաճութեամբ տեղի կ'ունենային հանդիսական գումարումներ՝ միաբանութեան, ուսուցչութեան եւ աշակերտութեան մասնակցութեամբ. կը կատարուէին երգախառն արտասանութիւններ, ճառախօսութիւններ եւ բանախօսութիւններ. կը կարդացուէին գրաբար եւ աշխարհաբար ինքնագրութիւններ եւ թարգմանութիւններ՝ արձակ կամ չափաւ, ամենքն ալ աշակերտաց կողմէ պատրաստուած [...]: Մտաւորական վայելքի ճշմարիտ կոչուածներ էին այդ երեկոյթները, որոնք վանական կեանքի միայնութեան եւ միօրինակութեան մէջ մտածումի եւ զգացմանց ոգեւորիչ պէսպիսութիւնը կը դնէին» (Թորգոմ արքեպս., Եղիշէ պատրիարք Դուրեան (իր քահանայութեան յիսնամեայ յորելեանին առթիւ), Երուսաղէմ, 1932, էջ 95):

Վահագնի ծնունդը պատկերող պաթոսով լի տողերը Յ. Այվազեանը իւրովի է մեկնել՝ դրանց հաղորդելով քնարական երգային երանգ եւ զուգորդելով քաղաքային երգի ութմա-ինտոնացիոն առանձնայատկութիւնների հետ.

«Հեծաւ արի արքայն Արտաշէս» չափածոյ քերթուածը, որ Յ. Այվազեանը եղանակաւորել է քայլերգի ձեւով, ժամանակակիցների վկայութեամբ, եղել է վանահայր Եղիշէ Դուրեանի ստեղծագործութիւններից մէկը, որը երգելով՝ աշակերտները նրան ուղեկցել են վանքից դէպի վեհարան.

Այս երգերի մասին խօսելիս անհնար է չյիշատակել Եղիշէ արք. Դուրեանի՝ Դպրեվանքում ստեղծած հոգեւոր անբիծ մթնոլորտի մասին, այն մասին, թէ ինչպէս էր համակում թէ՛ ուսանողներին եւ թէ՛ դասախօսներին իր խորասոյգ հայեցողութեամբ եւ բանաստեղծական հարուստ ներաշխարհով. «Իր պարտականութեանց զգացումին մէջ հոգիացած համակ՝ հոգին էր դպրեվանքին, որ կ'ապրէր, այսինքն կը պահէր իր գոյութիւնը՝ իր շունչին եւ օրինակին ազդեցութեամբ միայն»⁷¹: Այսպիսի ազգմանց մթնոլորտում է Յ. Այվազեանը հեղինակել իր գողտրիկ երգերը, որ այլ պարագաներում գուցէ թէ չստեղծուէին:

Յակոբոս Այվազեանի երաժշտական գործունէութիւնը լայն ապարեզ է ընդգրկում: Բացի քաջ շարականագետ, երգահան եւ մանկավարժ լինելուց, նա զբաղվել է նաեւ երաժշտութեան տեսութեան հարցերով եւ թողել երկու ուսումնասիրութիւն՝ «Ձայնագրութիւն»⁷² եւ «Արեւելեան երաժշտութիւն»⁷³: Հեղինակը ներկայանում է իբրեւ լրջմիտ եւ խոհուն գիտնական եւ, ի մի բերելով սեփական դիտարկումներն ու կուտակուած փորձը, ստեղծում է իր ժամանակի համար շատ արժէքաւոր աշխատութիւններ, որոնց նկատմամբ հետաքրքրութիւնն այսօր եւս չի նուազում (երկուսն էլ գրուած են 1901 թուականին): «Ձայնագրութիւն»-ը Հ. Լիմոնճեանի ստեղծած նոտագրութեան մասին մի հանգամանակից հետազօտութիւն է (սակայն, անաւարտ), որտեղ մանրամասն բացատրուած է հիմնական, ալտերացիայի եւ տեւողութեան նշանների իմաստը: Այն կառուցուած է հարց ու պատասխանի ձեւով (ըստ երեւոյթին, աշակերտներին աւելի հասկանալի լինելու համար), եւ իւրաքանչիւր թեմա ունի «Դաս...» (առաջին, երկրորդ եւ այլն) խորագիրը: Այս դասագիրքը առանձնանում է մինչ այդ լոյս տեսած Նիկողոս Թաշճեանի, Եզնիկ քհն. Երզնկեանցի եւ Արշակ Բրուտեանի ստեղծած դասագրքերից, քանի որ հայկական ձայնախիշերի հետ մէկտեղ տրուած են դրանց արեւելեան համարժէքները, իսկ ձայնեղանակները մեկնաբանուած են արեւելեան ձայնեղանակների տեսանկիւնից եւս:

71 Թորգոմ արքեպս., Աշվ. աշխ., էջ 192:
 72 Յ. Այվազեանի ֆոնդ, N1:
 73 Անդ, N2: Այս աշխատութեան բնագիրը՝ կից ուսումնասիրութեամբ հրատարակել է Ա. Թափախչեանը՝ «Յակոբոս Այվազեան, Արեւելեան երաժշտութեան ձեռնարկ» (ոռուսերէն), Երեւան, 1990:

Յիշենք, թէ այս ասպարէզում առաջին փորձն արդէն արել էր Կոմիտասը՝ տալով ձայնեղանակների հայկական եւ ընդհանուր արեւելեան անունների համեմատական տախտակը⁷⁴: Սակայն Յ. Այվազեանն իր աշխատութեամբ մէկ քայլ առաջ է անցնում՝ բացատրելով ոչ միայն հիմնական եղանակների, այլեւ դրանց դարձուածքների կառուցուածքը (կից բերելով դրանց հնչիւնաշարերը): Թէեւ դասագրքի անաւարտ մնալու պատճառով այս համեմատական կարգը կարծես թերի է մնում, սակայն նոյն այդ հատորում (N1) գտնում ենք «Մանթուլթիւն եկեղեցական եւ քաղաքական եղանակներու վրայ» խորագրով մի աւելի համառոտ ուսումնասիրութիւն, որտեղ արդէն լրիւ կերպով են ներկայացուած հիմնական եւ դարձուածք ձայնեղանակների բաղդատական աստիճանները:

Բերենք ցանկը.

Հէֆտիւկեա՜հ – աճ

Նէշապուր,

Նէշապուրէք(նէշավէրէք) – աճ դարձուածք

Սեկեա՜հ – ալ

Բուսելիք – ալ դարձուածք

Հիւսէյի՜նի – բձ

Շէհնա՜ղ – բձ դարձուածք

Խորասանք – Հիւսէյի՜նի – բձ – դձ

Աճէ՛մ – բկ (աւարտը՝ խոսրովային)

Ֆերա՜հֆէզա – բկ (աւարտը՝ փուշ)

Աճէ՛մ – աշրան – բկ (աւարտը՝ վերնախաղ կիսվար)

Հի՛ճազ – գձ

Էվի՛ճ – գձ դարձուածք

Իւզզալ – գձ դարձուածք

Սապա – գկ

Պէսթէնիկեար – գկ դարձուածք

Իսֆա՜հան – դձ

Նէվա – դարձուածք (փուշ աւարտով)

Հիւզզամ – դձ դարձուածք

Իւշշազ – դկ

Բաստ – դկ դարձուածք:

Ինչպէս տեսնում ենք, մի քանի ձայնեղանակներ (բկ, դձ) նոյնիսկ տրուած են իրենց տարբեր վերջաւորութիւններով. այնպէս որ Յ. Այվազեանը իրապէս կատարել է լուրջ եւ հանգամանալից աշխատանք, որի անհրաժեշտութիւնը եւ հրատապութիւնն իր ապրած ժամանակաշրջանի համար խիստ ակնառու էր: Ձայնեղանակների համապատասխանութեան այվազյանական այս ցանկը շատ կարեւոր է ընդհանուր արեւելեան փոխազդեցութիւնների մթնոլորտում բացայայտելու՝ մի կողմից զուտ ազգային, եւ միւս կողմից՝ օտար մշակոյթների առնչութեան խնդրերը: Այն, փաստօրէն, յուրատեսակ ուղեցոյց է նաեւ հայկական նոտագրութեամբ ձեռագրերի ուսումնասիրման առումով, քանի որ շատ դէպքերում դրանցում ձայնեղանակների հայերէն անուանումներն ուղղակի նշուած չեն:

Ինչպէս վկայում են ձեռագրերը, Յ. Այվազեանի հետաքրքրութիւնն արեւելեան երաժշտութեանն առնչուող տեսական հարցերի նկատմամբ բազմապարփակ է: Նա ուսումնասիրել է այդ խնդիրներն արծարծող մի շարք աշխատութիւններ եւ կատարել ընդօրինակութիւններ. երեւանեան արխիւում պահվում են այդպիսի երկու ինքնագիր՝ Թամբուրի Հարութի՜նի «Արեւելեան երաժշտութեան ձեռնարկ»-ի մի մասը (N4) եւ «Մագամաթը միւթէտավիւլէ վէ դայրը միւթէտավիւլէ» մուղամների մասին հայատառ թուրքերէն աշխատութիւնը⁷⁵: Յ. Այվազեանի գիտական պրպտումների արդիւնքը հանդիսանում է «Արեւելեան երաժշտութիւն» խորագրով հիմնարար աշխատութիւնը: Թէեւ հեղինակն ինքը համեստօրէն (եւ հանիրավի) այն համարում է ոչ «կատարեալ գործ», սակայն չափազանց-արժեքաւոր եւ իր ժամանակի առումով եզակի աշխատութիւններից մէկն է սա, որտեղ դասակարգուած են արեւելեան երաժշտութեան մեղեդիները եւ տեսականօրէն հիմնաւորուած դրանց համապատասխան լադերն ու ռիթմական կառոյցները

⁷⁵ Յ. Այվազեանի ֆոնդ, N5: Ըստ Ն. Թահմիզեանի, այն ոմն թուրք հեղինակի գործ է, որում քննոււմ են արեւելեան երաժշտութեան պատմութեան եւ տեսութեան հարցեր (Աշվ. աշխ., էջ 16):

⁷⁴ Հայոց եկեղեցական եղանակները (Կոմիտաս, Աշվ. աշխ., էջ 114):

(բաղկացած է երկու մասից՝ «Ծանօթութիւն ընդհանուր եղանակներու վրայ» եւ «Ուսուցիչներ»):

Յակոբոս Այվազեանի կեանքի ուղին կարճ ընթացք ունեցաւ: Սակայն, ինչպէս տեսանք, նա հասցրեց երաժշտական-հասարակական լայն գործունէութիւն ծաւալել: Յ. Այվազեանը երաժշտական գործչի մի օրինակելի կերպար է, որ մեծ նպաստ է բերել հոգեւոր երգեցողութեան նմուշները ձայնագրելու, դրանց վերաբերեալ տեսական գիտելիքները սերունդներին հաղորդելու գործում, եւ այս առումով նա XIX դարավերջի-XX դարասկզբի արեւմտահայ իրականութեան մէջ ապրած եւ ստեղծագործած բացառիկ արուեստագէտներից մէկն է:

Արտաւազդ Գալէնտէրեան

Արմաշի Դպրեվանքում Յակոբոս Այվազեանի աշակերտների մէջ առանձնապէս աչքի է ընկել Եփրեմ սարկաւազը, որի անունը գտնում ենք երաժշտութեան ուսուցիչների շարքում (նա դասաւանդել է 1899 թուականին): Եփրեմ սարկաւազը նոյն ինքը Արտաւազդ ծայրագոյն վարդապետ Գալէնտէրեանն է (1876-1915)՝ ժամանակի յայտնի եկեղեցական գործիչներից մէկը, որ վարել է Եղեւսիայի թեմի առաջնորդութիւնը (նախքան այդ՝ նաեւ զանազան փոխանորդական ու տեղապահական պաշտօններ): Ա. Գալէնտէրեանը եղել է բազմաշնորհ եկեղեցական, գրել է բանաստեղծութիւններ եւ քերթուածներ, որոնցով աշխատակցել է Պօլսում հրատարակուած «Լոյս» եւ «Տաճար» կրօնաթերթերին⁷⁶: Նրա գրական երկերից յիշատակութեան է արժանի «Միութեանական հարց եւ Ծնորհալի. պատմաքննական տեսութիւն» աշխատութիւնը, որ լոյս է տեսել 1909 թ. Մարզվանում⁷⁷:

⁷⁶ Տե՛ս «Լոյս», 1905, N8, էջ 180 («Աղօթք»), այլեւ «Տաճար» 1910, N5, էջ 151 (Փոխադարձը), N8, էջ 231 («Կաթիլ մը ջր...»), N9, էջ 282 («Խորհուրդներու անուրջքի մէջ»), N11, էջ 345 («Խղճմտութեան բաժինը»), N16, էջ 447 («Արեւիս դէմ») եւ այլն: Ա. Գալէնտէրեանի բանաստեղծութիւնները հրատարակուել են նաեւ այլ գրքերում ու ժողովածուներում՝ «Նժդեհի արցունք» («Հայուն տարեցոյց», Կ. Պօլիս, 1914, էջ 134), «Վիրատր տատրակը» («Արմաշու դպրեվանքի 25-ամեայ յոբելեանի անթի», էջ 216) եւ այլն:

⁷⁷ Ա. Գալէնտէրեանի՝ վարդապետական ձեռնարկութեան անթի գրած թեզն է:

Արտաւազդ Գալէնտէրեանը միաժամանակ եղել է նաեւ հմուտ եւ քաջավարժ երաժիշտ: Դպրեվանքում իր ստացած երաժշտական գիտելիքները նա յետագայում կատարելագործել է՝ Պօլսում աշակերտելով յայտնի երգահան Գրիգոր Մեհտերեանին: «Արտաւազդ վարչական խոհականութեան հետ յատուկ յաջողակութիւն եւ գործունէութիւն ունէր երգեցողութեան եւ երաժշտութեան համար», - գրել է Մ. Օրմանեանը⁷⁸: Որպէս բազմահմուտ երաժիշտ՝ ճանաչուել է եւ Պօլսում: 1907 թուականին նա ընտրուել է այնտեղ մշտապէս գործող եկեղեցական երաժշտական քննիչ յանձնաժողովի կազմում⁷⁹:

Ա. Գալէնտէրեանը նաեւ ստեղծագործել է. նրա երկերից յայտնի է եղել «Սարսուռներ»-ը, որ տպագրուել է Կ. Պօլսում⁸⁰: Այն չորս երգից բաղկացած շարք է՝ գրուած ըստ Պետրոս Դուրեանի «Սեւ հողեր կամ Յետին գիշեր Արարատեան» ողբերգութեան բանաստեղծութիւնների՝ «Կոյր գինուորը» («Երկինք, ցողէ աչացըս լոյս»), «Վրէժ» («Վրէժ» կը գոռան շիրմաց խորէն»), Լալօնք» («Դժնեայ գիշերն անցաւ») եւ «Ստուերները Հայաստանին» («Մինչ ե՞րբ գլուխդ պիտի ձեռնես»): «Հայաստանի թշուառութիւնը սեւ ուրուականի մը պէս անգամ մըն ալ կ'ցցուի մեր «Սարսուռներ»-ու պատմութեան մէջ որ մասնաւորապէս «Սեւ Հողեր»-ու եւ ընդհանրապէս Մայր Հայրենիքի «յետին գիշեր»-ը կ'կազմէ, անմխիթար սուգով մթազնած եւ արիւնի կարմիրով մը արշալուստած գիշեր՝ որ հայ կեանքին համար ա՛լ այդ կարմիրէն տարբեր հորիզոն մը չէ բացած կարծես», - գրում է ինքը՝ Հեղինակը երկի հրատարակութեան վերջաբանում:

«Սարսուռներ»-ում երաժշտա-արտայայտչական պարզ ու զուսպ միջոցներով Ա. Գալէնտէրեանը վերստեղծում է Դուրեանի պատկերած «Հէգ Հայաստանի» թշուառութիւնը, հերոսների ողբերգական ճակատագիրը: Շարքը ժամանակի քաղաքային-ժողովրդական երգարուեստի լիւնէջներով գրուած ստեղծագործութիւն է: Ոճական առումով առաւել հետաքրքրական է վերջին երգը, որտեղ փորձ է արուած միահիւսելու հայկական եւ եւրոպական երաժշտութեան լադա-ինտոնացիոն առանձնա-յատկութիւնները:

⁷⁸ Մ. Օրմանեան, Խոհք եւ խօսք, Երուսաղէմ, 1929, էջ 450:

⁷⁹ Ա. Գալէնտէրեանի մասին տե՛ս «Մեր տարեցոյցը» Կ. Պօլիս, 1912, Գ տարի, էջ 142, Մ. Պոտուրեան, Հայ հանրագիտակ, Պոլքոնք, 1938, էջ 926 եւ այլն:

⁸⁰ Առանց հրատարակութեան թուականի: Տպագրուած է երոպական մտտաներով:

Adagio

Մինչ երբ գը - լուխդ պի - տի ծն - ծնս, շըդ - քա - յա -

կապ այդ - պէս հե - ծնս, հէգ Հա - յաս - տան շի - քի - ա -

րնս, հէգ Հա - յաս - տան շի - քի - ա - րնս:

Andante

Երբ սո - խա - կը սը - գա - տե - րնս սը - գա - տե - րնս Եո - ճի - Են -

րեճ շուտ տա - լով խոյս' պի - տի եր - գէ

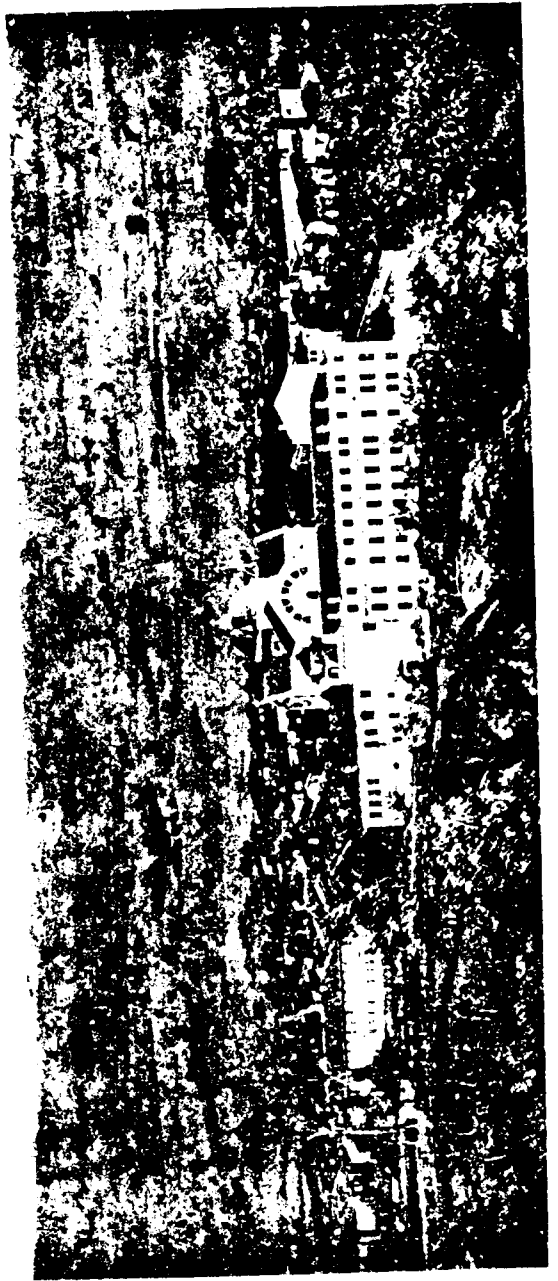

վարդ ար - շա - լոյս, պի - տի եր - գէ վարդ ար - շա - լոյս:

ՎԵՐՋԱՐԱՆԻ ՓՈԽԱՐԷՆ

Դժուար է գերազնահատել Արմաշի Դպրեվանքի ունեցած բացառիկ դերը ոչ միայն Հոգեւորական գործիչներ կամ առաջաւոր մտաւորականներ կրթելու եւ պատրաստելու գործում: Անուրանալի է նրա ունեցած կարեւոր աւանդը նաեւ Հոգեւոր երգեցողութեան սեփական աւանդոյթների Հաստատման առումով եւ երաժշտութեան ասպարէզում փայլատակած տաղանդաւոր մշակներով, որոնցից իւրաքանչիւրը մի առանձին դարազլուխ է կազմում Հայ երաժշտական մշակոյթի պատմութեան մէջ ընդհանրապէս:

ԼՈՒՍԱՆԿԱՐՆԵՐ

Արցախի դպրոցները

Մաղաքիա արք. Օրմանեան

Handwritten Armenian text in several lines, likely a list or record. The text is written in a cursive style and includes various names and dates. Some lines are separated by horizontal lines. The text is difficult to read due to the high contrast and graininess of the image.

Յ. Այվազեանի ձեռագիրը
(ԳԱԹ, Յ. Այվազեանի ֆոնդ, N 1)

Արտավազը ծ. վրդ. Գալէստէրեան

ՅԱԿՈՐԱ ԱՅԿԱԶԵԱՆ
1869 - 1918

Համբարձում Չերչեան

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

ՄԱՍ Ա (աշխատասիրութեամբ Պ. Մուրադեանի)	7
ՀԱՅԱԲՆԱԿ ԱՐՄԱՇԻ ՀԱՍՏԱՏՈՒՄԸ	7
ԱՐՄԱՇԸ ԺԵ-ԺԷ ԴԱՐԵՐՈՒՄ	19
ԱՐՄԱՇԻ ՎԱՆԱՀԱՅՐԵՐԻ ԿԱՄ ԱՌԱՋՆՈՐԴՆԵՐԻ	
ՅԱԶՈՐԴԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ (ԳԱԻԱԶԱՆԱԳԻՐՔ) (ՀԻՆ ՇՐՋԱՆ)	30
ԱՐՄԱՇԻ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ԴՊՐԵՎԱՆՔԵԱՆ ՇՐՋԱՆԸ (1889-1915 թթ.)	50
ԱՄՓՈՓՈՒՄ	64
ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ	75
ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆ ԱՐՄԱՇԻ ՎԱՆՔԻՆ	77
ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ ԵՒ ՈՒՍԱՆՈՂԱԿԱՆ ԿԱՆՈՆԱԳԻՐ	
ԴՊՐԵՎԱՆՈՒՑ ԱՐՄԱՇՈՒ	99
ԱՐՄԱՇԻ ԶԵՌԱԳԻՐՆԵՐՈՒ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԸ	104
ԱՐՄԱՇՈՒ ԴՊՐԵՎԱՆՔԻ ՎԵՐՋԻՆ ԴԱՍԱՐԱՆԸ	145
ՄԱՍ Բ (աշխատասիրութեամբ Ա. Մուշեղեանի)	155
ԱՐՄԱՇԻ ԴՊՐԵՎԱՆՔԻ ԵՐԱԺՇՏԱԿԱՆ ԱԻԱՆԴՈՅԹՆԵՐԸ	155
Երկու խօսք	155
ԱՐՄԱՇԻ ԵՐԱԺՇՏԱԿԱՆ ԶԵՌԱԳՐԵՐԸ	156
ԱՐՄԱՇԻ ԵՐԱԺՇՏԱԳԵՏԵՐԸ	215
Երաժշտապետ Համբարձում Չերչեան	215
Երաժշտապետ Յակոբոս Այվազեան	231
Արտաւազդ Գալէստէրեան	246
ՎԵՐՋԱՐԱՆԻ ՓՈԽԱՐԷՆ	248
ՀՈՒՍԱՆԿԱՐՆԵՐ	249